

valóság

A TARTALOMBÓL

Eperjesi Zoltán: A gazdaság és a társadalom válsága német szemmel

Tóth I. János: Demográfiai válság és a fenntarthatósági etika

Farkas Zoltán: A társadalmi magatartás társadalmi meghatározottsága

Kupán Árpád: Nagy István 1848–49-es szabadságharcos mártír lelkész emlékének idézése

Botos Katalin – Botos Máté: Az olasz politikai katolicizmus és XXIII. János pápa

Berzsenyi Tamás: Pipás Pista – Egy gyilkosságsorozat az első világháborút követően

Kis Domokos Dániel: Az Országos Református Presbiteri Szövetség 1926–1950

Hámori Péter: Görög katolikus magyarok kálváriajárása Szatmárban 1940–1944

Kapronczay Károly: A bori munkatábor története

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
5

4

VALÓSÁG

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2015. április; LVIII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: 06-80-444-444, hirlapelofizetes@posta.hu,
illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: 327-8965, titlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Rt. árusítóhelyein.

A gazdaság és a társadalom válsága német szemmel

Ez a tanulmány Ulrike Herrmann „A tőke győzelme (...)” című könyvével¹, valamint Walter Wüllenweber hasonló témájú, „Az antiszociálisak” című,² de más megközelítésű, szintén a hivatalos álláspontoktól eltérő gazdaságtörténeti művével foglalkozik. A tőke győzelme a kapitalizmus történelmét vázolja fel, a ma elterjedt neoliberais gazdasági főáramlatok ellen érvel, miközben világosan kifejti a tőke és a pénz közötti különbséget, leszögezve, hogy az ősrégi piacgazdaság már rég nem hasonlít ahhoz, ami az 1760-as évek Angliájában született. Wüllenweber lényegében a német társadalmi egyenlőtlenség népszerű problémakörét ragadja meg könyvében, és számtalan oldalról világítja meg, hogy a szegények és gazdagok közötti szakadék folyamatosan és gyorsan nő, ami világosan követhető úgy a médiákban, mint a politikában zajló eszmecserekből. Németországban különösen elterjedtek a szociális juttatásokkal (Hartz IV) és a határtalan ügyvezetői fizetésekkel kapcsolatos disputák, és ebbe a bővebb tárgykörbe sorolhatóak Wüllenweber megfigyelései is. A szerző könyvében főként Németország felső és alsó rétegét, valamint a körük épülő szociális rendszert és a pénzügyi ismerteti az olvasóval. A német társadalmat a következő kérdéssel közelíti meg: Ki, mennyivel és hogyan járul hozzá a mostani társadalmi rend fenntartásához? Wüllenweber a nincstelenség és vagyonosak hozzájárulásait vizsgálva megjegyzi, hogy a társadalom átellenes végein részint hasonló folyamatok figyelhetők meg.

(Ulrike Herrmann³ és Walter Wüllenweber⁴ tényszerű gazdasági-társadalmi megfigyelései) A fent említett gazdaságtörténeti művek mégsem értékelhetők a kapitalizmus teljes kritikájaként, mivel szemléletes történelmi példák segítségével akarják megmagyarázni az olvasónak, hogyan jött létre a kapitalizmus és az alapokból kiindulva hogyan is működik (Herrmann), illetve milyen társadalmi következményekkel járt a fejlődés és válság egymásutánisága (Wüllenweber) Németországban. Azok a gazdaságtörténeti feltételek és szociális átalakulások kerülnek bemutatásra, amelyek a különféle pénzügyi és gazdasági válságokkal kapcsolatosak. Herrmann munkájának egyszerű nyelvezete és publicisztikus fejtegető jellege, valamint a történelmi hátterek miatt az avatatlan olvasó számára is hamar nyilvánvalóvá válik, hogy keletkezik a haszon, vagy a kapitalizmus függvényében hogyan is alakul ki a jóléti állam.

Olyan középosztálybeli kényszerképzetekkel szembesülhetünk itt, mint például az egyre növekvő társadalmi különbségek, ami a géprombolókhöz hasonló alaphozzáállással biztat a tőke, és annak megtestesülése, a pénz ellen. Herrmann előzőleg (2010) a „Hurrá, mi fizethetünk: A középosztály önbecsapása”⁵ című könyvében, kimondottan a német „középosztály” mai dilemmáival foglalkozik, és megmutatja, miért van az, hogy ez a sorvadó társadalmi réteg a mostani helyzetében még több gazdagsághoz segíti hozzá a már amúgy is vagyonosokat. A középosztály uralkodó ideológiáját is elemzi, és talán nem meglepő, hogy az általa közvetített kritikus összkép semmiképpen sincs összhangban azokkal, ahogyan ez a társadalmi réteg saját magát vagy a köztudat őket látja. A legfelsőbb elitet mindent elkövettek Németországban azért, hogy a felemelkedési optimizmust és így a középosztály önbecsapását intenzíven minden irányból és főként a médiákban támogassák csak azért, hogy elhitessék velük, már ők is majdnem a felsőbb rétegekhez tartoznak.⁶

A szerző legújabb könyvében a következőképpen fogalmaz: „A kapitalizmus fogalmának megvan az az előnye, hogy pontosan leírja azt, ami a mai gazdasági rendszert is jellemzi: ez magában foglalja a tőke azon célú bevetését, hogy ezek után még több tőke legyen birtokolható, vagyis a nyereség megvalósítását. Ez egy olyan folyamat, amely exponenciális növekedést idéz elő.”⁷⁷

Herrmann német rendszerességgel és pontossággal, valósággal darabokra szedi a gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos aktuális mítoszokat és előítéleteket. Ez egy tág történeti kitekintés, amely felöleli Mezopotámiát, Kínát, Arisztotelészt és a származékos értékpapírok (derivatív javak) kereskedelmén keresztül máris Londonba és New Yorkba kalauzolja az olvasót. Habár az EU folyamatosan szabályozni próbálja a származékos értékpapírok tőzsdén kívüli kereskedelmét, ez ma továbbra is virágzó üzletnek számít az illető körökben, akárcsak a nemkívánatos Lehman-csőd előtt.

Wüllenweber gyakran használ metaforákat szakszerű hasonlataiban, melyek kiválóan illeszkednek a könyv igényes, de fordultatos nyelvezetéhez. Annak ellenére, hogy egy komoly témakör kerül bemutatásra, az olvasó humorosabb részekkel is találkozik. A mű két fő részből áll. Az első részben a két társadalmi csoport, az úgynevezett „felső és az alsó réteg” kerül vázlatos bemutatásra. A második részben a szóban forgó társadalmi rétegek köré épülő „erős szövetségesek”, vagyis pontosabban olyan gazdasági szektorok, amelyeknek ezekből a peremcsoportokból nagy bevételük, illetve ügyfélkapcsolatuk származik (pénzügy- és szociális segély hálózat).

(A magas bér a kapitalizmus mozgatórugója) Herrmann gazdaságtörténeti visszapillantása alapján a kapitalizmus kezdetei a tizenyolcadik századi Anglia szegényes vidékeire vezethetők vissza. Itt a bérek magasak voltak, és ez adta a kapitalizmus tulajdonképpeni hajtóerejét. De miért éppen a vidékies északnyugat Angliából indult hódító útjára egy olyan gazdasági rendszer, amely közben mindenütt ismert lett és aztán az egész világon viszonylag gyorsan modellértékűvé vált?

A történelemben először hirtelen gépek váltották fel az emberi munkaerőt, vagyis a gépekbe történt pénzbefektetés. Ez a folyamat az, ami egyben az ipari forradalom igazi kezdetét jelenti. Mégis mi váltotta ki az emberi munkaerőnek a tőke vagy pontosabban a technológia általi cseréjét? Az indiai versenytárshoz viszonyítva megállapítható, hogy az északnyugat-angliai textilipari munkások magas bérei voltak a fent említett csere kiváltó okai. Így vált a bér és fizetés az ipari és technikai fejlődés mozgatórugójává, és ez mind a mai napig így van. Az aktuálpolitikai németországi eszmecserek is azt bizonyítják, hogy megmaradt az a téves értelmezés, mely szerint a béreket csökkenteni kell ahhoz, hogy a gazdaság globális szinten versenyképes maradjon. Ennek azonban éppen az ellenkezője az igaz: „Nem az alacsony bérek stimulálják a kapitalizmust, hanem a magasak. Csak a drága munkaerő esetében érdemes technikai újításokat végrehajtani, amelyek növelik a termelékenységet és így gazdasági növekedést eredményeznek.”⁷⁸ A bérek befolyásolásával kapcsolatos tézis igencsak egyirányú magyarázat az előző gazdasági rendszerekből a kapitalizmus időszakába való átmenet megalapozásához, mivel Angliában már előzőleg volt egy agrárforradalom is, vagyis az alsó nemesi rétegek is földhöz jutottak, ami miatt nemcsak a termelékenység növekedett, hanem az általános jólét is.

Történelmi távlatból a kapitalizmus más alapvető elemeit is megnevezi, mint a kizsákmányolást, a versenyt, a pénzt, a hitelt, a kamatot, a műszaki tudást vagy akár a hasznót. Habár mindezek az elemek különféle konstellációkban már korábban is adottak voltak, megfigyelhető, hogy a kapitalizmus beálltaig nem következett be tar-

tósabb növekedés egyik országban sem. Ez azzal magyarázható, hogy korábban nem volt kényszerszerűség a technikai újításokba való befektetés csak azért, hogy tényleges gazdasági növekedés is létrejöhessen. Csakis a magasabb bérek által növekvő általános jólét tette lehetővé, illetve „nyereségessé” az emberi munkaerő technikai fejlesztésekkel való fokozatos cseréjét. A reálnövekedést csakis technikai újításokon keresztül lehet elérni, ráadásul a műszaki haladás hiánya egyben a kapitalizmus végét is jelentené. A magas munkabérek egy állandóan növekvő termelékenységét idéznek elő és az előállított termékekre általában nagy fogyasztói igény van. Ösztönzőleg hatnak a tényleges innovációkra: így jött létre egykoron a magas munkabérű Angliában maga a kapitalizmus is. A magas bérek a belföldi gazdaság életképességéhez is hozzájárulnak, és a közös gazdasági térségben valamennyi résztvevőnek nyereséget jelentenek, pontosan úgy, ahogyan ezt Karl Marx, Adam Smith vagy éppen Ludwig Erhard kigondolták annak idején. Ezek alapján megállapítható, hogy jelenleg a magas bérekkel és a megfelelő szociális biztonsággal rendelkező államok a világkereskedelem fő haszonélvezői. Ennek következtében ezek az országok a globális gazdaság nagy részét (80%) majdnem hogy egymás közt bonyolítják le.

(A piacgazdaság, mint elméleti elképzelés) Manapság állandóan különféle piacokról (ingatlan-, pénzügyi vagy házassági piac) olvashatunk, mindez azonban nem más, mint „fikció”¹⁰. Pontosabb megfigyelések alapján és Németország példáján megállapítható ugyanis, hogy a hivatalos nemzeti piacgazdaságon belül szinte lehetetlen egyetlen tényleges piacot beazonosítani, mert ezek mára már nagyon is összefüggőekké váltak. Az acélművek, a bányák, a vasutak, a gyárak és a tömegtermelés miatt különösen megnöttek a beruházási költségek. Emiatt létrejöttek a különféle nagyvállalatok, amelyek egyre nagyobb gazdasági erőfölényben részesültek a piacokon és más kisebb versenytársaik nem tudtak megmaradni. A piac tulajdonképpen inkább a kicsik „játsszótére” maradt, mert a gazdaság valójában néhány nagyobb multinacionális nagyvállalat kezében összpontosul, akik a forgalom javát „ellenőrzik”.¹¹

Így például, a németországi DAX-vállalatok javai főleg az első világháborút megelőző időszakból származnak. A nagyvállalatok mindent lehetővé tették annak érdekében, hogy kikerüljék a piac által diktált kemény versenyt és olyan módszereket alkalmaztak, mint például a vertikális integráció, egyesülés vagy különféle más jellegű cégek közti együttműködések. A legnagyobb vállalatok kevesebb, mint egy százaléka termeli a forgalomnak majdnem a kétharmadát Németországban. A 3,5 millió kisvállalkozás csak kismértékben járul hozzá az összértékteremtéshez, ráadásul közben egymással is kegyetlenül versenyezniük kell, ami egy szentséges folyamat a neoliberalizmus szemszögéből. A kis cégek között érvényesülnek a piacgazdaság szabályai, míg a pénzügyben, az alapvető termékeknél, mint például az élelmiszer, a víz, az energia és a nyersanyagok kapcsán egyre inkább a nagy cégek döntenek, azaz itt ők szabályoznak a saját javukra. A modern kapitalizmus már régóta tervgazdálkodásos alapokon működik és egyáltalán nem szerződéses megállapodású, szabad, egyenlő gazdasági erők játéka. Herrmann megjegyzi, hogy „a neoliberális gondolkodókat” sohasem rendítette meg a nagy cégek ilyen jellegű koncentrációja, sőt továbbra is fáradhatatlanul hirdetik „a szabad verseny tanát”, melyet aztán a politikai szabadság alapjává is „nemesítenek”¹² kijelentéseikben.

Michael Hartmann kutatásaira támaszkodik, aki az élenjáró rétegeket tanulmányozta Németországban. Ezek alapján kijelenthető, hogy a 100 legnagyobb német vállalat vezérigazgatója 85 százalékban a felső középosztályból vagy a középosztályból

származott, amely együttesen mindössze 3,5 százalék a népesség arányhoz képest. A vezetői szerep betöltésénél tehát nem a jó képességek voltak a mérvadóak, hanem inkább a származás.¹³ Ez alapján tehát Németországban nincs valódi meritokrácia, de szabad piacgazdaság sem létezik, mert a különféle felügyelő bizottságok legfontosabb vezetői tisztségeit forgószínpadszerűen nagyjából mindig ugyanazok az emberek töltik be. Így a „szabad piacgazdaság” elmélete valójában „nagyon hatékony” politikai fegyverként is értelmezhető, azonban mindez csupán „néhány vállalatnak és ezek részvényeseinek előnyös”.¹⁴ Amiben tehát ma a németek élnek, nem igazi piacgazdaság, hanem egy szocialista kapitalizmus, amely az alacsony jövedelműek rovására épül.

(Létezik-e a munkapiac?) A piacgazdaság csak akkor működhet ténylegesen megfelelően, ha nincs semmilyen kényszerhatásnak kitéve, mert ellenkező esetben igencsak egyoldalú árszabályozás keletkezhet. Miért van ez így? „Mivel a foglalkoztatottak védtelenek, ezért kénytelenek a munkaerejüket még a legalacsonyabb áron is eladni”, máskülönben egyszerűen nem tudnának túlélni. „Hatalmi egyenlőtlenség uralkodik a munkáltatók és a munkavállalók között, mint ahogyan azt már Adam Smith is megfigyelte.”¹⁵ Herrmann merész következtetései a jelenlegi politikával is kapcsolatosak ugyanis a munkavállalók közötti versenykorlátozásnál az SPD és a Zöldek által kiadott „Hartz-féle jogszabályok” gátszakadást okoztak, ami arra kényszerítette a munkanélkülieket, hogy akármilyen alacsony fizetést elfogadjanak, hiszen a kibocsátott törvénycsomag nem írt elő meghatározott „minimálbért”. A munkavállalók innentől kezdve „zsarolhatóvá” váltak és ez manapság már nem csak az alsóbb társadalmi rétegeket érinti, hanem a sorvadó középosztályt is. „A reálbérek átlagosan 4,2 százalékkal csökkentek 2000 és 2010 között, annak ellenére, hogy ugyanakkor a német gazdaság 14 százalékkal növekedett.”¹⁶ A reálbérek 1880 tájékán növekedtek meg jelentősen.¹⁷ Ez a fajta sokrétű teljesítmény főként a szakszervezeti mozgalmaknak volt köszönhető, mert ezeket Angliában már 1871-ben törvényesítették és megküzdöttek tagjaik érdekeiért. Ennek következtében kifejlődött „egy új tömeges vásárlóerő”, amely újból megváltoztatta magát a kapitalizmust is, mivel ennek a folyamatnak az eredményeképpen létrejött „a fogyasztói társadalom.”¹⁸

(Állam nélkül nemcsak kapitalizmus nincs, de szabad piacgazdaság sem létezik) A publicisztikai tényfeltárás tükrében az író a szabad piacgazdaság tanának egy további vetületét („népszerűsítési trükk”) is megcélozza, ugyanis ezen belül a különböző propagandisztikus, piaccal és állammal kapcsolatos mesterséges jellemzőket is megnevezi eszmefuttatásában. Nem hagyja figyelmen kívül azokat az angolszász ideológiai alapokat sem, amelyeket érvelésében kiindulási pontként kezel, mert véleménye szerint főképp a Reagan és Thatcher kormányok alatt érvényesült az az irányelv, mely szerint az államot éheztetni kell. Így az angolszász világban igencsak elterjedt „ki kell éheztetni a fenevadat” szlogen, de mind a mai napig célja az amerikai Tea Party mozgalomnak.¹⁹ Már a fejezet címe is kifejező: „A kapitalizmus nem az állam ellenkezője”. Herrmann részletesen elemzi az állam változó szerepét a kapitalizmus fejlődésének tükrében. Ezek szerint a piacot általában pozitívan jellemzik a szakértők, így különösen „a hatékonyságot” népszerűsítik valamint nem elhanyagolhatóak olyan fogalmak sem, mint a szabadság, a megfelelő árképzés, a szükségleteknek megfelelő árutermelési folyamatok vagy a sajátos önfejlesztés. Ezzel ellentétben, az államra sok negatívum jut a különféle minősítésekkel: „korrupció, eredménytelenség, bürokrácia”, túlzott egalitarianizmus,

hátráltatás és paternalizmus.²⁰ Egyszerű lenne azt hinni, hogy a pénzügyi intézmények és a nagyvállalatok összefüggő érdekhálójában irányított gazdasági tevékenységek jól működnek törvényes előírások nélkül is.

Herrmann több gyakori neoliberais mítoszt hatékonyan rekonstruál, így a médiákban is állandóan idézett és állítólagosan mindenható piacok kapcsán megjegyzi, hogy a kapitalizmus nem azonos a piacgazdasággal. Sőt, azokat a tévhiteket is megtámadja miszerint az állam csak zavarja a szabadpiaci eseményeket. Az állítólag magas állami kvóta, és az inflációs fenyegetés ellen is nyomós érveket sorakoztat fel, majd leszögezi, hogy az állam állandó beavatkozása nélkül nem létezne működőképes kapitalizmus sem. A szerző a globalizációval kapcsolatosan megállapítja, hogy történelmileg ez egy régóta fennálló jelenség, még akkor is, ha újdonságként vonult be a köztudatba, mert hogy fogalmi szinten ténylegesen egy új keletű (az 1990-es években felbukkant) szóról van szó. A gazdaságban továbbra is a pénz a szükséges és tényleges közvetítő legalábbis az előállítás és a fogyasztás között, ez azonban nem jelenti szükségképpen azt, hogy a termelés és a fogyasztás között²¹ a közeljövőben is ez²² marad a közvetítő eszköz. Az emberek ki kell alakítsák azt a gondolkodási képességet, amely hozzásegíti a társadalmat ahhoz, hogy döntéseikbe mihamarabb beépítsék a szociális és az ökológiai korlátok minimális normáit. Ez a fajta paradigmaváltás pedig csakis közös és tudatos elképzelések alapján lesz lehetséges és mihamarabb meg kell valósítani.²³

(A globalizáció nem egy ördögös és újszerű jelenség) Valójában a globalizáció fogalmát sokszor riasztó jelzők mellett használták a politikában, mert így az emberek félelmei is bekapcsolhatóak voltak. Ilyen alapon üzemek sokaságát helyezhették át máshova, munkahelyeket szüntethettek meg. A törzsgyökeres ipari országokban főként attól tartott a félrevezetettek sokasága, hogy a jólét magas szintje veszélyben van, és a globalizáció miatt rohamosan csökken. Ez a fenyegetés persze közhely, mivel már Adam Smith is felismerte, hogy csak ott keletkezik újabb kereslet, ahol a jólét is kifejlődött.²⁴

Albrecht Müller globalizációval kapcsolatos 2004-es tézise szerint a globalizáció jelensége azért vonult be viszonylag újszerűként a köztudatba, mert a múlt században a kereskedelmi áramlások világszintű összekapcsolódásának folyamata, és a globális árverseny a világháborúk miatt többszörösen is megszakadt. Nyilvánvaló tehát, hogy a globalizációt negatív jellelleggel építették be a neoliberais érvrendszerbe azért, hogy liberalizálhassák a pénzügyi piacokat, csökkentsék a vállalatok adóit és alacsonyban tarthassák a béreket. „De ezek nem megszorítások voltak, hanem politikai döntések”, melyeket 1980-tól alkalmaztak először abban a reményében, hogy majd közben többszörösen szükségszerűen korrigálva lesznek.²⁵

(„A pénzt nem lehet megenni” és a tőke az, ami igazán fellendíti a gazdaságot) A pénz ősrégi eredetű, a pénzeszköz és egyenértékű változatai már az írásos történelem ideje óta léteznek. A tőke azonban valami más, mivel megjelenésekor nem olyan értelmet takart, amely egyenértékű lett volna bármiféle termékkel. A tőke az 1700-as és 1780-as évek között alakult ki, a Bank of England megalapításával az akkor legfejlettebb országban (Angliában). Azonban az a fajta bankalapítás királyi rendelet alapján történt, mert a háborúskodások állandó pénzhiányt eredményeztek. Ez volt a kezdet.

„Pénn az, ami pénzként van elfogadva.” Nem lehet sem arannyal, sem más rejtélyes módon fedezni, hanem kizárólag egy adott ország gazdasági teljesítménye által. Így a pénzügyi ágazatban végrehajtott „innovációk” hatástalanok, mert nem a pénz, hanem

a tőke táplálja a gazdaságot. „A pénz annyit ér, amennyi tényleges terméket lehet rajta vásárolni.”²⁶ Herrmann kritizálja a kamatlábügyletek teoretikusait (főleg a baloldaliakat) és így magát az Occupy mozgalmat is, ugyanis szerinte ők abban hisznek, mint amiben a bónusz vadászok vagy éppen a spekulánsok, vagyis hogy a pénz a reálgazdaság eredeti mozgatóereje. Ezt a fajta hozzáállást „a pénz miszticizmusaként” könyveli el.²⁷ Azonban sem a kamatnak, de még a pénz gyártásának sincsen gazdasági varázsereje, mivel ez csakis akkor működik, ha a pénz reális tőkebefektetésként érvényesül, és csak akkor lehet hasznos a gazdaságnak, ha „termékenyen” kerül befektetésre.²⁸ A pénz csak úgy válhat tőkévé, ha produktívan, vagyis az árutermelésbe forgatják be. Egy vállalkozás csak akkor biztosíthatja a saját jövőjét, ha képes a mából a holnap termelésébe beruházni. A vállalatok azonban inkább a tőkepiacon próbálnak befektetni, és nem a reálgazdaságban, ahol ma kisebbek a nyereségek. Az emberek jóléte viszont a reálgazdaságtól függ és nem a tőkepiacoktól. Sőt, ha a tőke gyorsabban nő, mint a reálgazdaság, akkor buborékok jönnek létre, és amikor ezek szétfoszlanak, akkor mindenki takarékoskodni kezd, ami tovább gyengíti a valós gazdaságot.

Egyes emberek azt hiszik, hogy azért gazdagok, mert sok pénzük van, azonban a pénz és a tőke nem egy és ugyanaz. Herrmann úgy gondolja, hogy ha a kamatokat bírálók táborának igaza lenne, akkor az illetékes intézmények nagyon egyszerűen tudnának válaszolni egy kedvezőtlen gazdasági fordulatra. Ezért elegendő lenne, ha a központi bank felemelné a kamatlábat, hogy „növekedési kényszert” váltson ki a gazdaság serkentésére. „Ehelyett, pont az ellenkezője történik.”²⁹ Ezért feltétlenül szükséges, hogy napjainkban az állam is hitelezzen, és közben sikeresen kiválassza azokat a nem gazdaságos gyáratokat, amelyeket fokozatosan leépíthetnek, vagyis az ilyen helyeken dolgozó munkások tömegei megfelelő szociális programokba kerülhessenek. Megfelelő példa erre a Saar- és a Ruhr-vidéki szénbányák fokozatos bezárása, amely 1967-től napjainkig tart, de az állam folyamatos támogatásokkal valamelyest enyhített az elbocsátottak veszteségein.

A tőke az a fajta „pénz” (annak minden formájában), amelyet ténylegesen fel lehet használni befektetésekre és a termelékenység növelésére. A beruházási tőke a kapitalizmus sikerének a velejárója és ez a párosítás megmagyarázza a rendszer hatékonyságát. Ennek az ellenkezője a holt tőke, amely zsákutcát jelent. A tőke tehát önmagában véve egyfajta hatékony gazdasági segédeszközként is felfogható, amely nagyban hozzásegíthet a saját és az általános jólét kialakításához. De mi történik akkor, ha a tőkepiac résztvevői hirtelen felismerik, hogy a pénz formájában létező tőke csak bizonyos időközönként megismételhető tiszta bankügyleteken keresztül csoportosítható pont oda, ahol éppen szükség van rá? Mi van akkor, ha ez a folyamat hosszabb távon fokozhatóvá és gyorsabbá tehető, anélkül, hogy a befektetéseknel vagy a termelékenységnél valami is megváltozna? Persze mindez így egyszerre sohasem fordulhat elő a valóságban, mivel a nyereségek egy része a reálgazdaságba áramlik, ahol azonban mesterségesen bármikor előidézhető a tőke válsága.

(Jó, ha a cégek takarékoskodnak, de mi történik akkor, ha az állam is spórol?) Herrmann azt gondolja, hogy az Európai Központi Bank volt az egyedüli intézmény, amely helyesen járt el az euró-válság idején, mivel pénzt nyomtatott. A jegybank nem jelent valós veszélyt az euróra, nem így a németországi szövetségi kormány a különféle megszorító és „takarékosági” intézkedéseivel.³⁰ A takarékoskodás ugyanis veszélyes lehet, mert megrekeszti a keresletet, és emiatt káros a gazdaság egészére nézve. Az üzemgazdasági, a magánvállalati vagy a háztartási szempontok nem feltét-

lenül érvényesíthetőek a közgazdaságtanban, mert károsak lehetnek, különösen akkor, ha a gazdaság éppen válságban van. A vezetők azonban, mint Angela Merkel és Wolfgang Schäuble olyan gazdaságpolitikát folytatnak, amely végeredményben John Maynard Keynes tanából ered, aki takarékososságra int.³¹ Csakhogy az enyhén konzervatív brit közgazdász végkövetkeztetése a gazdasági világválság idejéből származik, ezért a takarékoskodással kapcsolatos ajánlatait napjainkban óvatosan kellene kezelni. Köztudott, hogy ha a magánháztartások és a cégek túlságosan takarékoskodnak, akkor ezt az ellentmondást csakis az állam tudja feloldani, és előbb vagy utóbb be kell avatkoznia.

Közgazdaságtanilag nem lehet egyszerre minden ágazatban takarékoskodni, hiszen akkor a gazdaság összeomlana. Az állam nem takarékoskodhat. Az adóbevételeit elkölti, és ezáltal ösztönzőleg hat a gazdaságra, éppen ezért a vállalkozóknak és a vagyonosoknak is az érdeke, hogy az állam a megtakarítások bizonyos részét felszívja. Így a gazdagokat is nagyobb adózás terheli, és a megnövekedett adóbevételekkel a közzsféra befektetőként és megbízóként lép fel, amivel keresletet teremt, vagyis a gazdaságot serkenti, hogy a vállalatok még több nyereséget tudjanak elkönyvelni. A szerző azt is megjegyzi, hogy az alacsony infláció kedvezőbb lehet, mint egy gazdaságpolitikai eszközökkel alig irányítható „belső leértékelés” (defláció).³² Az infláció csak akkor okozhat válságot, ha a hitelalapú üzérkedésekből veszélyes buborékok keletkeznek. „Mindaddig, amíg a bérek lépést tartanak az árakkal, végső soron is lényegtelen, hogy egy tojás ma négyszer többbe kerül, mint 50 évvel ezelőtt.”³³

A 2008-as pénzügyi válsággal kapcsolatos megszorító intézkedések egy kiadásokat csökkentő politikára alapultak Németországban, vagyis ezáltal jelentősen csökkent egyes gazdasági egységek bevétele, mert egyesek kiadásai másoknak a jövedelmei voltak. A fő gond ma az, hogy túl sokat takarékoskodunk, és túl keveset fektetünk be. Az állam nem tud takarékoskodni és nem is szabad neki, mert nem úgy működik, mint a magánháztartások, amelyek megengedhetik maguknak, hogy spóroljanak. Az államnak be kell fektetnie, mivel ellenkező esetben fennáll az a veszély, hogy a kereslet hiánya miatt összeomlik az egész gazdaság.

(Tényleg a nagy válságok korában élünk ma?) A húszas évek elején végbemenő hiperinfláció hatásai és a nagy gazdasági világválság már 1927-től traumaként vésődött be a német lakosság kollektív emlékezetébe. Egy gazdasági válság sajnálatos csőd-eljárások sorozatához vezethet, mert egyes cégek fizetéseképtelenné válnak, mivel a nyereség, és az alapvagyon már nem fedezi a veszteségeket. Egy pénzügyi válság azonban a mozgó tőke válságát is okozza, azaz a bankok meg a vállalatok valójában könnyedén teljesíthetnék fizetési kötelezettségeiket, ha nem lenne az egész pénzügyi rendszer megbénulva, mivel a pénz körforgása már azelőtt összeomlott. Ez esetben a központi bank kulcsszerepet játszik, mert ő marad a végső hitelező. Amint a pénz eddigi körforgása megakad, ez elárasztja a bankokat. „A felgyűlt pénzt ismét összegyűjtik a pánik elcsendesedésével, hiszen a kényszerkölcsönök rendre lejárnak. A bankok egyszerűen visszafizetik a központi banknak, amit a pánik ideje alatt kölcsönöztek. Ez minden.”³⁴

Herrmann számos példát felmutat azzal kapcsolatban, hogy a fent említett egyszerű eljárás többszörösen is működőképesnek bizonyult a múltban. Már csak ezért is sajnálatos, hogy az Európai Központi Bank akadályoztatva volt abban, hogy végső hitelezőként szerepelhessen a pénzügyi válság idején, mindannak ellenére, hogy például az amerikai vagy a brit központi bankok ilyen irányba is érvényesülhettek.

Úgy gondolja, hogy megtalálta az igazi okát annak, miért nem ismerték fel a jelentősebb közgazdászok sem a 2008-as új jelenséget a pénzügyi piacokon. Ennek egyik oka az, hogy a károk a bankoknál nem voltak különösen nagyok. A Nemzetközi Valutaalap becslése szerint a jelzálog értékpapírok veszteségei mintegy 500 milliárd dollárt tettek ki. Ez az összeg óriásinak tűnik, de valójában jelentéktelen, mert a pénzintézetek pénzügyi vagyona mintegy 80 billió dollárra becsülhető szerte a világon. Sok szakember ezért már jó ideje úgy gondolta, hogy az egyes bankoknak és pénzeszközöknek az összeomlása egyedi eseményként könyvelhető el. A közgazdászok nem ismerték fel, hogy itt egy rendszerszintű válságról van szó. Ezen téves „megítéléshez” hozzájárult az a tény, hogy egy összeomlaskor a tényleges áldozatok sohasem a bankok, „hanem mindig az ügyfelek”.³⁵ Ezek a veszteséges „maradványok” (500 milliárd euró) azonban mégis túlterheltek számos bankintézetet. A magyarázat „megrázóan egyszerű: a bankoknak már túlságosan kevés egyéni tőke állt rendelkezésükre ahhoz, hogy a veszteségeket fedezhessék.”³⁶ Katasztrófális döntésnek bizonyult, hogy hagyták csődbe menni a viszonylag kis Lehman Brothers befektetési bankot, hogy így figyelmeztessék a többieket, mivel így kitört a káosz. Így egy figyelmeztetés helyett, most már egy teljes körű biztosítást kellett fizetnie a kormányoknak a pénzintézetek után. Az államnak nem maradt más választása: „szavatolnia kellett minden bankbetétet” azért, hogy megállítsa a zűrzavart.³⁷ Továbbá az sem nem volt véletlen, hogy éppen a német bankok importáltak olyan sok „mérgező” értékpapírt, mivel ez nem más, mint a német kiviteli többlet egyik mellékhatása.

A banki válsággal a recesszió áterjedt a reálgazdaságra, de ekkorra már megindult „egy deflációs spirál”, amely az 1929-es gazdasági válságból is ismert volt. A részvények ára visszaesett, a hitelnyújtás leállt, a beruházásokat a cégek elhalasztották, a fogyasztás megbénult és a munkanélküliség megnőtt.³⁸ A szegénység nem ösztönzi sem a gazdaságot, sem a jólétet, azonban a nyomorúság képes nemzedékeken keresztül újratermelni önmagát. A pénz szerepével és a társadalmi egyenlőtlenség kérdésével Marx is foglalkozott háromkötetes művében. A Tőke első kötetében Marx egyfajta leltárt készített a gyártási folyamatokról. A termelési körülmények elemzéséből következett felismerése, hogy ez az akkor adott formájában és fejlettségi szintjét tekintve valószínűleg évszázadokkal hátráltatja majd az embereket fejlődésükben és megkérdőjelezi az embert, mint szociális lényt. Ez a „kizsákmányolókra” és a „kizsákmányoltakra” egyaránt érvényes, hiszen különböző okok miatt meg vannak fosztva önrendelkezésüktől. Marx megpróbálta felhívni az emberek figyelmét az akkori kritikus társadalmi körülményekre, ugyanakkor kihangsúlyozta a kiváltság és nyomor megszüntetésének a fontosságát. Szerinte a gyártási folyamatnak az embereket kell szolgálnia és nem fordítva.³⁹

(A neoliberalizmus és a keynesianizmus viszonya) Maynard Keynes érvelése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az állam támogatta a futószalag jellegű nagyüzemi befektetéseket a recessziók idején. Mindez a New Deal keretében történt, és ha az első világháború idején még nem is, de a második világháború alatt már nagyban kibontakozott és megmutatkozott a fegyveripar működésének hatékonysága, vagyis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogyan lehetett egész társadalmakat militarizálni, beleértve a tervutasításos gazdaságot is. A hadipari komplexumok termékeit a hidegháború idején is intenzíven továbbfejlesztették. Herrmann megállapítása alapján, Milton Friedman neoliberalis gondolkodó tanaival új játékszabályok alakultak ki a hetvenes években a kapitalizmuson belül, mivel a „keynesianizmus” felett végbement a neo-

liberalizmus „hamis győzelme”. A pénzügyi piacok felszabadításával és a különféle deregulációs intézkedésekkel a beruházási bankok váltak a legjövődmezőbb cégekké. Ehhez képest azonban a reálgazdaságban a nyereség közben lecsökkent, így az éves gazdasági teljesítményhez képest többszörösen is megnőtt a részvények értéke. Emiatt felhalmozódott a virtuális értékek hatalmas pénzügyi „hegye” és 2000 óta a központi bankok meg a kormányok főleg azzal voltak elfoglalva, hogy stabilizálják ezt a hegyet. Közbe kellett lépniük, nehogy ez lavinaként elinduljon, és maga alá temesse a „reálgazdaságot”.⁴⁰

Herrmannak sajátos javaslata van a bankválság megoldására, amely eltér úgy a baloldali kapitalizmust bírálók, mint a konzervatív ordoliberalisok gyakorlatától: „A jelenlegi euró válságban, újra nagyon népszerű kérni, hogy a bankok nyugodtan jelentsenek be csődöt, amennyiben nem tudják tovább viselni a veszteségeiket. Ekkor azonban gyakran létrejön egy furcsa szövetség a konzervatív ordoliberalisok és a baloldali kapitalizmuskritikusok között: a konzervatívok soha nem értették, hogy »a pénzügyi piacok« nem piacok és ezért megkövetelik, hogy a bankok, mint bármely másik cég viseljék a felelősséget a veszteségeikért. A kapitalizmus bírálói viszont nem látják be, hogy miért lenne érdemes a kapitalista »szerencsejátékos helységeket« megmenteni. A harag, hogy a banki veszteségek végül majd az adófizetőkön maradnak, érthető.”

„A helyes megoldás az lenne, ha megmentenénk a bankokat, államosítanánk őket és aztán a hasznélvezőket a pénztárhoz kérnénk, azaz megemelnénk a vagyonosokra kivetett adót.”⁴¹

(Az euró válsága: négy válság egyben és szinte egyszerre?⁴²) Az euró-válság kifejezés egyes számban való használata megtévesztő lehet, ugyanis itt egy négyszeres krízisről van szó. A különféle válságokat azért érdemes szigorúan elkülöníteni egymástól, hogy a pénzügyi unión belüli ellentmondásos folyamatok jobban láthatóvá váljanak. Az első euró-válság: Írország, Portugália, Spanyolország, Görögország, Ciprus és Szlovénia magas államadósságot halmoztak fel, amelyek külföldi pénzzel voltak fedezve. Ez az euró-válság nem hozható a 2007-es amerikai pénzügyi válsággal közvetlen összefüggésbe, habár mindkettő ugyanazt a mintát követte és kiváltó okaik a hitelbuborékok voltak. Ez újabb intézkedéseket tett lehetővé: az euró-övezetben a közös fizetőeszköz bevezetését.

Amikor például az ír font meg a görög drachma még forgalomban volt, akkor az Európai Unió határának mentén fekvő államok nem voltak kötelesek minden egyes hitel után magas kockázati prémiumokat fizetni. Az euró bevezetése után azonban a hitelfelvételi költségek rohamosan visszaestek. A befektetők azt gondolták, hogy az azonos pénznem miatt most már valamennyi hitel egyformán biztonságos lesz. Az EU-határ menti államok hirtelen kedvező áron hitelezhettek, és ezek a kölcsönök sokkal kedvezőbbek voltak az íreknek vagy a görögöknek, mint például a németeknek vagy a franciáknak. A kamatlábak Európa-szerre hasonlóan alacsonyok voltak, de az infláció lényegesen magasabb volt a határ menti tagállamokban, mint például Németországban, ami miatt a reálkamatok alacsonyok maradtak az Unió periferiáján. Mivel a kölcsönök itt alacsony kamatokkal jártak nem csoda, hogy az írek, spanyolok, portugálok vagy görögök szorgalmasan hiteleztek.

A hitel-buborékok keletkezési körülményei korrupcióval és szélhámassággal párosultak. Például a csődbe jutott Anglo Irish Bank intézményéből olyan telefonbeszélgetésfoszlányok is előkerültek, amelyekből megállapítható volt, hogy a bank legfelsőbb vezetői az ír államot és a német befektetőket tudatosan megtévesztették. Az írországi ingatlan-bu-

borék idején a korrupció nemcsak a bankokat érintette, hanem kiterjedt az építőiparra és a politikára is.⁴³ Mégis túl leegyszerűsített lenne itt csak a bankok mohóságát megcélozni, mert a válság rendszerszerűen működik, ezért nem lehet kizárólag egyes egyének büncselekményei által megmagyarázni. A hitelbuborékot a szakemberek azért nem ismerték fel sokáig, mert folyamatos gazdasági növekedést eredményezett és senki sem foglalkozott az esetleges negatív vetületekkel. Az építőipar fellendült, a munkanélküliség visszaesett, a bérek nőni kezdtek, ami ugyanakkor pozitívan hatott a fogyasztásra. Úgy tűnt, hogy a szegény EU-határ menti államokban egyik napról a másikra gazdasági csoda történt. Ezek az országok már-már pozitív példaképekké váltak Európában: a Deutsche Bank azt írta Spanyolországról, hogy 2020-ig meg fogja előzni Németországot.⁴⁴ Írországot a kelta tigrisként emlegették. Utólag viszont kiderült, hogy ezek rendkívül kellemetlen és téves megítélések voltak.

Sem az Európai Központi Bank, sem a nemzeti központi bankok nem voltak képesek felismerni, hogy a spanyol vagy az ír ingatlanhitelek 20 százalékos feletti éves növekedése veszélyes is lehet. A német közvélemény hajlamos ezeket az országokat hibáztatni a válságért, azt azonban elfelejtik, hogy a saját szakembereik sem voltak képesek előre jelezni a perifériákon lévő országok túlzott eladósodási veszélyét. Az eladósodást már csak azért sem lehetett idejében felismerni, mert minden országban másként nyilvánult meg: Spanyolországban és Írországon a bankokat és a magánháztartásokat sújtotta az adósság, Görögországban pedig az állam adósodott el a legjobban. Spanyolországban és Írországon ez csak akkor érintette az államot, amikor a pénzügyi intézetek megterhelt hiteleiket kezdték el átruházni az erre a célra létesített nyilvános „rossz bankokba”.

Az EU perifériáján lévő országokban kialakult hitel-buborékok mindenképpen felrobbantak volna, de az amerikai pénzügyi válság felgyorsította az összeomlást. Fokozatosan világossá vált, hogy az eladósodott euró-országok nem tudják visszafizetni a hiteleiket. Görögország csődjét követte Írország és Portugália összeomlása. Görögország már 2010 tavaszán európai megmentési kölcsönöket kapott, hogy ne váljon teljesen fizetéképtelenné, ami még nagyobb veszélybe sodorta volna az egész euró-övezetet.

Habár a visszafizetetlen hitelek nagy gondot okoztak a gazdaságban, valójában az euró-zóna könnyedén meg tudott volna birkózni ezzel a komplex feladattal, mert szigorú feltételek mellett átvehette volna a határain lévő tagállamai tartozásait és közvetlenebbül segíthetett volna a felépülésben. Annál is inkább, mert olyan kis országok adósdottak el legelőször, amelyeknek gazdasági teljesítménye elhanyagolható. Herrmann Görögország gazdasági jelentőségét a legkisebb német szövetségi tartományhoz (Hessen) hasonlítja, ezzel is nyomatékosítva előző érveit: hiszen senki sem gondolhatja komolyan, hogy az euró-övezet Hessen gyenge gazdasági teljesítménye miatt meginoghat. Ezért igencsak meglepő, hogy egy Európa peremén kialakult többnyire helyi hitelezési válságból egy átfogó pénzügyi katasztrófa lett, amely időközben szinte valamennyi tagállamra áterjedt. Mégis mivel magyarázható ez a láncreakció?

A válaszok a második típusú válságban rejlenek. Az euró-zóna helytelenül lett megalkotva és a közös fizetőeszköz túlságosan is differenciáltan van fedezve. Erre Olaszország példája a legjobb, mert a láncreakció romboló hatása itt látszik meg a legjobban: a pánikba esett befektetők a csőd szélére sodorták az országot, annak ellenére, hogy az gazdasági szempontból egészséges volt. Az olasz bankok stabilak voltak, és a német pénzügyi intézetekkel ellentétben nem vásároltak fel másodlagos jelzálogpiaci bővli kötvényeket Amerikából. Ezen kívül az is igaz, hogy az olasz államadósság magas

volt, de ez nem új keletű téma, mert az államháztartási hiány már több mint két évtizede nő, de ezt eddig is biztonságosan kezelték. Ezek tárgyilagos adatok viszont már nem érdekelték a befektetőket. Amikor a befektetők és a szakemberek egy hitelféket akartak megszabni Görögországnak, attól tartottak, hogy más tagországok is fizetési-képtelenséget jelentenek majd be. Ezért gyorsan túladtak az olasz államkötvényeiken és cserébe német értékpapírokat vásároltak, mert ezek biztonságosabbnak tűntek. A kereslet és a kínálat törvénye elkezdte éreztetni hatását: az olasz államkötvények kamata 7 százalék fölé emelkedett, mert szinte senki sem szeretett volna ilyen papírokat vásárolni, ezzel szemben a német kormányt elárasztotta a pénztöbblet és megtehetette, hogy egy tíz éves lejáratú hitelért már csak 1,4 százalékot ajánljon fel.

Ugyanakkor a magas kamatok negatívan hatottak Olaszországra, emiatt az állami költségvetést is csökkenteni kellett. Ez összezsugorította a gazdaságot, ami miatt újra nőni kezdett az államadósság, pedig elvileg mindenki csökkenteni akarta. Olaszország egy ördögi körforgásba került, ezért a befektetők még nagyobb pánikba estek. A válság csak azért vált valósággá, mert a befektetők 17 fajta államkötvény között választhattak, amelyek mind euróban voltak denominálva. A befektetők megválhattak olasz papírjaiktól és német kötvényeket vásárolhattak helyettük anélkül, hogy bármiféle pénzügyi veszteséget szenvedtek volna, hiszen mindvégig euró fedezetük volt.

A pénzügyi unió mostani felépítése elősegíti a pánikrohamok keletkezését. Összehasonlításként ez lemérhető az Egyesült Királyság példáján, ahol még fonttal lehet fizetni. Feltételezzük, hogy sok befektető hirtelen aggódni kezd: a brit gazdaság összeomolhat. Ezért megpróbálják a lehető legrövidebb időn belül eladni a brit államkötvényeket, ami ezek gyors értékvesztéséhez vezet. De mit tehetnek a befektetők a fonttal, amit a kötvények eladásakor kapnak? Becserélhetik a pénzt dollárra vagy euróra, de ez rögtön a font leértékeléséhez vezetne, ha ők egyidejűleg akarnának elmenekülni Angliából.

Így kettős árfolyamvesztéssel kellene megbirkóznunk: először a brit államkötvényeknél, aztán a fontnál. A pánikroham így túl drága lenne és ezért magától is megszabad. Az euró-zónában azonban hiányzik az úgynevezett árfolyam kockázati fék,⁴⁵ mivel a befektetők egyik tagországból a másikba válhatnak. Olaszországgal ellentétben az Egyesült Királyságnak saját központi bankja van, amely abban az esetben, ha pánik törne ki, rögtön beavatkozna a pénzügyi piacokon és elkezdene brit értékpapírokat felvásárolni. Így a befektetők számára világos, hogy a pénzüket biztosan visszakapják, emiatt nem esnek pánikba.

Az Európai Központi Bank viszont sokáig vonakodott államkötvényeket vásárolni, főleg azért, mert a németek attól tartottak, inflációval járhat, ha a jegybank új eurót nyomtat. Ez a félelem azonban teljesen alaptalan, mivel a pénz elsősorban a magánbankoknak kell, amikor kölcsönöket nyújtanak. Jelenleg azonban megrekedt a pénzmennyiség az euró-övezetben, mert szinte mindenhol válság van, és a hitelek iránti kereslet viszonylag alacsony. Európa nem az infláció, hanem a defláció irányába tart, ennek ellenére az Európai Központi Bank sokáig bizonytalankodott, és csak 2012 júliusában hozott végre döntést ez irányban. Ekkor Mario Draghi az EKB elnöke bejelentette, hogy „mindent”⁴⁶ megtennének azért, hogy az eurót megmentse. A beruházók azonnal tudták, hogy mit is jelent ez a rövid mondat: mostantól a központi bank „korlátlanul” is felvásárol államkötvényeket, hogy csökkentsék a kamatlábakat Spanyolországban és Olaszországban. A pánik azonnal alábbhagyott, meghozzá úgy, hogy az EKB-nak egyetlen államkötvényt sem kellett megvásárolnia. Egyszerű pszichológia elég volt ahhoz, hogy a befektetők megnyugodjanak. Kulcsfontosságú

lépés volt, hogy az EKB elnöke (Mario Draghi) a befektetők értésére adta, hogy a jegybank korlátlan mennyiségben is hajlandó államkötvényeket felvásárolni. Habár már eddig is léteztek különféle felvásárlási lehetőségek, de ezek a sajátos projektek csak egyes tagállamokra vonatkoztak és nem voltak alkalmasak arra, hogy a pánikot visszaszorítsák, hiszen a befektetők tudták, az ilyen programok befogadóképessége korlátozott. Újra bebizonyosodott tehát, hogy a pánikrohamok megfelelő stratégiával a pénzügyi piacokon is visszaszoríthatóak, ha az utolsó pillanatban mégiscsak akad egy potenciális garanciával rendelkező vásárló vagy hitelező, aki bármikor hajlandó beavatkozni. Az angolok ezt a fajta beavatkozást már 1797 óta gyakorolták, azonban Németországban egyes szakemberek és a kapitalizmust ellenzők még napjainkban sem értik igazán, hogyan is működik valójában ez a spontán művelet.

Németországból indult ki a harmadik válságtípus, amelyet versengési-krízisnek is nevezhetnénk: a legtöbb EU-tagállam nem tudta felvenni a versenyt a német piaccal. Miközben Németország exporttöbbletei rohamosan nőnek, más országok komoly költségvetési hiányokkal küzdenek. Sok német polgár jónak látja az éves exporttöbbletet, mert ezt egyfajta erősségként könyvelik el: kompetenciaként kezelik a globális piacokon való helytállást. Nemcsak a német termékek jó minőségének van azonban köze ehhez a világsikerhez, mivel Németország tudatosan alacsonyán próbálja tartani a béreket és a termékek előállításai költségeit is hatékonyan csökkenti. Erre vonatkozó példák: Németországban nincs törvényes minimálbér, ezért az alacsony bérek rendszere intézményesült (Zeitarbeitsfirma), ami az átlagos német fizetésekre is kihatással van. A Hartz-féle törvénykezés mindenféle korlátozást eltörölt a kölcsönmunka kapcsán, ezért a munkanélküliek kötelesek majdnem minden munkaajánlatot elfogadni. Továbbá nagyban csökkentették a munkaadók alkalmazottaikkal kapcsolatos szociális kiadásait,⁴⁷ így 2000 és 2010 között a német reálbérek átlagosan 4,2 százalékkal csökkentek.⁴⁸

Az sem véletlen, hogy a németek csak az euró bevezetése után kezdték el a bér-dömpinget, ugyanis azelőtt ez nem működött: a márka árfolyama egyszerűen megnőtt volna, ha Németország óriási exporttöbbletet halmozott volna fel, és így a bérkedvezmények újra eltűntek volna. Az euróval azonban a németek védve vannak, mert így zavartalanul befolyásolhatják a béreket, ami viszont nagyon káros lehet a szomszédos országokra nézve. Habár a politikusok többszörösen hangoztatták, hogy ők nem tehetnek arról, hogy más országokban (például Spanyolországban vagy Görögországban) akkora béreket fizetnek, hogy emiatt csökken a versenyképességük, a németek gyakorlatilag az euróval leértékelték másokat. Valójában az EU határán lévő államokban gyorsan megnöttek a fizetések, amikor a hitel-buborék felpumpálódott és a gazdaság virágzott. Herrmann példája alapján: 1999 és 2007 között a spanyol és ír fizetési-adások 28 és 36 százalékkal nőttek. Ennek a túlzásnak azok a mai következményei, hogy ezeknek az országoknak a polgárai most kénytelenek béreik egy részéről ismét lemondani. De a németek is túlzásba estek, amikor a 2010-es ágendát (kormányprogram) egész Európa előtt mintaként dicsérték. A német bér-dömping képes sértetlen gazdaságú államokat is kitaszítani az euróból. Ez a káros jelenség Franciaország példáján is megfigyelhető.

A franciák példamutatóak voltak az euró bevezetése után. A reálbérek úgy 20 százalékkal nőttek 1999 óta, amely arányos volt a termelékenységi többlettel. Betartották azokat a játékszabályokat, amelyeket tulajdonképpen mindegyik EU-tagállamnak be kellett volna tartania ahhoz, hogy bizonyos országok ne kerüljenek túlságosan kedvezőtlen helyzetbe a versenyképesség szempontjából. Közben a franciák is felismerték, hogy a németekkel

szemben már nem eléggé versenyképesek. Mivel szomszédjaik rendszeresen lenyomták a béreiket, ezért ők is megkísérelték a munkával kapcsolatos kiadások csökkentését. Ez az eljárás gyakorlattá vált azon az alapon, hogy aki nem elég hatékony, annak csökkentenie kell az árakat meg a kiadásokat. Ezt teszik a nagyüzemek is, ha megrekednek, de sajnos elmarad a megkülönböztetés, hiszen az üzem nem egyenlő az állammal, vagyis az üzemgazdasági intézkedések nagy többségben nem mindig alkalmazhatóak a közgazdaságtanban.

Európa egyre szegényebb lesz, ha minden tagországban csökkentik a béreket. Amennyiben az állam takarékoskodik, és a bérek lecsökkennek, akkor a kereslet is visszaesik és a cégek nem tudják eladni a termékeiket. A befektetések sem kifizetődőek és a gazdaság tovább sorvad. Az euró-övezet válságállamai máris ebben a csapdában vannak és tapasztalhatják, hogy gazdasági teljesítményük folyamatosan csökken. Ezért, ha még a franciák is elkezdenek takarékoskodni és alacsonyan próbálják tartani a béreket, akkor az egész euró-övezet a gazdasági depresszió küszöbére kerül. Nyilvánvalóan nehéz a múltból tanulni, mivel a jelen állandóan más körülmények között hat, mégis a józan ész használata elég kellene legyen a következő felismeréshez: lehetetlenség minden tagállamnak Németországot utánoznia. Nem lehet minden országból kíméletlen exportmester és nem gyakorolhat mindenki bérödömpinget. Ha már annyira nagy ütemben halad ugyanis a termelés, fennáll a kérdés: ki vásárolja meg ezeket a termékeket? Az európai munkavállalóknak alig van pénzük, és sok esetben még le is kell mondaniuk bérük egy részéről. De akkor ki vásároljon? A német neoliberálisok újra elkövetnek egy hibát, amikor azt hiszik, hogy egy probléma ott keletkezik, ahol láthatóvá válik. Vagyis, ha a franciák versenyképessége csökken, akkor ott van a hiba az ő országukban. Ez a fajta látásmód nem keresi a gondok igazi okát. Herrmann szerint a 2010-es agenda nagyon rossz minta Európa számára. Pedig a megoldás egyszerű lenne, ha a németek hajlandóak lennének megemelni a béreket. A törvényes minimálbér bevezetése lehetne az első lépés ez irányban, aminek legalább 10 eurónak kellene lennie óránként. Ezen kívül 5 százalékkal kellene emelni az átlagbéreket évente ahhoz, hogy bezáródjon az a versenyrés, amelyet a németek a bérödömping által okoztak. Azonban ami elméletileg ilyen egyszerűen megfogalmazható, nem egészen így működik a gyakorlatban, mivel a németek többsége nem akar magasabb fizetést. Maguk a szakszervezetek is attól tartanak, hogy amennyiben csökken a kivitel, ez masszív munkahely-leépítésekkel jár majd. Ez a félelem nem megalapozatlan, de valójában lehetne valamennyire csökkenteni a német kivitelt, mivel így javulhatna a közöspiaci kereslet, amely már évek óta alacsony, mert a reálbérek stagnálnak.

A németek még mindig azt hiszik, hogy rengeteg alternatívájuk van a kiviteli többletek kapcsán, és a fizetések felemelése még várhat. Mindez nagy tévedés. Amennyiben a németek nem hajlandóak a tagországokkal ez ügyben is tárgyalni és engedményeket tenni, akkor az alkalmazkodás stratégiailag lesz kikényszerítve, mert a többieknek nem lesz érdeke az euró megtartása. A bevezetendő új márka azonban annyira felértékelődne, hogy az előző két évtized erős bérödömpingje által elért eredmények pillanatok alatt megsemmisülnének. Ezt a fajta láncreakciót a német export sem tudná nagyobb veszteségek nélkül átvészelni, ezért ajánlatos lenne a béreket fokozatosan felemelni és a cégeket hozzászoktatni a gondolathoz, hogy a bérödömpingnek most már lejárt az ideje. A felhalmozott német kiviteli többlet gyakorlatilag leépíthető, mivel ezek főként fiktív számok. Németország külföldi nettó vagyona 7 milliárd euró volt 1999-ben, amely 2012-re 1013 millió euróra nőtt papíron.⁴⁹ Ez az óriási összeg azonban már csak részben kezelhető reálisan, mert a különféle válságok miatt hatalmas veszteségek ér-

ték a németek külföldi vagyonát. Például a Német Gazdasági Kutatóintézet számításai alapján megállapítható, hogy a 2006-tól 2012-ig tartó időszakban hozzávetőlegesen 600 milliárd euróra rúgott⁵⁰ a német befektetők vesztesége külföldön. Elsősorban a gazdasági válság okozott milliárdos károkat, de az euró-válság továbbra is negatívan érinti a német külföldi többletet. Ha ennek hamarosan nem lesz vége, Németország tulajdonképpen egész vagyonát elvesztheti. Ebből is látszik, hogy nem érdemes kiviteli többletet felhalmozni, mert a gazdasági logika ugyancsak összetett. Amennyiben a németek továbbra is ezt a stratégiát követi (vagyis folyamatosan többlet exportálnak, mint amennyit importálnak), akkor más országok csak abban az esetben lesznek képesek az árukat kifizetni, ha Németországban hiteleznek is. Ez esetben már csak idő kérdése lenne, hogy ezek az országok mikor adósodnak el annyira, hogy végül már semmit sem engedhetnek meg maguknak, ami ugyanakkor a németek külföldi vagyonának a végét is jelentené. Sokkal jobb lenne, ha a saját fogyasztásukra koncentrálnának, és felemelnék a béreket ahelyett, hogy nagyrészt a külföldi fogyasztásába fektessenek be. De a németeket még mindig nem sikerült teljesen meggyőzni, hogy nyugodtan vásároljanak, és ne vigyék túlzásba a takarékoskodást. Németország polgárait okkal gúnyolják „sváb háziasszonyoknak”, akiknek állandóan csak a spóroláson jár az eszük és a „termelj, szorogskodj, építsd a házacskád” jelmondata szerint élnek. Valójában ez még ennél is bonyolultabb, hiszen maga a sváb háziasszony is jól tudja, ahhoz, hogy a házépítési terve hatékonyan és gyorsabban megvalósulhasson a család jövedelmének is nőnie kell. Az eddig bemutatott három euró-válsághoz csatlakozik egy negyedik is, amelyet Herrmann „válságkezelői-krízisnek” nevez. Az euró-övezet politikusai sorozatosan követtek el olyan fontos döntéshozatali hibákat a válságok idején, amelyeknek még ma is negatív következményei vannak. Sok ilyen döntéshozói mintához Németországból származott az ötlet. Az egyik ilyen, hogy amint bármiféle válságjel jelentkezik, a németek rögtön elkezdnek minden szinten takarékoskodni és közben majd mindegyik EU-tagállamban megszorító intézkedéseket vezetnek be. Hivatalos takarékoskodást rendeltek el az eladósodott válság-országokban azzal a céllal, hogy mihamarabb visszafizethessék tartozásaikat. Közben azonban olyan országok is takarékoskodásra kényszerülnek, mint Franciaország vagy Olaszország, amelyeknek viszonylag jól működő gazdaságuk van, de mára megszorító intézkedésekre szorulnak, mivel nem tudnak Németországgal versenyezni és a befektetőik is hamar pánikba esnek. Ezek a megszorító intézkedések azonban még soha nem oldották meg a gondokat éppen ellenkezőleg: a hiányok egyre nagyobbak lesznek, mivel hiányzik a kereslet, nő a munkanélküliség és a gazdaság stagnál. Összességükben mindezek a jelek az 1929-es nagy gazdasági világválságra emlékeztetnek, amikor a maihoz hasonló megszorításokat vezettek be: a gyárak üresen állnak, habár a munkanélküliek szívesen dolgoznának és az emberek örömet fogyasztának. Fokozatosan mindenki szegényebbé válik, habár megvannak az eszközök a jólét megteremtéséhez. Mindez nemcsak gazdaságilag következetlen, de politikailag is veszélyes, mivel a választók nem tűrik, ha sokáig perspektíva nélkül vezetik őket. Európa legtöbb országában bizonytalanság, félelem és harag uralkodik. A történelem is azt bizonyítja, hogy ha a válságok túlságosan elhúzódtak, akkor nem egy demokrácia összeomlott, és autoriter rendszerek vették át a helyüket, akik bűnbakokat kerestek és megvádolták a kisebbségeket.

A súlyos következményekkel járó takarékoskodás egy hibás gondolkodás miatt van, hiszen azok, akik ilyesmit bevezetnek, nagyban összetévesztik a közgazdaságot az üzemgazdasággal és úgy kezelik az államot, mintha az egy nagyüzem lenne. Az eladósodott cégeknek is megszorító intézkedéseket kell bevezetniük és amint még több adósságot

halmoznak fel, kénytelenek csődöt jelenteni. Ez a fajta üzemgazdasági megoldás további súlyos válságkezelési hibához vezetett, mert akár egy csőd szélén álló cégnek, a görög államnak is csődöt kellett jelentenie és az eladósodási eljárás szerint a görög államkötvények tulajdonosai elveszítették befektetéseik nagy részét, amivel nemcsak az államot, a befektetőket, de a bankokat és a biztosítókat is megbüntették. Emberileg érthető, hogy a bankok megbüntetése népszerű eljárás. Megrendült tehát a bizalom az euróban, de sajnos a pénz egy olyan eszköz, amely elsősorban a bizalmon alapszik, máskülönben elveszíti értékét.

Manapság nem egy euró létezik, hanem 17 különféle pénznem, hiszen egy olasz vagy egy görög euró nem ugyanannyit ér, mint egy német euró. A közös pénzünió még valójában létre sem jött igazán és máris szétesőben van. Ez a furcsa jelenség nem titokban zajlik. Az olaszok, a görögök, a portugálok vagy éppen a spanyolok, azt gondolják napjainkban, hogy míg a hazájukban a megtakarított pénzük veszélyben van, addig Németországban különösképpen biztonságos lehet mindennemű pénzbetét. Ezért az említett nemzetek tagjai pénztöbbleteik egy részét Németországba utalják, hogy ott jobban megtarthassa értékét. Így egyesek megpróbálják átváltoztatni az olasz, a görög, a portugál vagy a spanyol eurót „német euróra”. A németek pedig rendre kivonják pénztöbbleteiket külföldről, mert időközben a saját pénzüntézteiket sokkal többre becsülik, mint más európai bankokat. Ez az együttes tőkekiáramlás hatalmas méretet ölt, vagyis 2009-től számítva mintegy 750 milliárd euró áramlott be Németországba. Hogyan lehetett volna a tőkevándorlás kérdését hatékonyabban megoldani? Az vitathatatlan tény, hogy Görögország adósságát mindenképpen rendezni kellett. Arra is volt már precedens, hogy ilyen esetben hogyan érdemes hatékonyan eljárni, hiszen Írország is ugyanúgy el volt adósodva, mint Görögország és ennek az államnak is meg kellett mentenie a csőd szélén álló bankjait.

Írország az állami adósságának egy hányadát azonban egyszerűen átutalta a központi bankjának. Ilyen megoldási lehetőségről az európai nemzetek nagy többsége nem tud semmit, mert más országokban ez a szakszerű eljárás nagyjából visszhang nélkül maradt, mégis az írek mára állami adósságuk egy részét sikeresen törlesztették. Pontosan hogyan is történt ez? Az államosított Anglo Irish Banknak mintegy 30 milliárd euróra volt szüksége. Ezért az akkori kormány adósságjegyeket bocsátott ki az ír állam részére, amely továbbította ezeket a szóban forgó bankoknak, amelyek viszont mindezt az Ír Nemzeti Banknál helyezték letétbe és cserébe megkapták a csődből való kijutáshoz szükséges hiteleket. Az ír kormány vállalta, hogy elkövetkező tíz évben kifizeti ezeket az adósságjegyeket, mivel azonban ez a terv közben megvalósíthatatlannak bizonyult, ezért 2013 februárjában egy újabb döntés született: az adósságjegyeket átváltoztatták államkötvényekké, amelyek lejáratú ideje 2053, és ezek nagyon alacsony kamattal járnak. A kötvények tehát visszakerültek az Ír Nemzeti Bankhoz azzal az örömteli eredménnyel, hogy így az ír állam mintegy 20 milliárd eurót takarít meg az elkövetkezendő tíz évben. A központi bank beavatkozásával megoldott bonyolult adóssági kérdés hatékonyan bizonyult, azonban pont a németek gátolják az ilyen megoldásokat, mert attól tartanak, hogy ez féktelen pénznyomtatást válthat ki. Ez egy újabb félreértésen alapszik, mert így egyáltalán nem kerül sor új pénz nyomtatására, hanem a meglévő adósságok hosszabb távú kitolásáról van szó. A pénz pedig már amúgy is rég forgalomban van. A németek többsége negatívan ítéli meg ezt a megoldást, nem így más országok. Az Amerikai Egyesült Államok központi bankrendszer (Federal Reserve System), a japán és az angol központi bank általában közvetlenül is beavatkozik válság esetén, hogy hatékony pénzügyi intézkedésekkel mentse meg,

ami még menthető. Ellenben a németek hajlamosak arra, hogy folyamatosan figyelmen kívül hagyják a fentebb említett történelmi tapasztalatokat, gondolván, hogy önkényesen is kitalálhatnak egy újabb pénzügyi rendszert. Ezért azt is akadályozzák, hogy az Európai Központi Bank egy szokásos jegybankká alakulhasson, aminek az a veszélye, hogy ha ezt a folyamatot tovább késleltetik, megszűnhet az euró.

(Hermann négyféle válságának rövid összefoglalása)

1) A német 2010-es ágenda miatt egy „verseny-válság” is megindult, amelynek következtében egy deflációs spirál keletkezett.⁵¹

2) A válságban lévő országok felhalmozott adósságai „a hitel-buborékok” miatt jöttek létre, vagyis a különféle tőzsdei-pénzügyi spekulációk szabályozatlansága miatt.⁵²

3) A valutaövezet helytelenül van megalkotva, mert hiányzik „az árfolyam kockázat nevű fék”.⁵³

4) Az euró-övezet politikusai által kiváltott „válságkezelői krízis” igencsak súlyos következményekkel járt, mert a trojka itt ismét összekeverte a közgazdaságtant az üzemgazdasággal: az elfogadott megszorító intézkedések még sehol sem jelentettek megoldást az gazdaságban tevékenyen résztvevő szereplőinek alapvető termelési, befektetési és fejlesztési problémáira. Éppen ellenkezőleg, mivel a kereslet nagyban hiányzott, ez tovább mélyítette a gazdasági és társadalmi válságot, ami veszély jelent magára a demokráciára is, mert az emberek nem tűrik sokáig a bizonytalan állapotokat.⁵⁴

A négy különböző euró-válság annyira átláthatatlan, hogy a németek többsége úgy gondolja, a bajba jutott tagországok megmentése gazdaságilag megvalósíthatatlan. Valójában azonban nagyon is kézenfekvő lenne egy megoldás. Európa gazdag és kiemelkedő teljesítményekre képes, és nincsenek különösebb gazdasági problémái. A fennálló bonyodalmak főként abból következnek, hogy az euró-zónát nagyon rosszul irányítják Brüsszelből. Pedig csak egyetlen főbb pénzkiadása lenne az Uniónak, ha végre hajlandó lenne összeállítani egy gazdasági ösztönző csomagot a déli országoknak, mert Spanyolország, Portugália és Görögország segítségre szorulnak már csak a nagy szegénység és a munkanélküliség miatt is. Az EU nyugodtan megengedhetné magának az ilyen támogatásokat, és az ilyen típusú intézkedések az egész euró-övezetnek jót tennének. Amennyiben az euró megszűnne, a németek nemcsak a fő okozói lennének ennek a nemkívánatos folyamatnak, hanem egyben ők maradnának a legnagyobb vesztesei is, hiszen az esetlegesen bevezetett új „D-Mark” gyorsan felértékelődne, azaz így a külföldi vagyon hamar megsemmisülne és ezzel a kivitelre szakosodott német ipar súlyosan megsérülne.⁵⁵

Herrmann valódi javaslatokat is tesz a jövőre nézve, amelyeket öt pontban lehet összefoglalni:

„*Először:* Az állam nem várja, hogy a cégek fektessenek be, hanem maga végez befektetéseket.

„*Másodszor:* Ezeknek az értelmes projekteknek az anyagi fedezése érdekében az állam nyugodtan bevezethetné a vagyoadót. A gazdagok fölösleges megtakarításai meg lennének kicsit csapolva, és ráadásul ez még igazságos is lenne...

„*Harmadszor:* A német gazdaság alig vagy egyáltalán nem nő addig, amíg a reálberek stagnálnak. Ez megint teljesen logikus. A növekedés azt jelenti, hogy még több áru lesz előállítva. De ki fogja ezeket a további termékeket megvenni, ha nem emelkednek a fizetések?

„*Negyedszer:* Mivel amúgy is túl sokat takarékoskodunk, rendkívül kellemetlen, ha még az állam is takarékosra kényszeríti polgárait, azzal hogy a magánnyugdíj-biztosítást erőlteti. A Riester-nyugdíj egy vagyonmegsemmisítő gép.

Ötödször: Amennyiben a pénzügyi buborék nem robban fel, meg kell akadályozni, hogy ez továbbra is felfúvódjon. Egy pénzügyi tranzakciós adó segíthetne ebben...”

Ezen túlmenően, a bankok és árnyékbankok egyéni tőkéjének jelentősen növekednie kellene ahhoz, hogy a saját veszteségeiket egymaguk viselhessék: „A bankokból nyugodtan lehetnének újra takarékpénztárak.”⁵⁶ A nemzetközi bankügyletek (hitelezés), és a különféle spekulációs tranzakciók (adóparadicsomok) továbbra is termelik a könyvelői nyereségek hatalmas halmazait. Ezek azonban a reálgazdaságra nézve nem produktívak. Amennyiben nem sikerül a papíron létező nyereségeket időben lefedni, akkor a következő válság sokkal súlyosabb következményekkel jár majd, mint az eddigié. A szolgáltatásokba és a termelésbe folyó beruházások által nem lehet akkora forgalmat elérni, mint a tőzsdéken vagy a hitelezésnél végbemenő csillagászati nyereségek, annak ellenére, hogy az alapvető befektetések, a nagyobb jólét és a biztonság valós mozgatórugóiként is felfoghatóak. Hasonlóképpen rendszerkritikusok, politikusok és nem egy neoliberais közgazdász mégis azt hiszi, hogy a befektetési piacokon zajló folyamatok kulcsfontosságúak. A piacgazdaság és a kapitalizmus tehát nincsenek különösképpen jó hatással az olyan termékekre, mint az élelmiszerek, az ingatlanok, a környezet vagy az egészségügy.

(Herrmann „lehetetlennek” tartja az exponenciális növekedés lehetőségét) Szerinte nem létezik minőségi növekedés, mert a kapitalizmus a mennyiségi növekedésre épül. Annak ellenére, hogy ma egyre kevesebb energiát használnak fel egy bizonyos termékmennyiség előállításakor, összességében az emberek több energiát fogyasztanak, és több károsanyag-kibocsátással szennyeznek a környezetet és a légkört, mint a múlt században. Persze tévedhet is, amikor azt vizionálja, hogy a gazdasági növekedésnek és így a jelenlegi kapitalizmusnak is „elkerülhetetlen” a vége. Ismételten⁵⁷ az „exponenciális növekedés” lehetetlenségét nyomatékosítja.

Ha egy adott mennyiség bizonyos idő után valamennyi százalékkal is növekszik, akkor egy exponenciális folyamatról van szó. Herrmann rákérdez arra, hogy mi alapján méri azt a nagyságot, ami növekszik? Az a növekedés, amit manapság mérnek, a bruttó nemzeti össztermék éves pozitív jellegű változása, és ezáltal a mért változók is belefolyanak ebbe a számításba. Viszont egy nemzeti gazdaságban sok más dolog is történhet, ami megmutatkozik a növekedési adatokban. Ugyanakkor a földi nyersanyagforrások végesek, vagyis a levegőt és a talajt nem lehet határtalanul szennyezni anélkül, hogy az emberiség megsemmisítené saját magát. De muszáj a környezeti szennyezésnek és az erőforrások felhasználásának feltétlenül a növekedés korlátainak lenniük? Miért ne tudna az ipar olyan megoldásokat keresni vagy úgy óvni az erőforrásokat, hogy a természet közben regenerálódhasson? Miért ne jöhetnének létre a kapitalizmus hajtóereje által olyan értékek is, amelyek elősegíthetnék az általános jólétet, de anélkül, hogy az emberiség a saját jövőjét kockáztatná? Gazdasági, társadalmi és ökológiai vonalon vannak olyan lehetőségek, melyek által a minőségi növekedést pozitívan lehetne befolyásolni. Így többet kellene foglalkozni a fiatalok hatékonyabb oktatásával, a bevándorlók jobb beilleszkedésével és az idősek gondozásával. Ide tartozik a megújuló energiaforrásokban rejlő lehetőségek kiaknázása, mint ahogyan egy környezetbarátabb mezőgazdaság kiépítése is, vagy a jelenlegi mobilitási eszközök felcserélése környezetvédelmi szempontból jobb technológiákkal. Miért ne lehetne technikai fejlődés anélkül, hogy a kapitalizmusnak „vége” lenne?⁵⁸ Mindez lehetetlen az állam szerepvállalása nélkül, vagyis a politika egy olyan hatalmi eszköz, amelynek képviselnie kell a társadalom akaratát. Így egy átalakult kapitalizmusban

is lehetségesnek kellene lennie, hogy megfelelő körülmények között hosszú távon is hozzájárulhasson egy jobb irányú gazdasági növekedéshez.

Ki fog alakulni tehát egy új rendszer, azonban hogy ez pontosan milyen lesz, ma még felismerhetetlen. Ez is ugyanolyan meglepő lesz a kortársak számára, mint amilyen a kapitalizmus volt akkor, amikor kialakult Északnyugat-Angliában az 1760-as években.

(Wüllenweber és az antiszociális peremcsoportok) A szerző már a bevezetőben meghatározza azokat a fogalmakat (alsó- felső társadalmi réteg, szegény és gazdag), amelyeket a könyvében kulcsszavakként használ. Röviden megvilágítja, hogy miért éppen ezeket az átellenben elhelyezkedő peremcsoportokat hasonlítja egymáshoz. Wüllenweber szerint összehasonlító társadalomkritikája azért érvényes, mert mindkét csoport tagjai elszigetelődtek a többitől párhuzamos társadalmikban és gyakorlatilag a német középosztály költségén élnek. A német felső osztály jellemzői és szokásai nagyban megváltoztak az elmúlt fél évezredben. Wüllenweber felső osztálya Németországban elsősorban a 924 000 „High Net Worth Individuals”, vagyis azok a személyek, akik több mint egymillió dolláros tőkével rendelkeznek.⁵⁹ Nagy vonalakban úgy ismerteti a németországi felső réteget, mint rizikós pénz spekulánsokat, mert jömaguk nem járnak közismert munkahelyekre, de hagyják, hogy a pénz dolgozzon számukra. Összehasonlításként ezek a nyereségek kevesebb adóval vannak sújtva a jóléti államban, mint a tényleges munkából származó jövedelmek.⁶⁰ Ezáltal a gazdagok szociális járuléka is nagyban lecsökken a közös pénztárban a ténylegesen dolgozók befizetéseihez viszonyítva. Így arra a végkövetkeztetésre jut, hogy napjainkban, a mai német felső osztálynak nincsen tényleges ösztársadalmi felelős szerepe.⁶¹

A szerző részletesen foglalkozik a német társadalom legalsó rétegével és szerinte ez a peremcsoport is figyelemreméltó átalakuláson ment át az elmúlt két évtized alatt. Ezen társadalmi csoport tagjainak nem feltétlenül az anyagiakban van hiányuk, hanem inkább nincs elegendő képesítésük és így napjainkban már a társadalomban való tevékeny részvételük sem adott. Részben az állam is hibás ezért, mert Németországban folyamatosan intézkedtek a hátrányos helyzetűek életfeltételeinek javítása érdekében, csak éppen „az okokat” nem próbálták meg célirányosan feltárni. Így a munka sokaknak már nem kifizetődő, főleg minimálbérért.⁶² A szerző nem sorolja az összes szociális segílyt kapó személyt külön csoportba (Hartz IV), hanem az alsóbb rétegek megkülönböztetése érdekében felsorol néhány rájuk vonatkozó jellemzőbb tulajdonságot. Ezek a következők: képtelenek fegyelmezett munkát végezni, rosszabb az egészségi állapotuk, mint az általános német lakosságáé, hiányzik náluk a szociális elkötelezettség, a szülők hanyagok a gyermeknevelés tekintetében, oktatási hiányosságaik miatt, illetve szórakozás céljából nagy arányban használják a médiát, valamint alacsony az oktatási és szakmai képesítésük szintje.⁶³

Wüllenweber a napi politikát is kritizálja, mert szerinte a politikusok segítik elő nem megfelelő döntéseikkel e két párhuzamos társadalom további fennmaradását. Ezért a felső és alsó rétegek erkölcsi és morális normái drasztikusan átalakulnak, vagyis a gazdagok nem őszinték az adóbevallásnál, a szegények pedig egyre több szociális juttatást vesznek igénybe. Mindez a középosztály kárára történik. Csakhogy lényegében mindkét szélső társadalmi csoport tagjainak a jövedelme nem a valós munkához kötődik, mert ma már a foglalkoztatottság nincs különösképpen értékelve.⁶⁴ Az állam még jobban hozzájárul az állapotok további romlásához, mert nagyon bonyolult szociális segélycsomagokat és adótörvényeket hoz, ugyanakkor a saját alkalmazottaival is számbelileg nagymértékben takarékoskodik.⁶⁵ Mivel a pénzügyi hivatalokban, a Szövetségi

Munkaügyi Hivatalban és az igazságszolgáltatásban túl kevés alkalmazottat foglalkoztatnak, becslések szerint évente mintegy 30 millió euró adóbevétel esik ki.⁶⁶ A mai politika mindinkább eltávolodik a közösségi érdekek valódi képviselésétől és a vezetők főként bizonyos kisebb csoportok lobbiját érvényesítik.⁶⁷

Wüllenweber „a támogató iparral” (Die Hilfsindustrie) is foglalkozik és azt a szociális juttatásokra szakosodott szektort mutatja be, amely a szegények rászorultságából él, vagyis feladataul tűzte ki, hogy segítsen a társadalmilag gyengébbek helyzetén. A nagy gazdasági, ipari növekedések és sikerek az „új alsóosztálynak” is köszönhetőek, de ez mára már feledésbe merült.⁶⁸ A szerző nagymértékben kritizálja a német szociális szektort és megállapítja, hogy a szokásos törvények és szabályok nem érvényesülnek ebben az iparágban. „Így lett az irgalmasság ágazata, a munkavállalók kizsákmányolásának a fellegvára. A szociális szektor nagy részében megtagadják az alkalmazottak alapvető társadalmi jogait. Ezért nincs sztrájkjog a Diakóniánál és a Caritasnál.”⁶⁹ Alaposan elemzi a non-profit szektor munkaadói szerepét és a szolgáltatásokat sem hagyja figyelmen kívül. Amennyiben a ráfordítások hatékonyságát és eredményességét tudományos módszerrel is „bebizonyították”⁷⁰ az orvosi költségek fedezése főként az egészségügyi biztosítók hatáskörébe tartozik, mégis a szociális szektor olyan intézkedéseket is kivitelez, melyek nem voltak komolyabb vizsgálatoknak alávetve. Ráadásul ezeket a szolgáltatásokat az adófizető zsebéből fedezik. Ezért a szerző több átláthatóságot és ellenőrzést követel a szociális jellegű vállalkozásoknál. Felső határt kell szabni a költségeknek, mint ahogyan az egészségügyben, ahol ez már évek óta jól bevált gyakorlat. Szerinte „csak tudományosan igazolt”⁷¹ segítő módszereket lehetne alkalmazni a szociális szektorban.

Merész alap-megállapítása, hogy a szociális ágazat tulajdonképpen maga is az alsó-rétegből él, és a pénzipar elsősorban a felső osztályra támaszkodik. Az elmúlt két évtized alatt felgyorsultak a pénzügyi folyamatok és jelentősen megváltozott a gazdagok magaviselete: megnőtt a kockázatvállalási hajlandóságuk. A szociális szektor teljes mértékben az ellenkező irányba fejlődött: „A lassú turbógyors lett. A biztonságos tűzveszélyessé vált.”⁷² Különösen veszélyesek a spekulációs buborékok, vagy „szintetikus pénzügyi termékek”⁷³, amelyek az 1990-es 2 billióról 2010-re 600 billióra nőttek. Összehasonlításképpen ugyanabban az időszakban a világszinten számított bruttó hazai termék 22 billióról 63 billióra nőtt. A spekulációs buborékok azért is veszélyesek, mert a pénzvesztéseket általában nem a bankok fizetik meg, hanem az adófizetők. A bankok többsége nem mehet tönkre, mert túl nagy a veszélye annak, hogy széles körű gazdasági válságot robbantanak ki, ezért az állam közbelép és rendezi az adósságokat. A politikusok mégsem mentenek meg minden egyes csődbe jutott bankot, csak a nagyobbakat, amelyek túl nagyok a bukáshoz.⁷⁴ A szerző összegzi a politikai hibák sorozatát: 2004-ig tilos volt a fedezeti alapokkal való kereskedelem, de aztán törvényesítették; a bankok spekulációkra is használhatják a befektetőik pénzét; hiányoznak a biztosítékok, hogy a bankok ne mehessenek csődbe; a spekulációs nyereségek adóterhei messze a jövedelemadó mögött maradnak.⁷⁵

Összehasonlításra kerül a szociális ágazatban dolgozó munkás (a jó) és a pénzügyi szektorban tevékenykedő bankár (a mohó).⁷⁶ Ezekben az ágazatokban olyan párhuzamos hasonlóságok is megfigyelhetők, mint az átláthatóság hiánya, vagy a nagy adókedvezmények, pedig mindkettő rendkívül költséges az államnak és főként a középosztály viseli az anyagi terheiket. Olyan iparágokról van itt szó, amelyek elsősorban a párhuzamos társadalmi körökből élnek, ezért egyenesen érdekeltek a fennmaradásukban és támogatásukban.⁷⁷

(Hogyan látja Wünnenweber a német társadalmi változásokat?) Szerinte a társadalmi változás főként a legfelső és a legalsó rétegekben megy végbe Németországban. Habár senkinek sem kell éheznie, a jó iskolai képzés hiánya egyre inkább kizáró jellegűvé válik, és ezért a szegényebb polgárok egyre kevésbé tudnak a kulcsfontosságú társadalmi tevékenységekben szerepet vállalni. Az alacsony iskolai képzés munkanélküliséghez, betegségekhez és túlterheléshez vezet. Wünnenweber a két réteg közötti hatalmas kulturális szakadékot szemlélteti „Az antiszociálisok”⁷⁸ című könyvében. Úgy a vagyonosok, mint az elszegényedettek kerülnek a kapcsolatokat a középosztállyal és visszahúzódnak élnek a párhuzamos társadalmakban.⁷⁹ Miközben a két társadalmi csoport mégiscsak megengedhet magának egy s mást, addig a középosztály engedménye magával szemben az, hogy már semmit sem engedhet meg magának. Mindkét réteg hozzájut áttételes jövedelmekhez, az egyik hatalmas vagyonából, a másik adópénzekből. Az elitek szemében a siker magától értetődő és megérdemelt státusszimbólum, a szegényeknek pedig hiányzik a szükséges tapasztalatuk ahhoz, hogy teljesítmény által felemelkedhessenek és kitörhessenek a saját nyomorukból. A család helyettesíti a teljesítményt, ez történik ma fent és lent egyaránt. Egyesek csalnak az adóbevallásnál és elrejtik a vagyonukat az adóparadicsomokban, mások meg találékonyaságra vannak ítélve, hogy feltalálják magukat a jóléti állam törvényrengetegében. Így a középosztály szinte egyedül viseli az ilyen irányú magas állami költségeket. „A milliárdokra rúgó adókkal bebiztosítja a pénzarisztokrácia spekulációs kockázatait, és ezzel egyidejűleg finanszírozza azon emberek életkörülményeit, akik szociális állami juttatásaiból élnek. A középréteg kinyitja a mentőernyőjét a gazdagok vagyona felett és hordozza a szociális hálót mindazok számára, akiknek segítségre van szüksége.”⁸⁰ Wünnenweber végkövetkeztetéseit így lehetne összefoglalni: a felső és az alsó rétegek a középosztály rovására élnek. Értékviláguk és erkölcsi elképzeléseik egyre jobban eltávolodnak a többségi társadalomtól. A család egyre inkább egy életformává válik: a gazdagok becsapják az adóhivatalt, a szegények különféle trükköket alkalmaznak a szociális juttatásokhoz való hozzájutás érdekében. Az egyre növekvő alsó réteg egyre kevésbé képviseli a polgári értékeket, ugyanakkor a gazdagok elszigetelik magukat a növekvő gondoktól és visszahúzódnak párhuzamos világukba. A német társadalmi rétegek a felbomlás állapotában vannak, továbbá a társadalom legfelső és legalsó rétegeiben részben hasonló, illetve párhuzamos átmeneti folyamatok figyelhetőek meg.

A szociális peremcsoportok kritizálásának nagy hagyománya van a német társadalomban. 2008-ban Thilo Sarrazin váltott ki egy éles vitát a szegények nagyobb csoportjáról, mert nyilvános nyilatkozataiban a szociális segélyekre (Hartz IV) szorulók megtakarítási lehetőségeiről botrányosan fogalmazott. Wünnenweber még ennél is továbbmegy, mert a szociális segélyre szorulók csoportját összehasonlítja egy másik, sőt teljesen ellentétes csoporttal, a gazdagok kicsiny csoportjával. Különösen figyelemreméltóak a szegények (szociális háló) és gazdagok (pénzügyi ágazat) ipari nagyságú nyereségrészesedése kapcsán tett állításai. Meglepő szemléletváltás a peremcsoportoktól a profitáló iparágakhoz. Az embereket nem lehet egykönnyen megváltoztatni, és a történelem bizonyítja, hogy még a politikának is csak korlátozott lehetőségei vannak. Más azonban a helyzet a gazdaságban, mivel itt az állam beavatkozhat, és véghezvihet bizonyos szabályozásokat. Az iparágakról szóló viták inkább vezethetnek további fejlesztésekhez, mint a peremcsoportokkal kapcsolatos kritikák. Azért, hogy a felső és alsó réteg ne tegye idő előtt tönkre Németországot, nem feltétlenül róluk kell vitázni, hanem sokkal inkább a körülöttük kiépült szociális hálóról és pénzügyi ágazatról. Habár Wünnenweber megemlíti néhány állami eszközt, amelyek elősegíthetnék az ipari ágazatok válságait, de főként a népszerű ér-

velések keretein belül marad. Nem mutatja be az iparágakat részletesen, csak felületesen vázolja őket. Különösképpen a szociális rendszer „ipara” van gyengén körvonalazva és felületesen meghatározva. Hiányoznak a fontosabb kiindulási pontok, vagyis nincs pontosabban megnevezve egy ipari kamara vagy szakmai testület a szociális rendszer kapcsán.

A könyv zárógondolata: „Az országok többsége „a státusz megszerzése” felé irányul. Németország azonban „a státuszok bebiztosításának” a fellegvára. A biztonság a német politika állócsillaga. A jóléti állam alatt Németországban a társadalombiztosítás rendszerre értendő.”⁸¹ Wüllenweber fenti eszmefuttatásában sikeresen érzékelteti az olvasóval a németek túlzott biztonság iránti orientáltságát.

(Általános összefoglalás) A mai válságokban megismétlődnek a múltban elkövetett súlyos hibák, és ez többnyire a helytelen válságkezelési stratégiák miatt van így. Herrmann kutatásaiból úgy tűnik, a kapitalizmus magas bérekkel működik a legjobban, mert alacsony fizetéseknel nem gazdaságos a gépekbe befektetni. Ebből fakad az, hogy a cégek állandó értékesítési gondokkal küzdenek. A globalizáció nem új keletű jelenség, ami pedig a tartósan fennálló német kiviteli többleteket illeti, csak idő kérdése, hogy a németek külföldi javai mikor őrlődnek fel teljesen. Herrmann érvei főleg azokat a társadalomkritikusokat, közgazdászokat és más elmékedőket célozzák meg, akik ténylegesen úgy vélik, hogy állami vagy magántulajdonban a kapitalizmus ellenére mégis lehetséges tőkefelhalmozás nélkül fejlődni. Főként a magánszféra ellenőrzése alatt álló felhalmozódott pénztőke az egyike azon fő okoknak, ami miatt további igazságtalanságok keletkeznek a társadalomban, mert növekvő egyenlőtlenségeket okoz, elsősorban a pénzzel megfizethető javak és szolgáltatások kapcsán. A jól megalapozott szociális rendszerek és célirányos intézkedések gyengítik a pénzügyi válság negatív hatásait: ezt bizonyítják a Németországban jól bevált csökkentett munkaidővel kapcsolatos támogatások vagy az autók esetében a roncsprémium. Így az emberek a válság ellenére is képesek voltak fogyasztani. Abban az esetben, ha már a polgárok és a vállalkozások is takarékosra szorulnak, akkor az államnak nem szabad ugyanezt tennie, mert a kapitalizmusnak gazdasági növekedésre van szüksége. Ha viszont mindenki egyszerre spórol, akkor az általános növekedési arány hirtelen visszaesik. A wörgli csoda⁸² nem a szabad pénznek volt köszönhető, hanem a kereslet iránti igénynek. Emellett a semmiből eredő pénzteremtés, vagyis a hitelgazdaság nem feltétlenül kell, hogy válságokhoz vezessen.

Az államnak a kapitalizmus szerves részének kell lennie, máskülönben az utóbbi teljesen szétesik, márpedig a kapitalizmus jólétet hozott az embereknek. Így a bankok megmentése helyes döntés volt, és az EKB is okosan cselekedett akkor, amikor államkötvényeket vásárolt. Mivel a kamatok soha nem csökkennek nulla alá, ezért egy alacsony infláció még hasznos is lehet, már csak azért is, mert egy dekonjunktura esetén az illetékes intézetek idejében tudnak visszahatni. A kamatláb ingadozása nem káros mindaddig, amíg a reálgazdaság fokozatosan növekszik. Így a németek inflációval kapcsolatos féltelmői tulajdonképpen alaptalanok, mert a válságokra általában deflációs folyamatok jellemzőek.

Bizonyos túlzással úgy is lehetne fogalmazni, hogy Herrmann különösképpen az ellen a szakvélemény ellen van, hogy egy szocialista gazdaság vagy egy szociális gazdaság tőke nélkül is működőképes lehet. Ezért egy magasan szakosodott gazdaság tőkéjét nem éri meg csökkenteni, elpazarolni, megsemmisíteni, hanem ezt a tőkét újra be kell fektetni olyan értelmesebb és társadalmilag hasznosabb lehetőségekbe, amelyek manapság igencsak vitatott területek: élelmezés, lakhatás, öregség, betegség, kulturális részvétel és környezetvédelem. Szívesen helyezne további szabadpiacokat, de tőkefelhalmozási lehetőségeket is magánkézbe.

Herrmann elemzésével párhuzamosan érdemes Wüllenweber „társadalomelleneseire” is odafigyelni, hiszen a szerző a Németországban népszerűsített társadalmi egyenlőtlenséggel ellentétben három rétegre osztja a társadalmat. Sőt a politikai nyelvezetet figyelmen kívül hagyva Wüllenweber mer alsó osztályról (Unterschicht) írni, amikor a nyilvánosság előtt legfeljebb egy létbizonytalanságban élő rétegről (Prekariat) lehet szó. De kiket nevez Wüllenweber antiszociálisoknak? A szerző szemszögéből úgy a felső réteg, mint azok, akik szociális juttatásokból élnek, antiszociálisoknak számítanak, mivel nincsen becsületes munkajövedelmük. Fontos az alsó réteg fogalmának a meghatározása is, mert Wüllenweber nem a pénz hiánya, hanem a hiányos oktatás miatt sorolja ide az embereket. Ennek azonban semmi köze az iskolai tudáshoz, mivel ezalatt az életvitel értendő, vagyis a lakáskultúra, táplálkozás, önfegyelem, munkakészség, szexualitás vagy más ehhez hasonló szempontok. A második válság már azt bizonyítja, hogy az euró-övezet helytelenül lett kiépítve, mert a közös fizetőeszköz, vagyis az euró valójában nem működik a gyakorlatban. Szerinte az még sohasem fordult elő a pénz hosszú történetében, hogy egy közös valuta tizenhét különféle államkötvényre épüljön. A 2008-as tapasztalat azt mutatja, hogy ez a fajta berendezkedés végzetes lehet, mert ugyanazért az euróért tizenhét állam fizet magán- és állami befektetőknek különféle kötvényekben. Sőt, egy komolyabb hiba esetén az unió törvényesen is közösen kezkesedik a különböző eurókötvények kamataért és magukért a kötvényekért is.

Mi lett volna a megfelelő gazdasági intézkedés a válság idején? Az írországi minta lehetett volna egy alternatíva az „adósságválság” megoldására, hiszen ott a Központi Bank közbelépett: felvásárolta az államkötvényeket, vagy éppen meghosszabbította az adóssági időkorlátokat. Az angolok már a 19. századtól alkalmazták ezt a „trükköt”.⁸³ Az Európai Központi Banknak át kellene végre alakulnia egy szokásos központi bankká, máskülönben rövidesen feleslegessé válhat, ha közben megszűnik az euró. Szigorú értelemben véve csak egyetlen nagyobb kiadás létezik, vagyis „össze kell állítani a Délnek egy ösztönző csomagot. Görögország, Portugália és Spanyolország segítségre szorul, azért, hogy a munkanélküliség, a szegénység és a reménytelenség ellen küzdjenek. Az euró-övezet könnyedén megengedhetné magának ezt a támogatást.”⁸⁴ Az, hogy ezeket a válságkezelési megoldásokat felhasználja-e az Európai Unió a következő időszakban, még a jövő zenéje. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy az eddigi válságkezelési mechanizmusok és stratégiák nem vezettek eredményre, ideje tehát új elképzelésekkel és módszerekkel próbálkozni a hosszú távú és fenntartható gazdasági fejlődés megvalósítása érdekében.

(Zárogondolatok) Hermann és Wüllenweber gazdasági megfogalmazásai azért példátlanok német viszonylatban is, mert a kapitalizmussal kapcsolatos gazdasági-történelmi és társadalmi körülmények mindkettőjüknél egységes narratív keretben és sokszor konkrét példákkal kerülnek összehasonlító jellegű bemutatásra. Ebben a rendszerezett formában és egy ilyen magas minőségű, de egyszerűen megfogalmazott mondanivaló által a bemutatott szerzők sikeresen kitörnek az eddigi hivatalos ismeretekkel túlbonyolított könyvek sorából, melyekből az avatatlan olvasó eddig nem sokat érthetett meg, már csak a szakszavak túlságosan nagy sűrűsége miatt sem. Ennek az egyszerűsítő stílusnak azonban az az egyik hátránya, hogy a szerzők néha egyértelmű álláspontfoglalásra törekednek bizonyos tények, körülmények kapcsán, ugyanakkor túlságosan óvatosa a szakszerű véleménynyilvánításokkal, és ilyenkor felvállalják azt a kockázatot, hogy érveik nem mindig teljesek és meggyőzőek. Néha pontosan ezek a sajtórálatások segítenek az olvasónak abban, hogy megértsen bizonyos összefüggő poli-

तिकai, gazdasági és történelmi körülményeket vagy az ezzel kapcsolatos elméleteket. Így Herrmann euróválság-magyarázatai nagyon is elfogadhatóak, azonban nem szabad elfelejteni, hogy néhol a szerzők túlságosan is sajátos véleménykifejtéséről van szó. Herrmann enyhén túloz például akkor, amikor Ronald Reagan politikáját, a gazdagok „keynesianizmusaként” értékeli vagy olyan kihívó, de tézisértékű megjegyzéseket tesz, hogy a Schröder-féle politika (Agenda-Politik) szintén hozzájárult a jelenlegi pénzügyi válság kibontakozásához. Az 1636-os hollandiai tulipán válságot részletesebben is be lehetett volna mutatni, hiszen ez által jobban szemléltethető lett volna az euró-krízis. Ugyanígy körülírni a pénzteremtési folyamatot a költségvetési föösszeg meghosszabbításával a bankoknál az aktív számláról a passzív számlára való könyveléssel, nem rossz ötlet, de így nem teljes, mert Herrmann kihagyja a nettósítással kapcsolatos fontos részleteket. A könyv magán viseli a szerző történelem iránti szenvedélyét, aki hatékonyan él az eredeti források szabad értelmezésének lehetőségeivel. Főként egy- vagy félmondatosra sikerült megállapításai tartalmaznak tényszerűtlen vagy logikailag pontatlan részeket. Wüllenweber társadalomkritikája messzemenően túlmutat a szokásos szociális peremcsoportok szakmabeli megítélésein, ráadásul a fejezetekbe beépített szakértők véleményei és az esettanulmányok érdekes olvasmánná teszik a szakszöveget, mert a tények bemutatása széleskörű kutatómunkán alapszik. A könyv azonban inkább a szerző által javasolt témákba való bevezetőként értendő és semmiképpen sem egy alapos tanulmányként, mert az illető iparágak nincsenek részletesen megvizsgálva.

A megvilágított adatok mindkét szerzőnél mindenképpen figyelemre méltóak, még akkor is, ha a könyvben javasolt pénzügyi-gazdasági megoldások többsége csak részben vagy egyáltalán nem megvalósítható a gyakorlatban. Herrmann többnyire borúlátó hangnemben ír a közvetlen jövőről, ami nem meglepő, hiszen a könyv a gazdasági növekedés határaival kapcsolatos kihívások boncolgatásával végződik. Azt gondolja, hogy maguk a szakemberek sem tudják igazán, hogy melyik a legjobban járható út, amely tényleg kivethetné Európát jelenlegi súlyos válsághelyzetekből. Az olvasó számtalan kiegészítő magyarázatot és komoly referenciát talál a könyv végén. Ezekből is egyértelművé válik, hogy a szerző a bemutatott folyamatok megértetésére törekszik és nem az ideológiák vagy a különféle divatos tudományos irányvonalak követésében érdekelt. Herrmann érvelése azért is meggyőző és tanulságos, mert a tényleges magyarázatokon meg rálátáson kívül rugalmas történelmi példákat is használ. Ez egyáltalán nem jellemző a német makroközgazdasággal foglalkozó szakemberek köreiben. A tőke, de főleg a használatára fordított ellenőrzés és az ebből eredő hatalom nagyon igazságtalanul oszlik meg napjainkban. A jelenlegi jövedelmi egyenlőtlenség, a további intenzív erőforrás-kitermelés és a környezetkárosítás által folyamatosan nő a társadalmi feszültség, amely főként a javak igazságtalan elosztásában keresendő. Mindennek ellenére ugyanakkor az is világos, hogy a szerző nem akarja eltörölni a pénzt vagy a tőkét, és nem is átkozza el ezeket. Arra figyelmeztet azonban, hogy ha olyan egyszerű eszközök, mint például a devizapiaci üzletekre kivethető tranzakciós adó sem lett bevezetve Németországban, akkor igen csak kérdéses, hogy a jelenlegi tőkeerős élenjárók milyen feltételek mellett lennének hajlandóak elfogadni egy egységes nemzetközi adórendszert. Az euró-válság példa nélküli, és ez nemcsak azért egyedülálló, mert 17 állam egy pénzügyi unióban egyesült, hanem az is új, hogy egy voltaképpen kisméretű válságot annyira rosszul kezelték, hogy ez végül még mindig minden idők egyik legnagyobb gazdasági csődjébe torkolllhat.

Herrmannhoz hasonlóan Wüllenweber is pontosan meghatározza azokat a fogalmakat, amelyeket írásában kiemel és végkövetkeztetésként az is levonható az említett művek alapján, hogy a társadalmi hiányosságok kapcsán nem a pénznek van meghatározó

szerepe a válsághelyzetekben, hanem inkább az ideológiai irányultság és a szellemi beállítottság számítanak lényeges tényezőknél, mert a döntéshozók ezek alapján osztják szét az anyagi javakat a volt, a jelenlegi, vagy a potenciális választóik között. Nemesak Herrmann műve, hanem Wüllenweberé is azt bizonyítja az olvasónak, hogy a szakújságírói tehetség, valamint a tudományos kutatás párhuzamos összevetéséből kiváló szellemi teljesítmény születhet.

JEGYZETEK

- 1 A könyv adatai és teljes címe: Ulrike Herrmann: Der Sieg des Kapitals. Wie der Reichtum in die Welt kam: Die Geschichte von Wachstum, Geld und Krisen. Westend Verlag, Frankfurt a. M., 2013, 288 Seiten. (A tőke győzelme. Ahogyan a gazdagság a világba jött: a növekedés, a pénz és a válságok története.)
- 2 A könyv teljes címe németül: Die Asozialen: Wie Ober- und Unterschicht unser Land ruinieren - und wer davon profitiert. (Az antiszociálisak: ahogyan a felső- és alsó réteg tönkreteszi a hazánkat – és ki profitál ebből.)
- 3 Ulrike Herrmann 1964-ben született Hamburgban és banktisztviselői szakképzése után a Henri Nannen Újságírói Iskolát is befejezi. Ezek után a Berlieni Szabadegyetemen tanul tovább: gazdaságtörténetet és filozófiát hallgat. 2000 óta a berlini taz gazdasági rovatának szerkesztője. A taz-nál parlamenti tudósító is volt, és néhány éven keresztül az olvasói véleményekre is ő válaszolt. Herrmann mind a mai napig tagja a taz szerkesztői-kiadói szövetkezetnek.
- 4 Walter Wüllenweber 1962-ben született. Egyetemi éveiben politológiát tanult Heidelbergben, és a Henri Nannen Újságírói Iskolában szerzett külön újságírói diplomát. 1995 óta a Stern-nél újságíró. Wüllenweber 2005-ben megkapta a Német Szociális Díjat és 2007-ben az év riportere lett. Háromszor jelölték az Egon Erwin Kisch Díjra kétszer pedig a Henri-Nannen-díjra.
- 5 A könyv címe: „Hurra, wir dürfen zahlen: Der Selbstbetrug der Mittelschicht”.
- 6 Ulrike Herrmann 2010: 52.
- 7 Ulrike Herrmann 2013: 9.
- 8 Ulrike Herrmann 2013: 44.
- 9 Ulrike Herrmann 2010: 83.
- 10 Ulrike Herrmann 2010: 75.
- 11 Ulrike Herrmann 2010: 70.
- 12 Ulrike Herrmann 2010: 69.
- 13 Ulrike Herrmann 2010: 72.
- 14 Ulrike Herrmann 2010: 84.
- 15 Ulrike Herrmann 2013: 76.
- 16 *Ulrike Herrmann 2013: 77.*
- 17 Ulrike Herrmann 2010: 77.
- 18 Ulrike Herrmann 2010: 49.
- 19 A mozgalom neve itt utalás a bostoni teadélutánra. A Tea Party mozgalom támogatja az államadósság és a kormányzati kiadások csökkentését. Létrejöttét 2007. december 16-tól számítják és Ron Paul republikánus elnökjelölthöz kötik.
- 20 Ulrike Herrmann 2010: 84.
- 21 És a képesség, hogy a kedvező feltételek is adottak legyenek.
- 22 Akár adóról, fizetési eszközről vagy tőkéről is legyen szó.
- 23 A fenti megjegyzésekhez lásd Kate Raworth ökohumanisztikus elképzeléseit (Doughnut Economics) <http://oekohumanismus.wordpress.com/2013/09/16/kate-raworth-doughnut-economics/>, megtekintve 2014. 01. 26-án.
- 24 Ulrike Herrmann 2010: 103.
- 25 Ulrike Herrmann 2010: 104.
- 26 Ulrike Herrmann 2013: 115.
- 27 Ulrike Herrmann 2010: 117.
- 28 Ulrike Herrmann 2010: 118.
- 29 Ulrike Herrmann 2010: 131.
- 30 Ulrike Herrmann 2010: 221.
- 31 Ulrike Herrmann 2010: 177.
- 32 Ulrike Herrmann 2010: 134.
- 33 Ulrike Herrmann 2013: 139.
- 34 Ulrike Herrmann 2013: 157.
- 35 Ulrike Herrmann 2010: 206.
- 36 Ulrike Herrmann 2010: 207.
- 37 Ulrike Herrmann 2010: 209.
- 38 Ulrike Herrmann 2010: 210.
- 39 Karl Marx 2008: Das Kapital, Bd.1
- 40 Ulrike Herrmann 2010: 198.
- 41 Ulrike Herrmann 2013: 210.
- 42 Ebben a részletben az Ulrike Herrmann által rövidített változatot használtam, mely egy 838 soros cikk a Le Monde diplomatique (Nr. 10208) német nyelvű számából, melyet 2013.09.13-án adtak ki.
- 43 Az ír ingatlanbuborék és ennek előtörténete kapcsán lásd: Fintan O’Toole 2009: 15–98., 111–220.
- 44 Stefan Berghem 2007: 1–11.
- 45 Paul De Grauwe 2012: 2–12.
- 46 Spiegel Online 2012.
- 47 Herrmann a következő adatokat használja érvelésében: a 2005-ös egészségügyi reform óta a munkavállalók egy 0,9 százalékos járulékot fizetnek, ugyanakkor a munkaadók 0,45 százalé-

- kal kevesebbet kell hozzájáruljanak egy munkás szociális kiadásaihoz. A munkanélküliség elleni biztosítás költségeit 2,3 százalékkal csökkentették és az ezzel kapcsolatos hiányzó összeget az állami forgalmi adó emelésével fedezték.
- 48 Zentralarchiv des Statistischen Bundesamtes 2000-2010 (Lohnentwicklung).
- 49 Herrmann hivatkozása alapján: Erik Klär, Fabian Lindner und Kenan Sehovic, Wirtschaftsdienst 3/2013: S. 190–197.
- 50 Deutsche Institut für Wirtschaftsforschung 2014: http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.423522.de/13-26-2.pdf, megtekintve 2014. 02. 09.
- 51 Ulrike Herrmann 2010: 22.
- 52 Ulrike Herrmann 2010: 217.
- 53 Ulrike Herrmann 2010: 220.
- 54 Ulrike Herrmann 2010: 226.
- 55 Ulrike Herrmann 2010: 230.
- 56 Ulrike Herrmann 2013: 237.
- 57 Ulrike Herrmann 2013: 9., 10., 18., 20., 131.
- 58 Ulrike Herrmann 2010: 83.
- 59 Walter Wüllenweber 2012: 18.
- 60 Walter Wüllenweber 2012: 28.
- 61 Walter Wüllenweber 2012: 36.
- 62 Walter Wüllenweber 2012: 85–87.
- 63 Walter Wüllenweber 2012: 91–113.
- 64 Walter Wüllenweber 2012: 133–138.
- 65 Walter Wüllenweber 2012: 134–151.
- 66 Walter Wüllenweber 2012: 152.
- 67 Walter Wüllenweber 2012: 153.
- 68 Walter Wüllenweber 2012: 167.
- 69 Walter Wüllenweber 2012: 182.
- 70 Walter Wüllenweber 2012: 185.
- 71 Walter Wüllenweber 2012: 169.
- 72 Walter Wüllenweber 2012: 201.
- 73 Walter Wüllenweber 2012: 207.
- 74 Ehhez a részlethez lásd: Walter Wüllenweber 2012: 215–217.
- 75 Ehhez a részlethez lásd: Walter Wüllenweber 2012: 214–222.
- 76 Walter Wüllenweber 2012: 222.
- 77 Walter Wüllenweber 2012: 7–10.
- 78 A könyv címe: „Die Asozialen: Wie Ober- und Unterschicht unser Land ruinieren - und wer davon profitiert?”.
- 79 Walter Wüllenweber 2012: 222–226.
- 80 Walter Wüllenweber 2012: 12.
- 81 Walter Wüllenweber 2012: 125.
- 82 A freiwirtschaft (magyarul: szabadgazdaság) közgazdasági doktrína vagy elképzelés, mely Silvio Gesell nevéhez köthető. 1932-ben a tiroli településen, Wörglben vezették be a helyi pénz rendszert a gazdasági világválság hatásainak csökkentésére. Nemcsak áruvásárlásra, szolgáltatások kifizetésére volt alkalmas, de még a települési adókat is leróhatták vele. Fedezetül a helyi takarékbán elhelyezett összeg szolgált. A fizetési utalványokat havonta 1% forgásbiztosítási illetékkel kellett érvényesíteni. A Silvio Gessel német közgazdász elméletére alapozott ötlet annyira bevált, hogy számítások szerint a helyi pénz tizenháromszor gyorsabban forgott, mint a schilling (az akkori fizetőeszköz). A pénzkörforgás és ezzel a gazdasági teljesítőképesség megnőtt, a munkanélküliség csökkent. (Pénzvilág Magazin).
- 83 Ulrike Herrmann 2010: 228.
- 84 Ulrike Herrmann 2013: 229.

Demográfiai válság és a fenntarthatósági etika

(*Bevezetés*) Az emberiség fennmaradása egy új etikát igényel, amelynek alapelveit elsőként Potter és Jonas fogalmazta meg. Ezen etika szerint az emberiség kihalása, nem-léte a legfőbb rossz, míg fennmaradása (túlélése, létezése) a legfőbb jó. Mivel az emberiség különböző közösségekből épül fel, ezért az egyes közösségek kihalása egy kitüntetett rossz, míg azok fennmaradása egy kitüntetett jó. **Egy közösség fennmaradásának szükséges feltétele az állandó népesség, míg annak gyors növekedése és csökkenése biztos, hogy nem-fenntartható.** A túl magas termékenységi arány gyors népességnövekedéshez, azaz túlnépesedési válsághoz vezet (lásd Afrika). Ezzel szemben a túl alacsony termékenységi arány előregedéshez és/vagy népességcsökkenéshez vezet (lásd Európa). Mindkét demográfiai válság megoldását a fenntartható termékenységi arány (pl. 2,1 gyermek/nő) megteremtése jelenti, amelyben fontos szerepet kell kapnia a moralitásnak. A termékenység arány morális szabályozása nemcsak szükséges, hanem lehetséges is, mivel a reprodukciós viselkedés ma már jellemzően tudatos viselkedés.

(*Népesedés és termékenység*) 1950-ben még csak 2,5 milliárd ember élt a Földön, s kevesebb mint 40 év alatt ez a szám megduplázódott. A 7 milliárd főt az emberiség létszáma 2011-ben érte el, és az előrejelzések szerint 2083-ra elérjük a 10 milliárdot.*Az elmúlt időszakban a termékenység jelentősen csökkent, hiszen az 50-es években a nőknek statisztikai átlagban majdnem 5 gyereke született, míg a 90-es évekre ez az érték 3-ra csökkent. A termékenység csökkenése összhangban van a demográfiai átmenet befejező szakaszával. Jelenleg az emberiség egészére vonatkoztatott termékenységi mutató értéke 2,50 gyerek/nő. Első látásra meglepő lehet, hogy a termékenység csökkenése ellenére az emberiség létszáma jelenleg még mindig gyorsan emelkedik. Ennek az az oka, hogy (i) a halálozási arány még gyorsabban csökkent, hogy (ii) a termékeny nők száma, összefüggésben a korábbi magas fertilitással, egyre magasabb; azaz egyre több nő szül egyre kevesebb gyereket, s hogy (iii) a 2,5-es termékenységi mutató abszolút értékben még mindig magas.

A fejlett országok esetében a 2,1-es arányszám biztosítja az egyszerű helyettesítési szintet (replacement fertility rate) (*KSH* 2013). A világ egészére vonatkoztatott 2,5-es termékenység, figyelembe véve a többi demográfiai változót azt valószínűsíti, hogy népesség 2050-re 9,4 milliárd lesz, vagyis a növekedés 1,3-szoros. A magas termékenységi (és a hozzátartozó növekedési) átlag azonban nagyon jelentős regionális különbségeket takar.

A kontinensekre jellemző termékenységi (és növekedési) arány csökkenő sorrendben a következő: Afrika: 4,7 (2,1× növekedés 2050-re) ; Óceánia: 2,4 (1,6×); Ázsia: 2,2 (1,2×); Amerika: 2,1 (1,3×) és Európa: 1,6 gyerek/nő (1×). Ezek az adatok jól mutatják, hogy Afrika még mindig a gyors népesedési szakaszban van. Az emberiség mint egész növekedésének is alapvetően ez az oka. Afrika lakosságának 2050-re történő megduplázódása fenntarthatósági szempontból még akkor is aggasztó, ha tudjuk, hogy az afrikaiak ökológiai lábnyoma sokkal kisebb, mint más kontinensek lakóinak az ökológiai lábnyoma. A 39 milliós Óceánia várható népességnövekedése is a világtalag felett van, ugyanakkor demográfiai és környezeti súlya elenyésző. Ázsia és Amerika demográfiai szempontból lényegében az ideális állapotban van. Európa a termékenységi mutatója alapján súlyos válságban van, ennek ellenére a várható népessége 2050-ig nem változik. Az állandó népesség mögött a csökkenő halandóság, a növekvő bevándorlás és a társadalom előregedése húzódik meg (Population Reference Bureau 2014).

A fenti adatok is jól mutatják, hogy félrevezető, ha csak a világlágra koncentrálnak. Nyilvánvalóan helytelen azt mondani, hogy mivel a statisztikai értelemben vett „átlagember” túl sokat fogyaszt, ezért mindenütt, így Afrikában is csökkentsék az emberek a fogyasztásukat. Hasonlóképp helytelen azt mondani, hogy mivel a statisztikai „átlagember” termékenységi aránya túl magas, ezért mindenütt, így Európában is csökkentsék az emberek a termékenységüket. Az emberiség fenntarthatósági szempontból is nagyon különböző helyzetű közösségek összességéből áll, amit figyelembe kell venni.

(Tudatos reprodukció) A történelem hajnalán a szexualitás és reprodukció természetes egységet alkottak. A reprodukció nem tudatos döntés, hanem az ösztönösen irányított szexuális viselkedés természetes következménye volt. Így a reprodukció – hasonlóan a légzéshez – eleve az erkölcsön kívül állt, azaz amorális tevékenység volt. Ha nincs fogamzásgátlás, akkor az egy nőre jutó átlagos élveszülés minimum 4,3 és maximum 16,5 gyerek között lehet a reprodukciós idő hossza és a születek közötti idő függvényében. Stabil történelmi szituációkban az egy nőre jutó születek számának az átlaga 5 és 8 között van. „A különböző komponensek átlagértékeinek kombinációjából az egy nőre jutó 7 gyermeket tekintjük átlagértéknek.” (Livi-Bacci 1999, 29) Ilyen magas termékenységi arány a jelenleg csak néhány afrikai országot jellemez.

A reprodukciós összefüggéseket megértve az emberek megpróbálják befolyásolni a reproduktív viselkedésüket. A hagyományos fogamzásgátló módszerek megbízhatatlanok vagy morálisan kétségesek (pl. csecsemőgyilkosság, abortusz) voltak. 1960-ban jelent meg az első fogamzásgátló tabletta, amely segítségével a nők átvették az irányítást a reprodukciós ciklusuk felett. A modern fogamzásgátló szerek kiterjedt alkalmazása miatt megszűnt a szexualitás és a reprodukció természetes egysége. Ez a folyamat az asszisztált reprodukcióban éri el csúcspontját, ahol a reprodukció már teljesen tudatos és teljesen aszexuális tevékenységgé válik. Jelenleg a világ nagy részén a reprodukció az emberek tudatos döntésének az eredményévé vált, miközben modern szekuláris gondolkodás főáramlatában a reprodukció az emberek magánügyének tekinti, ahogy azt az ENSZ 1968-as teheráni nyilatkozata is kimondja.

A fogamzásgátlás mértékéről ma már statisztikai adatokkal is rendelkezünk. Ha a világ egészét tekintjük, akkor jelenleg a termékeny korban levő (15-49 éves) házas vagy párkapcsolatban élő nők 63%-a használ valamilyen fogamzásgátlást, s ezen belül 56% pedig modern fogamzásgátló módszert (úgy mint tabletta, méhen belüli fogamzásgátló eszköz, óvszer és sterilizáció). Ez az érték a fejlett világban 70, ill. 60%, de Kelet-Ázsiában meghaladja a 80%-ot. (Population Reference Bureau 2014).

A fejlett világra jellemző 70-80%-os arány a fogamzásgátlásban tulajdonképpen azt jelenti, hogy a nők reproduktív viselkedése jelentős mértékben tudatosává vált. Hiszen ebben az esetben a nők vagy tudatosan nem akarnak gyereket, és ekkor fogamzásgátló módszereket használnak, vagy tudatosan akarnak gyereket, és ekkor nem használnak fogamzásgátló módszereket. Sőt még a szegényebb világra jellemző 36%-os arányú fogamzásgátlás is – figyelembe véve a magas termékenységet – felveti a kérdést, hogy mi az oka az alacsony arányú fogamzásgátlásnak, hiszen léteznek költségmentes vagy alacsony költségű fogamzásgátló módszerek is. Az egyik lehetséges magyarázat szerint ezekben a régiókban a nők sok gyereket akarnak, és ezért tudatosan alig alkalmaznak fogamzásgátló módszereket. A másik lehetséges magyarázat szerint a legrosszabb körülmények között élő nőknek egyszerűen nincs kapacitásuk (pénzüik, figyelmük, erejük) arra, hogy reprodukciós folyamataikat tudatosan szabályozzák.

Mindenesetre tényként jelenthetjük ki, hogy a világ nagy részén az emberek tudatosan irányítják a reproduktív viselkedésüket. Minden tudatos viselkedés, így a tudatos repro-

dukció is szabályozható az erkölcs segítségével. Erre azért is szükség lenne, mert a jelenlegi reprodukciós gyakorlat fenntarthatatlan. Ennek egyik formája: a túlnépesedés, míg a másik formája az elöregedés és népességsökkenés. A Föld legszegényebb régióiban (elsősorban Afrikában) a népesség gyorsan, esetenként exponenciális ütemben nő, amelynek elsődleges oka a nagyon magas termékenység. Ezzel szemben Európában a népesség előregszik vagy csökken, amelynek elsődleges oka a túl alacsony termékenység. Ezek a tendenciák összhangban vannak az egyes emberek gazdasági érdekeivel is.

A szegény és alapvetően mezőgazdasági társadalmakban, ahol a munkavégzés a háztartás keretei között folyik és ahol nincs biztos nyugdíjrendszer, ott a szülők abban érdekeltek, hogy sok gyerekük legyen. Egyrészt a gyerek ingyenes munkaerőt jelent, aki segít a háztartási munkákban, másrészt felnőttként várhatóan támogatja a szülőket. Tehát a fejlődő világban minél több gyermeket vállal valaki, annál magasabb életszínvonalra és annál biztosabb öregségre számíthat. Ezzel szemben a gazdag ipari országokban, ahol a munkamegosztás fejlett és van államilag garantált nyugdíj, ott a szülők gazdasági érdeke azt diktálja, hogy kevés gyerekük legyen. Egyrészt a gyereknevelés rendkívül nagy költséget jelent, másrészt a szülő nem a gyerekeitől, hanem egy központi nyugdíjintézettől kapja a nyugdíját, amelynek nagyságát a befizetéseinek a mértéke határozza meg. Ráadásul ezek a befizetések annál nagyobbak lehetnek, minél kevesebb gyermeket kell eltartania és minél több időt tud fordítania a szakmai karrierjére. Azaz minél több gyermeket vállal valaki, annál alacsonyabb életszínvonalra és nyugdíjra számíthat. Persze a gyerekszámot a gazdasági szempontokon túl más szempontok is befolyásolják. Így például nehéz csak gazdasági szempontokkal magyarázni a francia (2,0 gyerek/nő) és az olasz (1,4) vagy az angol (1,9) és a német (1,4) nők szülési hajlandóságában található jelentős különbséget. Ennek ellenére általános tendenciaként leszögezhetjük, hogy a munkamegosztás fejlettsége és valamilyen intézményesített nyugdíjrendszer léte vagy nem léte jelentős mértékben befolyásolja a közösség tagjainak a gyermekvállalási hajlandóságát.

A demográfiai válság két formája között más szempontból is jelentős különbség van. Egyrészt a túlnépesedés esetében a magas termékenység spontán csökkenése várható, ami összhangban van a demográfiai átmenet utolsó szakaszával (Meadows 2005, 51). Ezzel szemben a népességsökkenési válság esetében nem várható a termékenység spontán emelkedése. Tehát ez a probléma csak tudatos aktivitással kezelhető. Másrészt Európában, ahol a túl alacsony termékenység okoz problémát, a reprodukció szinte teljes mértékben tudatos viselkedés eredménye. S ebből következik, hogy a reprodukció morális szabályozása nemcsak szükséges, hanem lehetséges is. Ezzel szemben Fekete-Afrikában, ahol a lakosság jelentős része kevesebb, mint napi 1,25 dollárból él, ott a reprodukció morális szabályozása csak részben tudatos, ezért a reprodukció morális szabályozása is csak korlátozottan lehetséges.

(Fenntarthatósági etika) Közismert, hogy a fenntarthatóságnak környezeti, gazdasági és társadalmi vonatkozásai vannak, azaz egy közösségnek mindhárom szempontból fenntarthatónak kell lennie. A társadalmi fenntarthatóságon belül pedig egy önálló témakört jelent a népesedés. A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia a magyar demográfiai helyzetet szintén fenntarthatósági problémának tekinti. „Magyarország népessége veszélyes ütemben fogy.” (NFFT 2013, 39).

Demográfiai szempontból egy közösség akkor fenntartható, ha a (i) népességszám állandó és a (ii) népesség környezetterhelése nem haladja meg az adott terület eltartóképességét. Ebből adódóan az állandó népességszám szükséges, de nem elégséges feltétele a fenntarthatóságnak. Ezzel szemben a gyors népességnövekedés és csökkenés biztos, hogy fenntarthatatlan helyzetet jelent. Mivel bármilyen nagy is egy terület

eltartóképesége, a gyorsan növekvő népesség ezt a határt előbb-utóbb eléri és meghaladja. Tehát a gyors népességnövekedés biztos, hogy egy fenntarthatatlan folyamatot jelent. Másrészt a gyors népességcsökkenés nyilvánvalóan elvezet a népesség megszűnéséhez. Tehát a gyors népességcsökkenés is egy fenntarthatatlan helyzetet jelent.

Érdeemes rámutatni, hogy a környezeti és népesedési szempontból vett fenntarthatóság hangsúlyai máshol vannak. *Környezeti szempontból vett fenntarthatóság* (továbbiakban környezeti fenntarthatóság) esetében a hangsúly a természeti potenciálok fennmaradásán van. Ebben a vonatkozásban a fő problémát a természeti környezet pusztulása, kimerülése vagy elszennyezése jelenti. A környezetterhelési egyenlet ($I = PAT$) is azt sugallja, hogy minél kisebb a populáció lélekszáma és környezetterhelése, annál jobb (Ehrlich–Holdren 1971). S ez a megállapítás pusztán a környezetvédelem szempontjából igaz is.

A *népesedési szempontból vett fenntarthatóság* (továbbiakban demográfiai fenntarthatóság) esetében a hangsúly a népesség *fennmaradásán* (túlélésén) van. Ebben a vonatkozásban a közvetlen problémát a népességcsökkenés okozza, amely direkt módon vezet egy közösség nemlétéhez. Ezzel szemben a népességnövekedés csak közvetve, a környezet kimerülése által eredményezheti az adott közösség megszűnését. Tehát míg a fenntarthatóság környezeti dimenziója szempontjából a túlnépesedés, addig a demográfiai szempontból a népességcsökkenés jelenti az elsődleges problémát.

Az emberiség túlélésének és fennmaradásának etikai jelentőségére először Van Rensselaer Potter amerikai onkológus és bioetikus hívta fel a figyelmet. Híres könyvében Potter (1971) úgy fogta fel a bioetikát, mint egy hidat, amely összekapcsolja a jelent és a jövőt, a tudományt és az értékeket, illetve az emberiséget és a természetet. Szerinte korunk legfontosabb problémája az emberiség fennmaradása és a bioetika feladata ennek elősegítése. Ezért is nevezi a bioetikát a *túlélés tudományának* (Science of Survival), amely azonban több, mint tudomány, mivel egyesíti a biológiai tényeket az erkölcsi értékekkel (Potter 1970).

A német származású Hans Jonas gondolkodásában szintén fontos szerepet kap az emberiség fennmaradása mint végső erkölcsi elv. Ezt a gondolatát elsősorban *A felelősség elve* című munkájában fejt ki, amelyet németül (1979) és angolul (1984) is elkészített. Jonas számára az emberiség fennmaradása jelenti a végső morális elvet, amelynek abszolút jellegét metafizikai érvekkel igazol. Jonas tudatában van annak, hogy az emberiség számára a nemlét lehetősége éppen úgy fennáll, mint a lét lehetősége. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az emberiség jövőbeli léte és nemléte közé egyenlőségjelet tehetünk és könnyen szemlélhetjük a nem-lét lehetőségét. Ez utóbbi felfogást *nihilistának* nevezi és élesen kritizálja. **Az emberiségnek megvan a lehetősége a nemlétre, de mégis léteznie kell.** Jonas az emberiség kipusztulásának a lehetőségét tekinti a *legfőbb rossznak* (summa malum). S egy olyan új (fenntarthatósági) etikát sürget, amely képes megakadályozni ezt az abszolút erkölcsi rosszat.

Jonas minden emberi cselekvés legfelsőbb etikai maximáját, vagyis az új kategorikus imperatívuszt a következőképp fogalmazza meg: „*Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai összeegyeztethetők legyenek a valódi emberi élet földi megmaradásával.*” (Jonas 1984, 11). A német változatban pedig a következő meghatározást találjuk: „*Vond be jelenlegi választásodba az ember jövőbeni integritását mint akarated meglévő tárgya mellett a mindenkori másikat.*” (Jonas 1979, 36).

Jonas különbséget tesz az egyes ember és az az emberiség kockázatvállalása között. Az egyes ember – bizonyos örömök és előnyök megszerzése érdekében – akár a saját létét is kockára teheti, hiszen eleve joga van az öngyilkosságra, illetve a nem-létre. Ezzel szemben egy közösség – az előnyök megszerzése érdekében – *nem kockáztathatja a saját*

fennmaradását, mivel nincs joga a kollektív nemlételet választani. Tehát minden olyan viselkedés, amely elősegíti egy közösség fennmaradását és amely csökkenti a nem-lét kockázatát, az morálisan helyes és jó viselkedés, és fordítva. Azaz minden olyan viselkedés, amely növeli a megsemmisülés kockázatát, az morális szempontból helytelen és rossz.

Jonas a technológia kérdését állítja a középpontba, s így explicit módon nem foglalkozik az egyes emberi közösségek fennmaradásának a kérdésével. A politikai vezető felelősségének az elemzése során egyértelművé teszi, hogy az emberiség fennmaradását az egyes közösségek fennmaradásán keresztül gondolja el (Jonas 1984, 98–108). Ebből következik, hogy nemcsak az emberiség, hanem az egyes emberi közösségek megszűnése is egy minősített rosszat jelent, ezért annak elkerülése a közösség elsődleges erkölcsi kötelezettsége.

(Termékenységi arány etikai vonatkozásai) A demográfiai helyzetet számos tényező (közösség nagysága, reprodukív korú nők száma, mortalitás) befolyásolja. „A népesedési folyamatok elemei közül a döntő, a meghatározó a termékenység” (Hablicsek–Tóth–Veres 2004, 10). Ezért a többi demográfiai paramétert a *ceteris paribus* elv alapján állandónak vagy nullának (pl. migráció) tekintem. Egy közösség termékenységét statisztikai szinten jól jellemzi a *teljes termékenységi arányszám* (total fertility rate, RTF). Ez a paraméter némi leegyszerűsítéssel azon élve született gyermekek átlagos számát mutatja meg, akiket egy nő élete során világra hoz. Ha minden lány gyermek felnőne és gyereket szülne, akkor (elvileg!) 2 gyerek mellett lenne állandó a lányok, illetve a nők száma a közösségben. Különböző okok, úgy mint mortalitás, meddség stb. miatt a népesség egyszerű pótlását a fejlett világban csak a 2,1 gyerek/nő arány biztosítja.

Ennél az értéknél lényegesen magasabb termékenységarány esetében a közösség létszáma gyorsan nő, míg ennél lényegesen alacsonyabb termékenységarány esetében a közösség létszáma gyorsan csökken. Mindezek alapján három alapvető állapotot kell elkülöníteni: állandó (RTF≈2), *gyorsan növekvő* (RTF»2) és *gyorsan csökkenő* (RTF«2) népesség.

Ideális termékenységi arány

Szerencsés esetben az ideális termékenység állandó népességet és fenntartható társadalmat is jelent, azaz a fogyasztás és a technika eredményeképp kialakult környezetterhelés nem haladja meg a környezet eltartóképességét. Ebben a helyzetben nincs szükség a termékenységi arány morális szabályozására, mivel a közösség fennmaradása szempontjából ideális arányt a spontán folyamatok is fenntartják. Mivel nincs demográfiai szükséghelyzet, ezért korlátlanul érvényesülhet az egyes emberek önrendelkezése és szabadsága. Másképp fogalmazva mindenki annyi gyereket hoz a világra, amennyit akar, mert történetesen ennek az átlaga éppen a fenntarthatósági szempontból is ideális (2 gyermek/nő) arány körül mozog.

Ha az állandó népességű társadalom környezetterhelése túl magas, akkor elsősorban a fogyasztás korlátozásával és/vagy a környezettudatos technológia alkalmazásával érdemes csökkenteni a környezeti terhelést. A hosszú távú szempontból is ideális termékenységi arányt ugyanis nem érdemes korlátozni. Ha környezeti fenntarthatóság szempontjából mégis szükséges a népesség csökkenése, akkor ennek morálisan csak két elfogadható formája lehetséges: a *kivándorlás* és a *termékenységi arány csökkenésének* az ösztönzése. A kivándorlás gyors megoldást jelent, viszont máshol okozhat fenntarthatósági problémát, a termékenységi arány csökkenése egy lassabb, de fenntarthatósági szempontból jobb megoldást jelent. Ugyanakkor a túl alacsony termékenységarány a demográfiai fenntarthatóság szempontjából eredményezhet problémát.

A migrációt is figyelembe véve az állandó népesség alapvetően háromféleképp alakulhat ki: (i) ideális termékenység minimális migrációval pl. Törökország (TFR=2,1; 0

% migráció és 1,2 népességnövekedés 2050-re) vagy Vietnám (2,1, -0%; 1,2×). A népességnövekedés mindkét esetben a halálozási arányok javulásából származik. (ii) Az ideálisnál kissé alacsonyabb termékenység arány bevándorlással pl. Franciaország (2,0; +1%; 1,1×) vagy USA és UK (1,9; +3% ; 1,2×). (iii) Végül az ideálisnál kissé magasabb termékenység arány kivándorlással pl. Guyana (2,5; -15%; 1×) vagy Salvador (2,2; -7% migráció; 1,1×).

Túl magas termékenységi arány

A magas születési aránynak lehetnek regionális előnyei. Előfordulhat, hogy a különböző nemzetek és etnikumok évszázados harcát végül a termékenységi arányban meglévő különbségek döntik el (pl. Koszovó függetlensége). A *környezeti fenntarthatóság* szempontjából a magas termékenység azonban egyértelműen rossz. Jelenleg a legsúlyosabb népességnövekedést a szubszaharai régió országaiban találunk, pl. Niger (TRF=7,6; -0 % migráció; 3,7-szeres népességnövekedés 2050-re), Szomália (6,6; -3%; 2,5×) vagy Nigéria (5,6; -0 %; 2,2×).

A gyors népességnövekedés előbb-utóbb előidézheti a környezeti erőforrások kimerülését, vagyis egy környezeti szempontból fenntarthatatlan állapotot, egy ilyen helyzet pedig kiszámíthatatlan kockázatokkal jár, beleértve a közösség gazdasági és társadalmi összeomlását is. A tipikus kapcsolat a következő: gyors népességnövekedés à erőforrások kizsákmányolása à erőforrások hiánya à gyors népességcsökkenés. Ennek a hibás körnek a legismertebb példája a húsvét-szigeti összeomlás. Itt a népesség gyors növekedését a természeti erőforrások (erdők) kimerülése követte, ami megakadályozta a tengeri halászásra alkalmas hajók építését, majd a táplálékhiány polgárháborún és kannibalizmuson keresztül csökkentette a népességet (Diamond 2007). A környezetvédők között egyetértés van abban, hogy ez a hibás kör jelenleg az emberiség egésze esetében is fennáll, s így az emberiség fennmaradását teszi kockára. Tehát a lokális népességrobbanás, globális szempontból is rossz.

A magas termékenységi arány az erkölcsi rossz egyik formája, és mint ilyen elfogadhatatlan. Ezért a népesség gyors növekedését mindenképpen meg kell szüntetni. Egy túlnépesedő, azaz demográfiai válságban levő társadalomban a gyermekvállalás kérdése nem csak a család, illetve a nő magánügye, hanem a közösség sorsát jelentős mértékben meghatározó viselkedés. A fenntartható etika szempontjából a túlnépesedési (overpopulation) válságra az a helyes válasz, ha a közösségben csökken a termékenységi arány.

A túlnépesedő társadalmakban az emberek a szaporodást egy olyan lehetőségnek, illetve jognak tekintik, amellyel mindenki szabadon akar élni. A fenntarthatóság elve viszont a reprodukciós jog korlátozását követeli meg. Egy további kérdés, hogy milyen mértékű csökkenés szükséges és, hogy az ebből fakadó korlátot és kötelességet a közösség hogyan ossza meg a tagjai között. Az igazságosság elvéből az következik, hogy a reprodukciós jog korlátozása mindenkit egyformán kell hogy érintsen. Azaz egy túlnépesedési válság esetében azt az erkölcsi normát kell megfogalmazni, hogy minden nőnek (és minden férfinak) maximum 2, vagy súlyosabb válság esetében maximum csak 1 gyereket *lehet* vállalnia.

Túl alacsony termékenységi arány

Adott feltételek (nincs migráció, alacsony halandóság) mellett a nagyon alacsony termékenységi közösség elfogyása előreláthatóan és teljes biztonsággal bekövetkezik. Tehát ez a helyzet a *demográfiai fenntarthatóság* szempontjából elfogadhatatlan. Sőt a túl alacsony termékenységi arány sokkal súlyosabb problémát jelent az adott közösség számára, mint a túl magas termékenységi arány. Az előbbi esetében biztosan bekövetkezik a minősített rossz, vagyis a közösség megsemmisülése, míg az utóbbi esetben ennek csak a kockázata fenyeget.

A túl alacsony termékenység jellemzi pl. Bulgáriát (1,5; -0%, 0,8×), vagy Moldovát (1,2; -0%, 0,5×), ahol már 50 éven belül jelentős népességcsökkenés várható. A csökkenő halandóság miatt az alacsony termékenységű országok többségében ma még nem a népességcsökkenés, hanem az előregedés jelenti a nagyobb problémát, pl. Magyarország (1,3; 1%, 0,9×), Lengyelország (1,2; -0%, 0,9×), Dél-Korea (1,2; 0%, 1,0×). Kelet-Európában a *kivándorlás* tovább mélyíti az alacsony termékenységből fakadó demográfiai válságot. Bár a termékenység Nyugat-Európában is alacsony, viszont a jelenleg 3 ezrelékes bevándorlás kompenzálja, esetenként meg is fordítja a természetes népességcsökkenést. Ezt a folyamatot Pokol (2013, 11) „népelszívásnak” nevezi, mivel Nyugat-Európa nemcsak a magasan képzett szakembereket, az „agyakat szívja el, hanem általában az embereket. Társadalmi szempontból azonban nagy különbséget jelent, hogy a bevándorlók az amúgy is túlnépesedési gondokkal küzdő Afrikából, vagy a népességcsökkenési gondokkal küzdő Kelet-Európából jönnek. Az előbbi esetben a migráció – minden kulturális nehézsége ellenére – végső soron egyaránt érdeke Nyugat-Európának és Afrikának, míg az utóbbi helyzet egyértelműen vezet Kelet-Európa demográfiai és társadalmi összeomlásához.

Az alacsony fertilitású közösségekben az emberek a két vagy több gyermek felnevelését tehernek tekintik. Például Magyarországon „egy gyermek nevelésének egy-éves átlagos költsége 2003-as árakon számítva 1,26 millió forint.” (Gál 2007, 16). A gyerek a pénzügyi terhek mellett jelentős mértékű nem-anyagi jellegű terhet (kevesebb szabadidő, gyereknevelés pszichés terhei) is ró az emberekre. Ebben a kontextusban érthető, hogy a termékeny korban levő emberek igyekeznek későbbre halasztani vagy teljesen elhalasztani a gyerekvállalást.

Az új fenntarthatósági etikanak itt is ki kell mondania, hogy a gyerekvállalás kérdése nemcsak az emberek magánügye, hanem ennek a döntésnek közösségi vonatkozása is van. Az alacsony termékenységi arány, vagyis a 2-nél kevesebb gyerek vállalása az erkölcsi rossz egyik formája. A fenntarthatósági etika szempontjából az alulnépesedés (underpopulation) válságra az a helyes válasz, ha nő a közösségben a termékenységi arány. Egy további kérdés, hogy milyen mértékű növekedés szükséges és az ebből fakadó kötelességeket a közösség hogyan ossza meg a tagjai között. Az igazságosság elvéből az következik, hogy a reprodukciós kötelesség teljesítése mindenkit egyformán kell hogy érintsen. Azaz egy alulnépesedési válság esetében azt az erkölcsi normát kell megfogalmazni, hogy minden nőnek (és minden férfinak) minimum 2, vagy súlyosabb válság esetében minimum 3 gyereket *kell* vállalnia.

A fentieket azonban két fontos megjegyzéssel kell kiegészíteni. Egyrészt egy közösség eltűnésének időpontja nemcsak a termékenységi aránytól, hanem a *közösség nagyságától* is függ. Ezért egy nagy létszámú, de alacsony termékenységű közösséget kezdetben nem a megsemmisülés, hanem csak az előregedése fenyegeti. Ez azonban egy csapda helyzet, hiszen minél nagyobb az idősök létszáma egy társadalomban, annál kevesebb erőforrás jut a reprodukciós költségek finanszírozására, vagyis annál nehezebb megfordítani a népességcsökkenés tendenciáját. A kis létszámú és alacsony termékenységű közösséget viszont a közvetlen megszűnés fenyeget, ami egy demográfiai vészhelyzet, és ezért itt azonnali cselekvésre van szükség a megsemmisülés elkerülése érdekében.

Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy jelenleg az emberiség egésze számára a túlnépesedés, illetve a *túlzott környezetterhelés* jelent fő veszélyt. A *lokális népességcsökkenés* globális szinten csökkenti a túlzott környezetterhelésből fakadó problémát. Tehát ezt a kettőséget morális szempontból is mérlegelni kell. Joggal merülhet fel egy pl. magyar nőben a kérdés, hogy morálisan az a helyes, ha reprodukciós viselkedését a magyarság előregedése és fogyása, vagy az emberiség túlnépesedése befolyásolja?

Az előbbi egy újabb gyerek vállalására, míg az utóbbi annak nem vállalására buzdítja. Véleményem szerint morálisan csak az az álláspont fogadható el, hogy minden régióknak és országnak a saját fenntarthatósági problémáját kell megoldani. Ugyanis még ha a kelet-európai nemzetek a nem-létet választják is, ezzel akkor sem képesek biztosítani az emberiség fennmaradását, amelynek kockázatai döntően a Közép-Afrika régió exponenciális népességnövekedéséből, illetve a nyugati világ túlfogyasztásából származik. Ezzel szemben ha minden közösség környezeti és demográfiai szempontból is fenntartható módon él, akkor az emberiség mint egész is fenntartható pályára kerül. A demográfiai fenntarthatóság szempontjából ez azt jelenti, hogy minden nőnek és minden férfinak két gyereket kell vállalnia. Ez a reprodukciós viselkedés egyaránt orvosolná a túlnépesedésből és az alulnépesedésből származó válságot is.

IRODALOM

- Ehrlich, Paul R. – Holdren, John P. (1971): *Impact of population growth*. *Science*, 171: 1212–1217.
- Hablicsek László – Tóth Pál Péter – Veres Valér: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*. In Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi kutatóintézetének kutatási jelentései 78. Budapest, 2004/3. 10. o.
- Jonas, Hans (1979): *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main, Insel-Verlag.
- Jonas, Hans (1984): *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*. The University of Chicago Press, London.
- KSH (2013): *Teljes termékenységi arányszám [1990–2011]*. Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tab1/tsdde220.html
- Livi-Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris kiadó, Budapest.
- Meadows, Donella – Randers, Jorgen – Meadows, Dennis (2005): *A növekedés határai – harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- NFFT (2013): *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia*. Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács Titkára, Budapest.
- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Population Reference Bureau (2014): 2014 Worlds Population Date Sheet. http://www.prb.org/pdf14/2014-world-population-data-sheet_eng.pdf
- Potter, Van R. (1970): Bioethics, the science of survival. *Perspectives in Biology and Medicine*, 14: 127–153.
- Potter, Van R. (1971): *Bioethics, Bridge to the Future*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall Inc.

JEGYZET

- * <http://geography.about.com/od/obtainpopulationdata/a/worldpopulation.htm>

A társadalmi magatartás társadalmi meghatározottsága

Ebben a tanulmányban a társadalmi magatartás, illetve különösen az érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságát elemezzük; felvázoljuk a társadalmi magatartás fő meghatározó tényezőit, valamint foglalkozunk a társadalmi magatartás, a szabályok és a szerepek közötti összefüggésekkel. A társadalmi magatartás meghatározottságára vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány jobb megértéséhez.

A jelen tanulmány különösen szorosan kapcsolódik két korábban közölt tanulmányhoz, amelyek ismeretét eleve feltételezzük. Az egyik tanulmányban a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkoztunk. (Farkas 2014) A másik tanulmányban azzal a kérdéssel foglalkoztunk, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekvényesítés mértékét, illetve – az érdekvényesítés mértékét átfogóan nézve – az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. (Farkas 2013a)

Máshol (Farkas 2010b: 151–169) megkülönböztettük egymástól a cselekvések fő típusait: a szükségletmotivált, az instrumentális, a közvetlen kényszermotivált és a társadalmi kényszermotivált cselekvéseket. A szükségletmotivált cselekvéseken belül megkülönböztettük a természetes szükségletmotivált cselekvéseket és az értékmotivált cselekvéseket; az instrumentális cselekvéseken belül megkülönböztettük a technikai cselekvéseket és az érdekmotivált cselekvéseket. Meghatároztuk a társadalmi cselekvés fogalmát, és eszerint társadalmi cselekvésnek az érdekmotivált cselekvést és a társadalmi kényszermotivált cselekvést tekintettük. Társadalmi magatartásnak a társadalmi cselekvésekből felépült magatartást neveztük, tehát társadalmi magatartás az érdekmotivált magatartás és a társadalmi kényszermotivált magatartás. Hangsúlyoztuk, hogy a szóban forgó két típus közül az érdekmotivált magatartás az alapvető; ezért ebben a tanulmányban főleg az érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságával foglalkozunk, de majd röviden utalunk a társadalmi kényszermotivált magatartás meghatározottságára is.

(1. A társadalmi magatartás fő meghatározó tényezői)

Az érdekek, a társadalmi helyzet és az aktuális érdekek

Az érdekmotivált (és ehhez kapcsolódva a szükségletmotivált) magatartás társadalmi meghatározottságát az 1. ábrán szemléltetjük, amely első pillantásra talán nehezen áttekinthetőnek tűnik. Azonban az intézményes szociológia elméletének a kifejtése során már korábban is foglalkoztunk az abban található valamennyi fogalommal és összefüggéssel. A társadalmi magatartások meghatározottságának a magyarázatában tehát tulajdonképpen nem teszünk mást, mint kiemeljük azokat az összefüggéseket, amelyekkel az érdekek és az erők, a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek, valamint e létezők bizonyos következményeinek a tárgyalása során foglalkoztunk, és amelyek a társadalmi magatartások meghatározottsága szempontjából különösen jelentősek. Az alábbiakban az érdekmotivált

részben mások is megteremthetik az ő számára a társadalmi javakat. Ismét más társadalmi intézményeket – az adott egyén számára belső fedezetű társadalmi intézményeket – esetleg az adott egyén is kialakíthat másokkal együtt az előbbi célból.

Például az egyének eleve beleesnek a pénzt mint értékmérőt, cseereeszközt stb. létrehozó, az általános iskola elvégzését kötelezően előíró vagy a személyi jövedelemadóról szól társadalmi intézmények érvényességi körébe. Az egyes egyének viszont szándékosan léphetnek be egy vállalat vagy egy egyetem intézményeinek az érvényességi körébe. E társadalmi szervezeteken belül esetleg maguk is hozzájárulhatnak bizonyos társadalmi intézmények kialakításához, de általában véve a társadalmi intézményeket adottaknak kell elfogadniuk.

Az adott egyén érdekmotivált magatartását alapvetően egyfelől érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg. Először röviden felelevenítjük az érdekek meghatározottságáról mondottakat, majd ezt követően mutatunk rá arra, hogy a társadalmi helyzet milyen módon határozza meg a társadalmi magatartást.

Az érdekmotivált magatartás általános motivuma a szükségletkielégítés előfeltételét képező valamely fő társadalmi jószág elérésére irányul; és e magatartást egyfelől a fő társadalmi jószág megteremtésére vagy elérésére irányuló érdek határozza meg.

Máshol (Farkas 2011a: 44–62) adott meghatározásunk szerint – röviden fogalmazva – az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. A fő társadalmi jószág, amelynek megteremtésére vagy elérésére az adott érdek irányul, lehet például a kereset, valamilyen szakmai képzés vagy tudományos fokozat, valamilyen állás vagy beosztás. Rámutattunk arra (i. m.: 49), hogy az érdekek csupán a szükségletek vonatkozásában létezhetnek, azonban tartalmilag függetlenek a szükségletektől, mivel az érdekek elemeit képező cselekvési lehetőségek mint a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei a szükségletekhez képest tetszőlegesek. Az érdekek meghatározottságának a tárgyalásánál (I. m.: 63–70) láttuk, hogy az egyén érdekeit alapvetően a társadalmi intézmények határozzák meg, bizonyos dologi-technikai körülményekkel összefüggésben.

Az érdekmotivált magatartást a másik oldalról és főleg az adott egyén társadalmi helyzete határozza meg. Újabbán egy másik tanulmányban (Farkas 2014) adott meghatározásunk szerint a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében; amely magában foglalja egyrészt az érdekvizonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. Tehát a társadalmi helyzet fogalmában kifejezve figyelembe vesszük egyrészt az érdekek és az érdekvizonyok, másrészt az erők és az erőviszonyok meghatározó hatását, illetve e létezők révén mindazon tényezők hatását, amelyek az érdekeket és az erőket meghatározzák. Itt érdemben nem foglalkozunk azzal a témával, hogy az adott egyén társadalmi helyzetét alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg az egyén (és mások) releváns intézményes helyzeteivel és intézményes helyzetalkotó tulajdonságaival, valamint bizonyos dologi-technikai körülmények hatásaival összefüggésben.

A társadalmi helyzet – az adott egyén érdekével összefüggésben – lényegében két formában határozza meg az érdekmotivált magatartást: (1) a társadalmi helyzet metszi ki az érdekből az aktuális érdeket, amely az egyén szándéka szerint megvalósítható; (2) a társadalmi helyzet meghatározza a társadalmi folyamat más résztvevőinek a (jelenbeli és várható) társadalmi hatásait az adott egyénre, amelyekhez az egyénnek alkalmazkodnia kell. E két tényező szorosan összefügg egymással, és egymással szoros összefüggésben határozza meg az egyén érdekmotivált magatartását.

Máshol (Farkas 2011a: 96–98) bevezettük az aktuális érdek és a potenciális érdek fogalmát. Eszerint az aktuális érdek az egyén érdekét képező aktuális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között, illetve az egyén adott társadalmi helyzetében megvalósíthatók. A potenciális érdek viszont az egyén érdekét képező potenciális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között, illetve adott társadalmi helyzetében nem valósíthatók meg. Tehát az érdekmotivált magatartás racionális motívumaként az aktuális érdek jelenhet meg.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az érdek mely összetevői és milyen mértékben valósulhatnak meg. (Farkas 2014; Farkas 2013a) A társadalmi helyzet tehát mintegy kettéosztja a szubjektum érdekét aktuális érdekre és potenciális érdekre, azaz egyrészt olyan érdekösszetevőkre, amelyeket az adott egyén szándéka szerint megvalósíthat (és/vagy amelyek mások cselekvései révén megvalósulnak), másrészt amelyek megvalósítására az adott helyzetből nincs esély. Ezek szerint ugyanaz az érdek igen különböző magatartásokra is ösztönözhet, attól függően, hogy az adott érdekből a társadalmi helyzet által kimetszett aktuális érdek milyen cselekvési lehetőségekből áll.

Az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése során eleve feltételeztük, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek és a potenciális cselekvési lehetőségek egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek megvalósíthatósága lehet bizonytalan. Tehát egyrészt a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek többé vagy kevésbé lehetnek meghatározatlanok abból a szempontból, hogy az adott egyén (vagy csoport) számára mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Ebben az esetben az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése objektíve bizonytalan, és az ilyen bizonytalanság a lehetséges legtekintélyesebb tájékozottság esetén sem küszöbölhető ki. Másrészt a valóságban a cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságáról az egyének rendelkezhetnek az elvileg megszerezhető információkhoz képest is hiányos információkkal; tehát az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése lehet szubjektív szempontból is bizonytalan.

A társadalmi helyzet oly módon is meghatározza az adott egyén érdekmotivált magatartását, hogy meghatározza a társadalmi folyamat más résztvevői (jelenbeli és várható) társadalmi cselekvéseinek az adott egyénre vonatkozó társadalmi hatásait, amelyekhez az egyénnek alkalmazkodnia kell cselekvései során. Ez az alkalmazkodás jól ismert társadalmi viszonyok között szinte tudattalanul történik. Viszonylag új társadalmi viszonyok között azonban az egyéneknek esetleg tudatosan ki kell kísérletezniük, hogy meghatározott cselekvési módok várhatóan milyen reakciókat váltanak ki mások részéről.

Ahogy az fentebb is hangsúlyoztuk, a társadalmi magatartás alapvetően érdekmotivált magatartás. Röviden utalunk azonban a társadalmi kényszermotivált magatartás alapvető meghatározottságára is, mivel bizonyos társadalmi helyzetekben e típussal is találkozhatunk, de általában olyan formában, hogy a társadalmi kényszermotivált cselekvések a döntően érdekmotivált magatartásokba ágyazva jelennek meg. Megállapíthatjuk, hogy alapvetően a társadalmi kényszermotivált magatartást is az adott egyén vagy csoport érdeke és társadalmi helyzete határozza meg. A kényszermotivált cselekvések tárgyalásánál láttuk (Farkas 2010b: 158–161), hogy a szóban forgó magatartást döntően a társadalmi kényszerítés váltja ki. Azt viszont, hogy egy adott egyénnel vagy csoporttal szemben mások társadalmi kényszerítéshez folyamodnak, két szempontból is meghatározzák a köztük levő társadalmi viszonyok, és e viszonyokban a szubjektum társadalmi helyzete. Egyrészt a kényszerítő félnek

hatalommal kell rendelkeznie a szubjektummal szemben, e nélkül a kényszerítés lényegében nem lehet sikeres. Másrészt a kényszerítő félnek annyiban kell a kényszerítéshez folyamodnia, amennyiben a szubjektum aktuális érdeke bizonyos vonatkozásokban ellentétes az előbbi érdekével, és így a kényszerítő fél a szubjektumot saját érdeke ellenében próbálja meghatározott magatartásra kényszeríteni. Következésképpen a társadalmi kényszermotivált magatartás a legvalószínűbb a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben, és ehhez képest valamivel kisebb mértékben valószínű a gyenge tolerált és a korlátozott társadalmi helyzetekben.

Az érdekelttség és a kognitív motívumok

Tehát az érdekmotivált magatartást a tényszerű meghatározottság oldaláról közvetlenül az aktuális érdek határozza meg. A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kialakult racionalista érdekfelfogás szerint az érdek sajátos lelki motívum, a cselekvő egyén hajlandósága arra, hogy az egyén az adott alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amely várhatóan a legnagyobb hozadékkal jár, és ezt az alternatívát valószínűsíti meg. Mi valójában ehhez hasonló értelemben vezetjük be az érdekelttség fogalmát.

Az érdekelttség az aktuális érdek, illetve az aktuális érdek optimális cselekvési lehetőségeinek a megvalósítására irányuló késztettség, amely egyfelől az érdekből, másfelől ezen érdek megvalósításának a képességét meghatározó társadalmi helyzetből ered. Az érdekelttség ezek szerint azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában létezik, amelyek az adott társadalmi helyzetből megvalósíthatók, tehát amelyeket az aktuális érdek fogalmában foglaltunk össze; ezen belül is azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában, amelyek optimálisak, azaz amelyek adott ráfordítással viszonylag a legnagyobb hozamot eredményezik, vagy adott hozamot viszonylag a legkisebb ráfordítással eredményezik.

Máshol (Farkas 2011a: 76–92) foglalkoztunk azzal a témával, hogy az érdekek, illetve az aktuális érdekek habár felismerésüktől függetlenül is léteznek, nem válhatnak a magatartás meghatározójává valamilyen szintű tudatosulásuk nélkül. *Az érdekmotivált magatartást közvetlenül már az érdektudat motiválja, amennyiben a szubjektum képes az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. Az érdekek ismeretek és különböző instrumentális kognitív motívumok – célok, elvárások, számítások, beállítottságok, értékek – formájában tudatosulnak.* Részben tudatosulnak az érdeket alkotó potenciális cselekvési lehetőségek is, de az egyén mérlegeli, hogy az adott körülmények között melyek azok a cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósíthatók. A valóságban az érdektudat tökéletlen és/vagy téves is lehet a valóságos érdekek képest, az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén azonban eleve feltételezzük, hogy az egyének megfelelően felismerik érdekeiket.

Az érdekek részben igények formájában tudatosulnak, amelyek még kevésbé határozott motívumok. Az egyéneknek *igényeik* jelentkeznek szükségleteik tárgyait képező létezőkön túl a szükségletkielégítés eszközeivel és feltételeivel, és így érdekeik egy-egy összetevőjével szemben is. Az igények alakulását befolyásolják az adott egyén arra vonatkozó tapasztalatai is, hogy mások, akikről az adott egyén azt feltételezi, hogy hozzá hasonló képességekkel rendelkeznek és/vagy hozzá hasonló mértékben jogosultak adott javak elérésére, milyen mértékben és milyen módon érvényesítik e javakra irányuló érdekeiket (vö.: Burt 1982: 178, 191–192, 211). Parsons és Shils szerint a szocializáció úgy formálja az egyének igényeit, hogy „a népesség igényei többnyire nem nagyon múlják felül azt, amit kapnak.” (Parsons–Shils 1962b: 197; ford. 1988: 13) Az igények nem csupán az aktuális érdekeket fejezik ki, hanem a szükségletek kielégítettségi szintjétől és az egyén viszonyítási keretétől függően többé vagy kevésbé kifejezhetik a potenciális érdekeket is. Azonban az egyének igényeik kialakításában nagyrészt alkalmazkodnak aktuális érdekeikhez, és igényeik rend-

szerint csak bizonyos mértékben haladják meg érdekeik érvényesítésének az elérhető mértékét. Például az általam vizsgált ipari üzemekben a munkások keresetre, személyi besorolási bérre, teljesítményszázaléokra és túlórára vonatkozó igényei többnyire érdekeik megvalósítható szintje körül, vagy valamivel e fölött voltak (Farkas 2011b).

Az igényekhez képest az elvárások vagy számítások már nagyobb mértékben kötődnek az érdekek érvényesítésének az aktuális lehetőségeihez. Az érdeket kifejező elvárások arra vonatkozó képzetek, hogy az adott érdeket alkotó cselekvési lehetőségeknek milyen várható következményeik vannak a szükségletkielégítés előfeltételeire nézve. Az egyén elvárásokat, illetve számításokat alakít ki abban a tekintetben is, hogy az érdeket alkotó és felismert cselekvési lehetőségek mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Az elvárásokban, illetve a számításokban tehát az egyén elkülöníti a nem megvalósíthatónak és a megvalósíthatónak ítélt cselekvési lehetőségeket, azaz a potenciális érdeket és aktuális érdeket.

Az érdekeket tükröző legfontosabb motívumok a célok. Az érdeket alkotó aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott, a szubjektum megítélése szerint optimális cselekvési lehetőségek elvárt következményei fogalmazódnak meg célok formájában. Az általános motívumot jelentő fő cél viszonyítási pontként szolgál az aktuális cselekvési lehetőségek várható következményeinek értékelésében és az aktuális cselekvési lehetőségek szelektálásában. A fő cél viszont meghatározott azáltal, hogy intézmények által meghatározottan milyen fő társadalmi javak képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. A fő célhoz részcélok kapcsolódnak, kiemelve az egymásra épülő cselekvési lehetőségek legfontosabb következményeit, illetve az elérendő társadalmi javakat, amelyek révén a fő célként megjelenő társadalmi jószág elérhető. Egy fő célhoz kapcsolódó részcélok a célok rendszerévé, cselekvési tervvé állhatnak össze (vö.: Bandura 1986: 467–482; Petri 1986: 208–209; Mook 1987: 263–313).

Az érdekcélokban már nemcsak valamiféle kívánatosság és jogosultság tudata jut kifejezésre, hanem mindenekelőtt az a tudat, hogy az érdek a célként megjelenő módon és mértékben meg is valósítható. A célok tehát – legalábbis azok, amelyek viszonylag rövidebb távra szólóan, a társadalmi helyzetet adottnak véve irányítják a cselekvéseket – az aktuális érdekre épülnek, így az érdekek és a társadalmi helyzet által egyaránt meghatározottak.

A már hivatkozott helyen (Farkas 2011a: 85–92) a következőkhöz képest kissé részletesebben foglalkoztunk azzal a témával, hogy az egyének nagyrészt nem átgondoltan cselekszenek alapvetően érdekeiknek megfelelően. Az érdekek nagyrészt nem tudatosan érdekeként értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem az érdekeknek megfelelően hosszabb távon kialakult beállítottságok és értékek révén. (Vö.: Héthy 1983: 132–137)

Az érdekek a maguk összetettségükben általában nehezen ismerhetők meg, illetve csak többé vagy kevésbé ismerhetők meg. Ezért – és általában a köznapi tudás természetének megfelelően – bizonyos körülmények között az érdekek tudatos kiértelmezése helyett az egyének releváns beállítottságaikra támaszkodva cselekszenek. A társadalmi beállítottságok leegyszerűsítve tükrözik az egyén érdekeit, de kielégítő útmutatással szolgálhatnak az adott körülmények között követendő magatartásra összetett és nehezen megismerhető körülmények között, az érdekekre vonatkozó hiányos ismeretek esetében is.

A beállítottságok általában viszonylag hosszabb időszak alatt alakulnak ki, de a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló instrumentális beállítottságok viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkori körülményekhez, annak megfe-

lelően, ahogyan a szükségletkielégítés ezen összetevői változnak. (Vö.: McGuire 1979) Az érdekeket többé vagy kevésbé kifejező beállítottságok kialakulásának két fő forrása egyrészt mások cselekvéseinek a megfigyelése, másrészt az egyén múltbeli személyes tapasztalata. (Bandura 1986: 51–70, 106–127)

Itt is megemlíjtük, hogy Bourdieu felfogása szerint egy adott társadalmi mezőn belül az érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra és adott tétek (társadalmi javak) elérésére. Hanem elsajátítottak egy habitust, azaz egy sor gyakorlati észlelési és értékelési sémát, amely megfelel az adott mező struktúrájának, és amelyet felhasználnak a valóság megalkotására, megértésére. (Bourdieu 2002: 132–136) E felfogás legfőbb hiányossága, hogy Bourdieu csak általánosságban hangsúlyozza, az érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra, hanem habitus formájában, de önmagukban az érdekekről szinte semmit sem mond.

Máshol (Farkas 2011a: 190–199) mi tágabban, de differenciáltan értelmeztük az egyéni érték fogalmát, és az egyéni értékeken belül különbséget tettünk a személyes értékek és az instrumentális értékek között. Az érdekek részben instrumentális értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Az érdekeknek hosszú távon megfelelő társadalmi javak, társadalmi képességek és viselkedésmódok instrumentális értékek, illetve az egyének adott körében társadalmi értékek formájában is kifejeződhetnek, amelyek iránymutatásul szolgálhatnak az érdekmotivált magatartás során.

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés társadalmi eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen társadalmi javakat kell elérni, milyen társadalmi képességekkel kell rendelkezni, rendszerint hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megeremtését, illetve érdekeik érvényesítését. Lehet instrumentális érték például a szakképzettség vagy szaktudás, a szorgalom, az engedelmesség, az alázat, a kiváló teljesítmény, a befolyásosság, az összetartás, a szavahihetőség, a szakszerűség, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség vagy a szakmai nagyvonalúság is.

Az érdekek bizonyos vonatkozásait kifejező instrumentális értékek ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezhetik, illetve támaszthatják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük az érdekmotivált magatartás meghatározásában, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja a tapasztalataiból általánosított és/vagy másoktól átvett instrumentális értékekre támaszkodni, mint közvetlenül az érdekeire vonatkozó hiányos ismereteire.

Az instrumentális értékek viszonylag tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak a következő két vonatkozásban. Egyrészt az instrumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem közvetlenül a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek

meg adott érdekeiknek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be az egyének érdekeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

Az intézményes szociológia elméletének az elvi szintjén motivációs oldalról a tényszerű érdekekből magyarázzuk a társadalmi cselekvéseket, és eleve feltételezzük, hogy az instrumentális, illetve a társadalmi beállítottságok és értékek megfelelően kifejezik az adott egyének érdekeit. Tehát ha elfogadjuk, hogy az érdekek nagyrészt nem közvetlenül értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem a beállítottságok és az értékek révén, elméletileg – és az empirikus kutatás során a valóságban – akkor is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit és az instrumentális beállítottságok és értékek ezen érdekek általi meghatározottságát, illetve az érdekek és a beállítottságok, valamint az érdekek és az értékek közötti eltéréseket.

Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az érdekek lehetnek részben meghatározatlanok, valamint az adott egyének instrumentális beállítottságai és értékei nem feltétlenül felelnek meg érdekeiknek. Azt viszont már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe, ha a valóságban az egyéneket személyes beállítottságok és személyes értékek is befolyásolnák érdekeik érvényesítésében.²

Tehát az érdekek részben instrumentális értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Az egyének hivatkozhatnak valamilyen közösségi értéknek tekintett értékre (pl. igazságosság), miközben valójában érdekeiket követik; vagy hivatkozhatnak valamilyen társadalmi értékre (pl. szakszerűség vagy hatékonyság), de valójában ettől eltérő érdekeiket követik. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy az általuk hangoztatott értékeket követik, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései. (Vö.: Mandler 1993: 233–234; Hitlin–Piliavin 2004: 365, 380–381)

(2. A társadalmi magatartás és a szabályok)

A magatartás és a szabályokhoz való alkalmazkodás

Az adott egyén érdekmotivált magatartását alapvetően egyfelől érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg, de e létezők értelmezésével összefüggésben. Itt azonban csak abból a szempontból foglalkozunk az értelmezéssel, hogy a szabályok szimbolikus értelmezésének és közvetlenül a szabályokhoz való alkalmazkodásnak milyen jelentősége van a társadalmi magatartás meghatározásában.

Az intézményes szociológia elméletének a kifejtése során számos alkalommal hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi életben az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak; és ezzel összefüggésben az intézmények, illetve az intézményes szabályok nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak.³ *Felfogásunk szerint az egyének elvileg nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz alkalmazkodva cselekszenek, azonban a szabályok szimbolikus értelmezésének, valamint közvetlenül az adott szabályokhoz való alkalmazkodásnak bizonyos mértékben mégis van jelentősége a társadalmi életben.*

Egy másik tanulmányban (Farkas 2013b) volt szó arról, hogy a társadalmi viszonyok bizonyos mértékben megismerhetők az intézmények, illetve az intézményes szabályok

megismerése révén, amennyiben a valóságos társadalmi viszonyok egybeesnek a szerepviszonyokkal; valamint az egyének részben a szerepviszonyoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is mint a szerepviszonyoktól való eltéréseket értelmezik. Tehát a logikai értelmezéssel összefüggésben bizonyos mértékben az is hozzájárulhat a társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzetek megismeréséhez, ha az egyének szimbolikus értelmezés révén felfedik az adott intézményekből szimbolikus kiértelmezhető szereplehetőségeket és szerepviszonyokat.

Az elmélet engedélyes szintjén lehetünk arra tekintettel, hogy az egyének hajlamosak lehetnek közvetlenül az intézményes szabályokhoz alkalmazkodva és e szabályoknak megfelelően cselekedni, egyrészt ha az érdekek, a társadalmi viszonyok, és e viszonyokban elfoglalt helyzetük nehezen átláthatók az egyének számára, ezekről megbízható tapasztalatokkal még nem rendelkeznek, a szabályok viszont ismertek vagy viszonylag kevés ráfordítással megismerhetők. Például a munkahelyre belépő dolgozó esetleg eleinte hajlamosabb a számára ismert intézményes szabályokhoz közvetlenül alkalmazkodni és e szabályoknak megfelelően cselekedni, amíg meg nem ismeri a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és erőket, és ilyen irányú tapasztalatok birtokában már ezekhez alkalmazkodva cselekszik.

Másrészt, az egyének bizonyos mértékben hajlamosak lehetnek közvetlenül, tudatosan a szabályokhoz alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekedni abban az esetben is, ha hosszú távú tapasztalataik alapján úgy gondolják, hogy az adott körülmények között rendszerint a szabályoknak való megfelelés felel meg aktuális érdeküknek és az optimális alternatívának. Mindaddig fenntarthatják ezt a beállítottságukat, amíg további tapasztalataik fel nem hívják a figyelmüket arra, hogy az adott körülmények között rendszerint mégsem vagy már nem felel meg aktuális érdeküknek és az optimális alternatívának a szabályoknak megfelelő magatartás.

Harmadrészt, az egyének bizonyos mértékben hajlamosak lehetnek közvetlenül, tudatosan a társadalmi erkölcs szabályaihoz alkalmazkodva cselekedni. Máshol (Farkas 2013c) azonban rámutattunk arra, hogy a társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az érdekek és az adott társadalmi viszonyok határozzák meg; és az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az adott érdekeknek és társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Tehát ha az egyének közvetlenül a társadalmi erkölcs szabályaihoz alkalmazkodva cselekszenek, cselekvéseiket elvileg és alapvetően akkor is az adott érdekek, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg.

Végül az elmélet eklektikus szintjén vetjük fel azt a kérdést, amely a valóságban esetenként felmerülhet az egyéneknél, hogy egyáltalán a társadalmi irányultság legyen jellemző magatartásukra, vagy cselekedjenek személyes és közösségi értékek (pl. igazságosság, méltányosság) által motiválva és a közösségi erkölcsnek megfelelően a társadalmi életben is.⁴ A társadalmi élet szférájában, különösen a külső fedezetű intézmények érvényességi körében, illetve az ezen intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok között a személyes, illetve a közösségi értékeket követő magatartás általában kudarcra van ítélve. Egyrészt az ilyen magatartás az egyén érdekei szempontjából általában negatív hozadékkal jár; így a sorozatos kudarc idővel annak a következtetésnek a levonására készíti az egyént, hogy személyes és közösségi értékekre tekintettel cselekedni, miközben mások érdekeiket követik, nem erény, hanem butaság. Másrészt a következetesen közösségi magatartás mások részéről az egyéknél (a közösségi élet szférájában) elvárható erkölcsi elismerésben sem részesül. Gyakran mások sem úgy tekintenek a társadalmi élet szférájában következetesen személyes értékeik és bizonyos közösségi értékek szerint cselekvőkre, mint elismerésre

méltó személyekre, hanem mint „balekokra” vagy „vesztesekre”. Ilyen körülmények között az egyén önbecsülését is nehezen tudja hosszabb távon megőrizni, tehát a közösségre erkölcsös magatartás nemcsak az érdekek szempontjából ésszerűtlen, hanem nagyrészt az önbecsülés elvesztésével is jár. (Vö.: Mansbridge 1990b: 134–135)

Külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi köreiben, azaz külsőleges társadalmi viszonyok között is előfordulhat, hogy az érdekeknek és az adott társadalmi viszonyoknak, illetve az adott társadalmi helyzeteknek megfelelő magatartás bizonyos mértékben megfelel az egyének személyes és közösségi értékeinek is, vagy nem sérti jelentősen az egyének ilyen értékeit. Ha nem felel meg, az egyének – személyiségüktől függően – egyes esetekben a várható negatív következményeket jól látva is szükségét érezhetik annak, hogy lelkiismeretükre és igazságérzetükre hallgassanak, és érdekeik ellenére cselekedjenek. Az előző bekezdésben megfogalmazott megállapítások alól leginkább a társadalmi egyesülések jelenthetnek kivételt. A társadalmi egyesülésekben, azaz belsőleges társadalmi viszonyok között ugyanis az egyéni érdekek nagyrészt integrálódnak az egyesült érdekbe, és az intézmények együttes kialakításának és a cselekvések együttes ellenőrzésének a folyamatában olyan társadalmi erkölcsi értékek alakulhatnak ki, amelyek nagy valószínűséggel megfelelnek a közösségi értékeknek is.

A társadalmi magatartás mint szerepjátszás

Máshol (Farkas 2010a: 295–296) a normativista szerepfogalomhoz hasonló értelemben vezettük be a szerep fogalmát. Eszerint a szerep azon szabályoknak, illetve e szabályok elvárásainak többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott normatív (intézményes vagy nem intézményes) helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve. Különbséget tettünk az intézményes szerep és nem intézményes szerep, illetve az intellektuális szerep között. A különböző intellektuális jelentőségének megfelelően a legjelentősebb intellektuális szerepek az erkölcsi szerepek, de minket főleg az intézményes szerepek érdekelnek.

Fentebb is hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. Tehát e felfogás szerint az egyének elvileg nem közvetlenül a szerepekhez alkalmazkodva cselekszenek, és cselekvéseik – amennyiben e cselekvések külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározottak – elvileg vagy megfelelnek az adott körülmények között releváns szerepeknek, illetve e szerepet alkotó szabályoknak vagy nem. Azonban a szándékos szerepmegfelelésnek vagy szerepjátszásnak mégis lehet jelentősége a társadalmi magatartásban. Egyrészt fentebb volt szó arról, hogy az egyén bizonyos körülmények között hajlamos közvetlenül a szabályokhoz, illetve e szabályokból álló szerepéhez alkalmazkodva és a szabályoknak, illetve szerepének megfelelően cselekedni a társadalmi életben is. Másrészt, *a szándékos szerepjátszás lehet a „benyomáskezelés” eszköze, amikor az egyén arra való tekintettel igyekszik láthatóan, illetve látszólag bizonyos szerepeknek megfelelően cselekedni, hogy ezzel érdekének megfelelő befolyást gyakoroljon másokra; függetlenül attól, hogy a szerep és a magatartás egészét figyelembe véve valójában mennyiben cselekszik az adott szerepeknek megfelelően.*

A tanulmány még előttünk álló részében ezzel a kérdéssel foglalkozunk, amelyre Erving Goffman hívja fel a figyelmet, a szereptávolításra és a szerepjátszásra vonatkozó elméletében. Goffman szerepelméletében különbséget tesz a kultúra alkotórészét képező normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között (Goffman 1981: 10, 21); mi

azonban csak az előbbi értelemben használjuk a szerep kifejezést akkor is, amikor a következőkben Goffman elméletéből idézünk.

Goffman felfogása szerint egy adott szituációban a főleg releváns szerephez képest az egyének magatartása nagyrészt esetleges, de a magatartás (illetve a magatartás homlokzata, ahogyan majd alább látjuk) általában véve mégis a szerepek által meghatározott. Az egyének különböző mértékben ragaszkodhatnak ahhoz, hogy egy adott szituációban a szituáció szempontjából főleg releváns szerepek megfelelően cselekedjenek. (Goffman 1981: 16) Azonban amennyiben az egyén eltávolodik az adott körülmények között, illetve az adott szituációban releváns fő szerepétől, tulajdonképpen annyiban is szerepeihez igazodik. A szóban forgó szerző szerint egy adott szituációban az egyén vagy azért távolodik el az adott szituációhoz kötött fő szerepétől, mert az adott szituációhoz kapcsolódó tevékenységrendszer egészének bizonyos követelményeire, tehát átfogóbb szerepére van tekintettel. Vagy pedig azért, mert az egyén egyéb szerepeire van tekintettel, amelyek különböznek attól a szereptől, amelyet az egyénnek az adott szituációban el kell látnia. (I. m.: 59–62, 75–76, 84–89, 100–101) E felfogással szemben, felfogásunk szerint az egyének társadalmi magatartását tudatosult aktuális érdekeik motiválják, és az egyének elvileg annyiban cselekszenek az adott körülmények között releváns szerepek megfelelően, illetve annyiban mutatják az adott szerepnek való megfelelés látszatát, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, pontosabban aktuális érdekeiknek.

Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpalack mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109–113) Felfogása szerint a szabályok és a szerepek főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azáltal, hogy arra készítetik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz és a szerepekhez, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetők. (I. m.: 13) Az egyének magatartása rendszerint többé vagy kevésbé eltér mások elvárásaitól, de megfigyelhető az egyének azon hajlandósága, hogy „amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene”. (I. m.: 22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (I. m.: 133–170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (I. m.: 126)

Azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más résztvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Mint írja: „Azt kívánjuk tudni, hogy a valóság milyen fajta benyomása rendítheti meg a valóság előidézett benyomását, s más kutatókra hagyjuk annak eldöntését, hogy mi valójában a valóság.” (I. m.: 164) Mi viszont eddig tulajdonképpen azzal foglalkoztunk, hogy milyen természetű a társadalmi magatartás attól eltekintve, hogy azt a szituáció más résztvevői valóságos tartalmának megfelelően értelmezik vagy nem, és a következőkben csak röviden foglalkozunk a társadalmi magatartással mint szerepjátszással.

Tehát Goffman homlokzatnak (front stage) nevezi az adott egyén magatartásának azokat a vonatkozásait, amelyek közvetlenül hozzáférhetők az adott magatartást megfigyelő egyének értelmezési számára. Pontosabban fogalmazva, ezt nevezi személyes homlokzatnak, amelynek két fő oldala van: a megjelenés és a modor. A személyes homlokzaton felül, elrendezésnek nevezve (setting, a fordításban: környezet), a magatartás azon körül-

ményeit is a homlokzathoz tartozónak tekinti (pl. bútorzat, díszlet, munkaeszközök elrendezése stb.), amelyeket az adott egyén arra való tekintettel alakított ki, hogy bizonyos benyomást keltsen magáról és magatartásáról másokban. A megfelelő hatás eléréséhez az elrendezésnek és a személyes homlokzatnak, valamint az utóbbin belül a megjelenésnek és a modornak összhangban kell lennie egymással. (Goffman 1981: 109–113)

Az adott egyén érdekét alkotó cselekvései lehetőségek lényeges vonatkozása más olyan egyének befolyásolása, akik közvetlenül vagy közvetve hatással lehetnek arra, hogy az adott egyén milyen mértékben érvényesíti az érdekét. Ezért az egyén érdekének nagyrészt az felel meg, ha kedvező benyomást kelt másokban saját törekvéseiről, tulajdonságairól és magatartásáról. Amennyiben a szóban forgó más egyének annak megfelelően értékelik kedvezően az adott egyént, hogy mennyiben cselekszik bizonyos szerepnek megfelelően, és mennyiben fejez ki az adott szerepnek megfelelő szándékokat és tulajdonságokat, az adott egyén elvileg törekszik arra, hogy a szerepnek való megfelelés látszatát keltse akkor is, ha szándékai, tulajdonságai és cselekvései egészében nem felelnek meg az adott szerepnek.

A szerepalakító egyén megkísérli összeegyeztetni kifejezéseit az adott cselekvések vonatkozásában érvényesnek tekinthető szereppel, és igyekszik kordában tartani és az adott szerephez igazítani cselekvései látható vonatkozásait. A szerepek nemcsak játszhatók, hanem meg is játszhatók, amikor az egyének az elhíttetés kedvéért színlelik a szerep szabályainak való megfelelést, amelyeknek tulajdonképpen nem felelnek meg. (Goffman 1981: 30, 40, 103–104) Egy adott szerepre a különböző egyének részéről eltérő szerepfelfogások vonatkozhatnak, az egyes egyének más elképzeléseket alakíthatnak ki a szerepjátszás ideális mércéiről. (I. m.: 32)

Tételezzük fél például, hogy egy vállalat szabályzata szerint nyilvános pályázat révén, és a pályázók bizonyos szempontok szerinti értékelése alapján kell kiválasztani a betöltendő állásokra az egyéneket; és e szabályzat valóban érvényesnek tekinthető, amelynek a tényleges érvényesülését a felső vezetés időnként ellenőrzi. Az adott vállalat e tekintetben illetékes személyzeti (munkaügyi vagy emberi erőforrás) részlegének munkatársai a pályázókkal folytatott személyes interjúk során valószínűleg akkor is el fogják játszani a felkészült, szakszerű, elfogulatlan és udvarias személyzetis szerepét, ha az érintett alsóbb szintű vezetőkkel együtt valójában már a pályázati kiírás megjelenése előtt eldöntötték, hogy kiket fognak felvenni az adott állásokba. A személyzetis szakemberek viselkedése alapján a pályázók ebben az esetben is azt hihetik, hogy van esélyük, és nagyrészt az interjún múlik a felvételük, azonban valójában – az eleve kiszemelt pályázók kivételével – nincs semmi esélyük. A felső vezetés előtti beszámolás során a személyzetis munkatársak szintén eljátszhatják a felkészült, szakszerű, elfogulatlan és udvarias személyzetis szerepét, és olyan beszámolót terjesztenek elő a leendő munkatársak kiválasztásáról, amely szerint ők a szabályoknak megfelelően végzik a munkájukat.

Vannak olyan tevékenységek, amelyekben az adott feladatok érdemi ellátása eleve olyan cselekvéseket igényel az adott egyén részéről, amelyek megfelelően jelzik mások számára azt, hogy az adott egyén megfelel a releváns szerepnek. Bizonyos tevékenységek esetében azonban a megfelelő benyomás elérése problémát jelenthet, és az egyénnek az adott tevékenység érdemi megvalósítása mellett vagy helyett jelentős figyelmet kell fordítania e tevékenység megjelenítésére, bemutatására. Az egyénnek gyakran akkor is be kell építenie cselekvéseibe, tevékenységébe olyan jeleket, amelyek azt jelzik az adott magatartást megfigyelő egyének számára, hogy megfelelően ellátja szerepét, ha valóban megfelelően ellátja szerepét, de az adott szerepben ellátandó feladatok érdemi ellátása nem látható és nem értelmezhető kellő mértékben ennek megfelelően. Ahogy mondani szokás, nem elég például jól dolgozni, jó dolgozónak is kell látszani; vagy nem elég

megvesztegethetetlennek lenni, annak is kell látszani. A mások által megfigyelt egyén jellegzetes módon épít be cselekvéseibe olyan jeleket, amelyek cselekvéseinek egyébként nem látható vagy homályban maradó vonatkozásait fejezik ki és hangsúlyozzák. Például az a munka, amelyet bizonyos állások betöltőinek el kell végezniük, gyakran önmagában kevésbé fejezi ki az adott egyén által megkívánt jelentést; és ha az egyén megfelelő benyomást szeretne kialakítani például vezetőiben, erre jelentős figyelmet kell fordítania. Vannak olyan tevékenységek, amelyekben nagyrészt más jellegű cselekvéseket és más személyes tulajdonságokat igényelhet az adott feladatok érdemi ellátása és annak a „dramatizálása”, bemutatása. Így az egyén találkozhat az „érdemi cselekvés vagy kifejezés” dilemmával; esetleg döntenie kell, mire fordítson főleg figyelmet: szerepének érdemi ellátására vagy annak bemutatására, hogy megfelelően ellátja szerepét. (Goffman 1981: 119–123) Például kötetlen munkaidőben foglalkoztatott dolgozók körében esetleg azok a dolgozók töltenek benn legtöbb időt a munkahelyen és mutatják magukat leggyakrabban a vezetők előtt, akik érdemben a legkevesebbet dolgoznak.

Az egyénnek a szerepjátszás során el kell titkolnia olyan szándékait, tulajdonságait és cselekvéseit, amelyek nincsenek összhangban a szerepét alkotó szabályokkal. Például az egyén a hibáit gyakran még az „előadás” megkezdése előtt kijavítja, és elrejtí még annak az árulkodó jeleit is, hogy egyáltalán hibákat vétett; ily módon fenntarthatja a csalhatatlanság látszatát. Ha az egyén tevékenységének a termékét mutatja be, azt igyekszik készen és hibátlanul bemutatni. A szerepjátszás során az egyén igyekszik elrejtetni a „piszkos munkát”, a szabálytalan, erkölcselen eljárásokat, amelyeket végrehajtott vagy másokkal végrehajtatott. Az egyén esetleg elhanyagolja tevékenységének azokat a vonatkozásait, amelyek elhanyagolása titokban tartható. Találkozhatunk olyan szerepjátszókkal is, akik azt a benyomást igyekeznek kialakítani, hogy ideális szándékok készítették őket annak a szerepnek az eljátszásában, amelyet előadnak, ideális tulajdonságok teszik alkalmassá őket erre a szerepre; és ahhoz, hogy eljátszhassák az adott szerepet, nem kellett semmiféle méltatlanságot, sértést vagy megalázást elszenvedniük vagy elkövetniük. (Goffman 1981: 133–139) Az egyének gyakran olyan benyomásokat igyekeznek kelteni, hogy az a tevékenység, amelyet éppen előadnak, számukra nagyon fontos vagy a legfontosabb tevékenységformájuk. Az egyének esetleg hajlamosak azt a benyomást kelteni, hogy jelenlegi „előadásukban” és a jelenlegi „közönségükhöz” való viszonyukban van valami sajátos és megismételhetetlen. (I. m.: 142–145)

A „közönség” bizonyos mértékben félrevezethető, de általában jellemző rá az a kétely, hogy az „előadás” lehet igaz és lehet hamis is. Az adott magatartást megfigyelő egyének gyakran külön odafigyelnek az „előadás” olyan vonásaira, amelyek nem egykönnyen manipulálhatók, és amelyek utalhatnak az adott „előadás” megbízhatóságára vagy megbízhatatlanságára. Az adott magatartást megfigyelő egyének esetenként azt a kérdést is felteszik, hogy az adott egyén egyáltalán jogosult-e a kérdéses szerep eljátszására. A szerepjátszó egyén nagyrészt megtéveszthet másokat anélkül, hogy hazugnak tartanák. Azonban akit arcátlan hazugságon kapnak, teljesen hiteltelenné válhat; az adott magatartást megfigyelő egyének ugyanis azt gondolhatják, hogy ha valaki egyszer már ilyen hazugságra vetemedett, akkor többé nem szabad bízni benne. (Goffman 1981: 155–156, 159–161)

Eddig a szerepjátszásról volt szó, feltételezve, hogy más egyének annak megfelelően értékelik kedvezően az adott egyént, hogy mennyiben cselekszik bizonyos szerepnek megfelelően, és mennyiben fejez ki az adott szerepnek megfelelő szándékokat és tulajdonságokat. Adott esetben azonban az egyén esetleg akkor fejthet ki érdekének megfelelő benyomást másokban, ha láthatóan vagy látszólag nem áll szándékában bizonyos szerepnek megfelelően cselekedni, amelynek a szabályai (legalább névlegesen) érvényesek rá. Goffman szereptávolításnak nevezi az egyén viselkedése és szerepe közötti olyan eltérést,

amelyet a jelenlevők lényegesnek tartanak abból a szempontból, hogy kifejezi, az adott egyének valószínűleg nem áll szándékában szerepének megvalósítása. (Goffman 1981: 41–42) Például az ellenőrzésre kiküldött egyén esetleg jelzi az ellenőrzött egyén felé, hogy valójában nem veszi komolyan ellenőri szerepét, azaz megvesztegethető; vagy az ellenőr csak a látszatát igyekszik kelteni annak, hogy nem veszi komolyan ellenőri szerepét, és ily módon kíván több információhoz jutni az adott egyén vagy mások által elkövetett szabálytalanságokról.

A szerepjátszás vagy a szereptávolítás részben irányulhat az adott magatartás valóságos motívumainak az elrejtésére. Az egyének esetenként elrejtik érdekeiket, érérdékmotivált cselekvéseik valóságos motívumait személyes értékek és érzelmi természetű motívumok mögé bujtatva. Egyrészt azért, mert az érdekek megvalósításának bizonyos körülmények között nagyobb az esélye, ha a szubjektum megtéveszt másokat arra vonatkozóan, hogy valójában milyen módon és milyen társadalmi javak elérésére törekszik. Másrészt azért, mert bizonyos körülmények között a valóságban az adott egyénnel szembeni elvárások a társadalmi élet szférájában is előnyben részesítik a közösségi értékeket és a pozitív érzelmeket tükröző motívumokat, az érdekeket tükröző motívumokkal szemben. Ezek az elvárások bár a társadalmi élet szférájában az egyének valóságos motívumait általában nem befolyásolják jelentősen, de arra készítetik az egyéneket, hogy elrejtsek az érdekeiknek megfelelő motívumaikat.

IRODALOM

- Bandura, Albert 1986: *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Burt, Ronald S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011b: *Az intézmények és az érdekek az üzemben*. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/09100/09117> (2011.01.31.)
- Farkas Zoltán 2013a: Az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot meghatározottsága. *Valóság* 2013. 11. sz. 13–26.
- Farkas Zoltán 2013b: A társadalmi viszonyok és a köznapiság értelmezés. I–II. rész. *Jel-Kép*, 2013. 1–2. sz.; http://communicatio.hu/jelkep/2013/1_2/farkas_zoltan.htm
- Farkas Zoltán 2013c: A társadalmi viszonyok, a szabályok és az erkölcs. *Kultúra és Közösség*, 2013. 2. sz. 39–54.
- Farkas Zoltán 2014: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot. *Valóság*, 2014. 4. sz. 1–19.
- Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.) 1979: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hechter, Michael – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) 1993: *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter.
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hitlin, Steven – Jane Allyn Piliavin 2004: Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 30: 359–393.
- Mandler, George 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 229–258.

- Mansbridge, Jane J. (ed.) 1990a: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mansbridge, Jane J. 1990b: On the Relation on Altruism and Self Interest. In: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 133–143.
- McGuire, William J. 1979: Az attitűdök természete és az attitűdváltozás. In: Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 57–104.
- Mook, Douglas G. 1987: *Motivation. The Organization of Action*. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
- Némedi Dénes (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45)
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962a: *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962b: Values, Motives, and Systems of Action. In: Parsons–Shils (ed.): *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers, 45–275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5–37.
- Petri, Herbert L. 1986: *Motivation: Theory and Research*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.

JEGYZETEK

1 A szükséglet szűkebb fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 151–158; az intézmény fogalmáról: Farkas 2010a: 282–284; a társadalmi intézmény fogalmáról: Farkas 2010b: 86–90. 2 Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjé-	nek a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 84–86. 3 Az intézmények normatív és tényleges funkcióiról lásd: Farkas 2010b: 53–69. 4 A közösségi érték fogalmáról lásd: Farkas 2010b: 103–104.

Nagy István 1848–49-es szabadságharcos mártír lelkész emlékének idézése

Népünk viharos története egyik legkiemelkedőbb eseményének 165. évfordulóján e történelem egy olyan különleges jelentőségű szereplőjének – áldozatának igyekszünk emléket állítani, akinek sem életében, sem halálában nem ismerték el megfelelőképpen érdemeit, népéért, hazájáért hozott áldozatát.

Történt ez annak ellenére, hogy nem sokkal a szabadságharc vérbefojtása után Kossuth Lajos amerikai útja felkeltette egy 25 éves connecticuti fiatalember érdeklődését a magyar ügy és Magyarország iránt. 1851 tavaszán Magyarországra utazott, s miután felkereste a magyar fővárost, bejárta a Tiszántúlt, 1851. május 20-án Váradra érkezett, hogy megismerje a magyar Birminghamet, a szabadságharc egykori hadipari központját.

A kíméletlen megtorló Bach-rendszer váradi ügynökei benne is „veszélyes felforgató elemet” láttak, ezért letartóztatták, és a börtönné alakított várba zárták, ahol sok volt szabadságharcos raboskodott. Itt ismerkedett meg s kötött őszinte, életre szóló barátságot a várban raboskodó Nagy István váravidéki esperessel.

Egy hónapi raboskodás után az amerikai fiatalembert bizonyítékok hiányában és amerikai diplomáciai nyomásra szabadon bocsátották. Visszatérve hazájába könyvet írt itteni élményeiről, tapasztalataról, *Magyarország 1851-ben* címmel, s a kötet nagy visszhangot keltett hazájában.

Az antik latin mondás: „Habent sua fata libelli” – A könyveknek is megvan a maguk sorsa – erre a könyvre is érvényes. „Hiába juttatott el már a kiegyezés után, 1872-ben egy-egy példányt könyvből a Magyar Tudományos Akadémiának és a Nemzeti Múzeumnak, senki sem vette magára azt a fáradságot, hogy lefordította volna magyar nyelvre, ami elég kár”, írta K. Nagy Sándor a *Biharország* című könyvében 1855-ben. Hihetetlen, hogy 120 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy 2005-ben Gödöllőn egy kevésbé ismert és szűk olvasótáborral bíró kiadó, az Attraktor megjelentesse, kis példányszámban.

Számunkra, nagyváradi, bihari magyarok számára elsősorban ez azért sajnálatos, mert a könyv sok forrásértékű információt tartalmaz nemcsak a korabeli magyar viszonyokról, arról, hogy milyennek látta ő a magyarokat, a várról, amelyben raboskodott, és a szabadságszerető, a szabadságért a legnagyobb áldozatot meghozó magyarokról.

Idézünk a könyvből:

„A börtönben lévő emberek között azonban a parasztok érdekeltek a leginkább, akik közül vagy húszat tartottak itt fogva. Magas, szép kinézésű emberek, akik úgy járkálnak nagy, báránybőr subájukba burkolózva, mint a régi rómaiak a tógáikban. Agyafúrtaknak, gyors észjárásúaknak látszanak, ami általában jellemző a magyar parasztokra, s villogó szemük, amikor az osztrák zsarnokságról beszélnek, megmutatja, hogy mit tennének, ha még egyszer kint lehetnének. Katonának termett emberek.

Egyikőjüket megkérdeztem arról, nem bánja-e, hogy a forradalomban való részvételért csak ezt a jutalmat kapta. »Nem« – mondta, majd kifakadt azzal a szenvedélyes, ékes-szólo hangszólyal, amely az egész nemzetre jellemző: – »Nem! Miért lenne okom panaszsra. Ha most nem is, de később győzni fogunk. Miért panaszkodnék e börtön miatt, amikor az ország legjobbjai mindent elveszítettek Magyarorszáért. A magyarok Istenének meg kell segítenie minket!«”

„Ekkoriban több lehetőségem volt börtönünk megvizsgálására. A börtöncellák általános megjelenésüket tekintve olyanok voltak, mint azok az Európában látható feudális várkastélyok, amelyeket állami börtönként őriztek meg. Eléggé tágasak, középen található erőteljes boltívekkel, s az ablakon lévő zsaluzat fölötti részek csak gyéren kapnak fényt. Ezen túlmenően némileg nyirkosak, nagyon koszosak, s teli vannak bolhával. A régi vár egy roppant masszív kőépítmény. Egy tér négy oldalára épült, amit udvarként használnak. A külső oldalon egykor erős fal állott sánccal és őrtornyokkal, ezeken túl pedig egyéb védművekkel. De legalábbis a modern tudomány kifejlődése óta Nagyvárad és a vár minden katonai jelentőségét elveszítette.

A régi fal mindenütt a sáncon omladozóban és málladozóban van. A tornyok alatti boltívek sok helyen leomlottak és a romokat vadszőlő futotta be. A külső védművek egy részében bor- és sörkimérések épültek, s összességében az állapítható meg, hogy a régi erőd majdnem teljesen elveszítette eredeti jellegét. A forradalom idején a magyar kormány nagyon jó érzékkel Nagyváradot választotta központi gyártelep helyé, ezt a várat pedig ágyúgyárrá alakították. Az osztrákok most egy hatalmas laktanyaként, s a politikai foglyok börtönként használják.”

(Portré Nagy István esperesről) Brace a könyvében igen hiteles portrét rajzol Nagy Istvánról, a volt kasszántói lelkészről, akit a bihari egyházmegye 1848 júliusában fejenkénti szavazással (vagyis egyhangúlag) választott meg esperesnek.

Idézünk könyvéből:

„A vizsgálóbíróval folytatott legutolsó beszélgetésemnek köszönhetően valamivel jobb elhelyezést nyertem, de még így is elég rossz volt. Új bajtársaim azonban sokkal kellemebbek voltak, s engem egyre jobban érdekeltek. Az egyik egy környékbeli protestáns lelkész volt. Volt valami férfias és kedves vonás a megjelenésében, ami azonnal felkeltette az érdeklődésemet. Egy menázsban éltünk, s mint köztünk a legidősebb, magára vállalta a főzést, amit valóban nagy hozzáértéssel végzett. Jeles egyházi személyiség volt, ékes-szóoló prédikátor egy körülbelül 20 templomról gondoskodó senior, s mindezen túlmenően olyan rendkívüli természetes méltóság jellemezte, hogy volt valami elmondhatatlanul megkapó a háztartás kisebb dolgaiban irántunk tanúsított figyelmességében és kedvességében. A hosszú, tompító rabságtól fokozatosan hanyatlani kezdett. A skorbuttól fogai kihullottak és tönkrementek a szemei, minek következtében egy nagy, zöld fényellenzőt viselt. Mégis, mindenki látta, hogy a türelmes belenyugvás kifejezése sohasem hagyta el az arcát. De nem érzelmi belenyugváásra gondolok, hanem egy olyan ember nyugodt bizalmára, aki mindent feláldozott a kötelesség oltárán, s aki most készen áll a szenvedésre.

Minden magyarhoz hasonlóan olyan szeretettel imádta országát, amit mi elképzelni sem tudunk, mégsem volt kétséges, hogy igazat beszél, amikor azt mondta, hogy ha megszabadulhatna, akkor sem élne még egyszer Magyarországon. Nem tudna még egyszer ott prédikálni. Nem tudna olyan országban élni, ahol rabszolga volt. Ha kiszabadulna, átmenne Amerikába és kertész lenne, vagy paraszt. Mindig úgy szeretett a kertben dolgozni. Azt gondolta, hogy újból boldog és egészséges lehetne, ha megint földdel dolgozhatna. Erre azonban nincs remény. Úgy tűnik, hogy a mi forradalmunkban részt vett egyházi emberekhez hasonlóan az ő prédikációi is az osztrák kormányzattal szembeni ellenállásra serkentették a népet, mígnem aztán eljött az idő, s a szavai már nem használhattak. Őszinteségét azzal bizonyította, hogy egyszerű katonaként beállt a hadseregbe, ahol zászlóvivőként szolgált. Ez éppen elegendő volt ahhoz, hogy egy rövid per után az osztrákok bitóra küldjék. Az ítéletet azonban valamilyen okból kifolyólag nem hajtották végre, s mostanra úgy tűnt, hogy valószínűleg életfogytiglani börtönre változtatták.

Az itteni vizsgálóbíró a legnagyobb »bűnözőnek« nevezte, aki valaha is előtte állt, egy megtestesült demokratának, bár ő egy árva szót sem szőtt a védelme érdekében vagy azért, hogy kegyelmet kérjen. Nagyon mérsékelt, ésszerű republikánusként fog megmaradni az emlékezetünkben, aki mélységesen szerette a szabadságot, ám egyik dolog tekintetében sem képviselt különösebben szélsőséges felfogást.

Rám az egész börtönben a legnagyobb hatást ennek az embernek a viselkedése gyakorolta. Olyan gyöngéd, önfeláldozó és türelmes volt velünk szemben, ám egyúttal férfias és szilárd is! Gazdag intelligencia is jellemezte, ami boldogabb pillanataiban beszédre ösztökélte.

Nem engedték, hogy könyvhöz jusson, ideje legnagyobb részét azzal töltötte, hogy zsebkésével faragott, amiben rendkívül ügyes volt. Egy így készült remek fából faragott villát kaptam tőle, ami tökéletes utánczata volt egy francia asztali villának.”

C. L. Brace könyvében beszámol nagyváradi harmincnapos fogsága végéről, melyről megjegyzi: „Ezt a naplót a csizmám és az utazótászkám béléseben tudtam magammal vinni.” Majd így ír a fogolytársaitól vett búcsújáról: „Mondja meg a honfitársainknak – mondta egyikük –, találkozzon velük bár a hazájában vagy Európában, hogy várunk rájuk! Ők boldogok! Ők szabadok! Mi pedig a börtönben vagy bárhol másutt ebben az országban csak rabszolgák vagyunk! De azt mondja meg nekik, hogy sohase felejtsek el a hazájukat.

Ezután mindnyájan átöleltük egymást, mégpedig olyan szomorúsággal, amit nem hittem volna, hogy valaha is érzek egy magyar börtön elhagyásakor.

A pap, aki nem volt ugyan hozzászokva érzelmei kimutatására, átölelte a nyakamat és többször is megcsókolt, kemény arca pedig érzelmei elszabadulásáról tanúskodott. Szegény ember! Tudom, mit érzett. Mintha annak a szabad országnak a fuvallata érintette volna meg, amelyről maga és Magyarország számára álmodozott, majd mintha minden újból a sötétségbe tűnt volna.”

(Nagy István esperes bűnössége) A szabadságharc bukása után következő kegyetlen megtorlás célpontjába került az 1848-ban „biharvidéki esperessé” választott Nagy István, aki rendkívüli műveltségével és a protestánsok jogaiért vívott harcával nyerte meg választói bizalmát. A szabadságharc eszméit magáévá téve önkéntesként vett részt a csucsi harcokban, majd hazatérve táborából felkereste egyházmegyéje minden gyülekezetét; a forradalom eszméinek megvédésére buzdított.

A forradalom és szabadságharc bukása után Jósza Péter nagyszántói földbirtokos elvállalta Bihar vármegye császári és királyi főbiztosi tisztét és gyalázatos lakájként segédkezett Haynau kegyetlen megtorló intézkedéseinek végrehajtásában. A megtorlás, a bosszú a református egyház tisztségviselőire is kiterjedt. 1849. október végén letartóztatták és a váradi várban kialakított börtönbe zárták Komáromy Lajos váradolozási lelkészt és Nagy István esperest. Az utóbbi az alábbi levelet küldte helyettesének, Makó József csatári lelkésznek. „Mai napra virradólag, mint fölségsértési bűnnel vádoltat befogadtatván megürült hivatalom ideiglenes folytatására míg a szuperintendai (püspöki) hivataltól további intézkedést veendő, ezennel felkérem és megbízom. Az esperesi hivatalnak még nevem alatt érkezett leveleit a váradi postán kéretem megkerestetni.

Ezen körülményt az egyházvidékben közzététvén adja által Ön lelkész társaimnak búcsú üdvözlésemet. Tartsanak meg becses emlékezetükben.

Önökről a sírig emlékező barátjuk

Kelt Váradolozásban, fogságom helyén November 2-án. Nagy István esperes”

Az elnyomó birodalmi politikában 1860-ban bekövetkezett enyhülés meghozta a szabadságot Nagy István esperesnek is, s ő szülőfalujába, Esztárra távozott. 1860. augusztus 28-án rendkívüli népképviselői gyűlésen ekkor jelentette be a bihari egyházmegye espe-

rese, hogy valamennyi egyházközségben népképviselési alapon újjászervezték a presbitériumokat, és felszólította az egyházmegye vezetőtestületi tagjait, hogy ígéretük szerint mondjanak le, és titkos szavazással válasszák meg az új vezetőséget. Ugyanakkor az esperesi széket betöltöttnek nyilvánította, „mivel a volt küsszántói lelkész, Nagy Istvánt a bihari egyházmegye népe 1848 júliusában fejenkénti szavazással, tehát a legszelebbebb alapon választotta meg esperesnek, s ki e hivatalának folytatásában a gyászos emlékü nemzeti katasztrófa által gátoltatott, az egyházkerület folyó évi június 10-iki 4. szám alatti végzése alapján a maga törvényes jogaiba visszahelyeztetett, nevezetes nagytiszteletű úr is a maga esperesi hivatalába visszaállíttatik.”

Végül Nagy István 1860. november 5-én újra elfoglalta esperesi székét és visszaköltözött Nagyváradra.

(*A börtönben kötött barátság továbbélése*) K. Nagy Sándor így ír erről: „Brace ezt a gyöngéd baráti viszonyt folytonosan fenntartotta Nagy Istvánnal. 1872-ben és 1882-ben egyedül azért jött Váradra, hogy őt meglátogassa, s azt ígérte, hogy ezután is minden tíz évben eljön. Midőn tudattam vele Nagy István halálát, a következő levelet intézte hozzám: »New York, július 16. 1883. Kedves és tisztelt uram, Nagy Sándor úr! Felette igen sajnálom, hogy oly szomorú tudósítást kellett kapnom az én kedves barátom, Nagy István halála miatt. Mint politikai foglyok négy hetet töltöttünk együtt Nagyváradon a várban és ezen sajtáságos társaságban eléggé tanultam megismerni nemes lelkét, lelkesedését hazája és a szabadság, az általános emberiség iránti szeretetét. Valódi harcosa és erkölcsi vezére volt az emberiség jogainak, és előtte kedvesebb volt Magyarország, mint saját élete. Azon években sokat szenvedett hazájáért, de ragaszkodása, reménysége soha sem kisebbedett. Mindig bízott a szabadság és az emberek közötti egyenlőség győzelmében. Én soha sem fogom elfeledni őt.«”

Kérem önt, Nagy úr, üdvözölje a szeretett lelkésznek rokonait és barátait s mondja meg nekik, hogy Nagy István lelkész urat, a jó keresztyént és nemes szónokot Amerikában nagyra becsülik.”

(*Az utókor nagyrabecsülése*) 1883. június 12-én hunyt el, s másnap temették el a váradolvaszi temetőben. Kortársai valóban nagyra becsülték és méltó obeliszket emeltek sírhelyére. Az obeliszken nyitott Bibliát ábrázoló dombormű felirata: „Nekem mind életben, mind halálomban nyereségem Krisztus.” A neve alatti szöveg: „A nagyvárad református egyháznak két / évtizeden át buzgó lelkésze s a Biharvidéki ref. egyházmegyének / kiérdemesült esperese / Született 1807. okt. 24. / Megh. 1883. juni. 12. / lelkipásztorkodásának 49-ik, / munkás életének 76-ik évében”. Ez a talapzat nélküli obeliszk jelenleg a rogeriuszi templom tornya alatt található. Az eltűnt, illetve hiányzó talapzat feliratát, amely utal a lelkész szabadságharcos múltjára, a néhai jeles helytörténész, Méder Árpád mentette meg az utókor számára, amikor lefotózta az 1980-ban még álló síremléket. Ezen a következő szöveg állott: „A kiváló lelkésznek és a haza szabadságharcában való részvételért / előbb halálra ítélt, majd két esztendei várfogság után kegyelmet nyert honfinak / hiveinek és tisztelőinek szeretete s hálás / kegyelet emelte ezt 1891-ik évében”.

A síremlékre vonatkozó információkat Kordics Imre nemrég elhunyt barátunknak köszönjük, aki a Bihar Naplóban *Egy '48-as síremlék hiányzó talpazata* címen írt az obeliszkről, s kifejezte azt a reményét, hogy esetleg a templom melletti építkezési területen tárolt sírkömaradványok között lehet. Abban a reményben tesszük közzé ezt az életrajzot, hogy hátha akad egy vállalkozó szellemű személy vagy testület – esetleg maga a református egyház –, aki felkarolja az ügyet, így a mártír lelkész emléke méltó módon kerülne megőrkítésre.

Az olasz politikai katolicizmus és XXIII. János pápa

2014-ben szentté avatott pápánk történelmi tettet hajtott végre a II. vatikáni zsinat összehívásával. Személyének hatása azonban a politikai katolicizmus fejlődésére nézve is meghatározó.

Giuseppe Roncalli politikai értelemben legközelebb a liberális katolicizmushoz állt – bár maga nyilván nem így határozta volna meg önmagát. Bizonyos értelemben Montalembert¹ szellemi rokona.² Száz évvel később a szent pápa éppen úgy gondolkodott a fejlődő világ népeinek jogos szabadságvágyáról, mint a francia gróf Lengyelországról és Írországról, vagy éppen Eötvös József Magyarországról. XXIII. János pápa éppoly fontosnak tartotta az emberi szabadságjogokat, mint – a 19. századi Olaszországban az a Mazzini³, akit éppen pápaellenes kirohanásai miatt heves szavakkal idézett a II. vatikáni zsinat megnyitásakor. XXIII. János egyik életrajzírója szerint a pápa, amikor a zsinat összehívására készült, a Vatikáni Könyvtárban véletlenül bukkant Mazzini egyik írására. Sajnos, valószínűleg csak ezt az egy munkáját, a „Zsinat és Isten” címűt olvasta, amelyre aztán oly hevesen reagált. Ebben az olasz forradalmár éppen elkeseredetten nyilatkozott az első vatikáni zsinatról, s az Egyházzól, amely abban az időben nem ismerte el az új olasz államot. XXIII. János a zsinat előtt tartott beszédében élesen elítélte Mazzini ironikus írását, annak antiklerikalizmusát, s kiállt a szerző által bírált pápa – IX. Pius – lelki nagysága mellett. Ha azonban XXIII. János pápa más írást is olvasott volna Mazzinitől, talált volna olyan munkát, amelyben hozzá sokkal közelebb álló gondolatokra akadt volna. Sőt, egyenesen a saját szociális eszméinek tükröződését látta volna viszont. Például „A hit és a jövő”, vagy „Az ember kötelességei” címűekben. Mazzini egy századnyi idővel korábban, mint ahogy a *Pacem in Terris* megjelent, hitet tett az abban szereplő tézisek mellett. De nem ezek a művek kerültek XXIII. János kezébe. Mazzini a szabad, független, demokratikus nemzetek jogairól, a szabad nemzetek egyesülésének szükségességéről írt. Hangsúlyozta, hogy a társadalmi lét alapját az *emberi jogok* jelentik. Azt is kiemelte azonban, hogy a jogok *kötelességeken* alapulnak: az „Emberi Jogok” alapja az „*Emberi Kötelességek*” követése...⁴ Éppúgy hitt a személyes szabadságban, mint ahogy erről 100 év múlva a *Pacem in Terris* enciklika beszélt. Éppúgy a mindenható szocialista állam, és a materialista kommunizmus elvi ellensége volt, mint XXIII. János, s egyébként a korabeli –és a későbbi – pápák is.

XXIII. János pápa, bár Mazzini írását bírálta, de maga is, *elődeitől eltérően, az egyén politikai szabadságjogai alapján állt.*

Ez új hang volt a korábbi pápai megnyilatkozásokhoz képest.

XXIII. János pápaságának idejére hatalmas változások mentek végbe az olasz politikában. Olaszország szabad, demokratikus köztársaság lett (többé-kevésbé azokon az alapokon, amelyeket Mazzini a maga idejében kívánatosnak tartott); s egy olyan nemzetközi szövetségnek, az Egyesült Nemzeteknek a tagja, amelyet a forradalmár olasz ugyancsak szeretett volna látni.

XXIII. János enciklikáinak tanúságtétele szerint *elfogadta* az új világot. Sőt, támogatta, és örömmel üdvözölte, beleértve az ENSZ működését is. *Kopernikuszi fordulattal⁵ lépett túl elődei politikai magatartásán.*

(Előzmények: IX. Piusz) A pápaság a történelem során különböző mértékben összefonódott a világi hatalommal. A 19. századi pápák ragaszkodtak ahhoz, hogy a pápa az egyházi állam feje, és ezért az egységes Olaszország létrejötte után sem ismerték el az olasz álla-

mot. Pedig az egyházi állam már XVI. Gergely⁶ pápasága idejére túlélte önmagát. Utóda IX. Piusz pápa⁷ lett, aki pápasága első két esztendejében mutatott bizonyos hajlandóságot a liberális és nemzeti eszmék iránt. Garibaldi radikalizmusa ugyan igencsak távol állt tőle, de az osztrák jozefinizmussal is szemben állt. Megpróbálta összeegyeztetni politikáját az egyre élénkülő olasz nemzeti mozgalmakkal, több reformot vezetett be a pápai államban is. Mivel azonban nem csatlakozott az osztrákok elleni felkeléshez, az olasz nacionalisták korábbi szimpátiáját elvesztette. Felkelés tört ki Rómában, amelynek következtében a Nápolyi királyságba kellett menekülnie. A pápai államot ezt követően nem saját ereje, hanem a nagyhatalmak nemzetközi konferenciája állította helyre. IX. Piusz számára a további nemzetközi események, amelyek 1850–60 között történtek, elfogadhatatlanná tették az új rendet. A kommün alatt történtek pedig – elég itt csak Párizs érsekének kivégzésére utalni⁸ – végképp megerősítették meggyőződését, hogy *mindkét eszmeáramlat, a liberalizmus és a szocializmus* – tekintet nélkül szociális tartalmuk különbözőségére –, egyaránt *az ördögtől való*. A pápai állam már csak a nagyhatalmak támogatásának köszönhette, hogy még állt. Amikor az olasz egységes állam létrejött, Viktor Emánuel király megegyezésre törekedett, de a pápa nem fogadta el javaslatait. „Non possumus” – volt a válasz minden esetben.

A pápai államot továbbra is a francia segélycsapatok tartották fenn A francia–porosz háború idején azonban a franciák visszavonták egységeiket, melyekre otthon volt szükség. Ekkor az olasz (egyébként köztársasági) csapatok elfoglalták Rómát, és kiáltották a várost az egységes Olaszország fővárosának. A kormány garanciatörvényt ajánlott fel a pápának, amelyet azonban ő továbbra sem fogadott el, tekintettel arra, hogy az egyházi állam elfoglalása valóban nemzetközi jogot sértő, egyoldalú lépés volt. IX. Piusz tiltakozásképpen a „Vatikán foglyának” tekintette magát. (Ezen a helyzeten érdemben nem történt változás, egészen az 1929-es lateráni egyezményig, amely lényegében az eredeti garanciatörvény szellemében rendezte a helyzetet.)

A pápa hosszú életének hátralévő részében csak egyre jobban megerősödött konzervatívizmusa.

Politikai szempontból mind IX. Piusz, mind az őt követő XIII. Leó pápa⁹ *az olasz királyság létének tagadása alapján állt*. Az a megdöbbenés, amit számukra a francia forradalom eszmevilágában gyökerező demokrácia és liberalizmus, majd a kommunista-szocialista eszmék terjedése, s velük az ateizmus térhódítása jelentett, megakadályozta őket abban, hogy elfogadják az új történelmi realitást, az alkotmányos királyságot. Az ateizmussal, liberalizmussal, a „modernizmussal” együtt – amelyet érthető módon elutasítottak – tagadták az új politikai intézményeket, magát a demokráciát is. Nem tudták elképzelni a pápaság fennmaradását a pápai állam léte nélkül. Nem tudták elfogadni, hogy az évszázadokon át létező kisebb államok, fejedelemségek egységes nemzetállammá váltak (sőt, mint azt majd látjuk, előbb-utóbb – a II. világháború után – a köztársasági államforma is teret nyer). Ezért IX. Piusz kimondta a „non expedit” elvét, azaz azt, hogy *a katolikusok ne vegyenek részt a szavazásokon*. (Katolikus olasz polgár nem volt „választó és választható”.) Úgy vélte, ezzel legitimálnák azt a politikai hatalmat, amelyet a maga részéről nem fogadott el.

(XIII. Leó) A rendkívül művelt, kiváló diplomata XIII. Leó sem vette tudomásul, hogy az új demokratikus államforma Olaszországban tartós lesz, s célszerű alkalmazkodni hozzá. Pedig XIII. Leó sok nagy felismerésre volt képes. Ezek egyik legfontosabbja volt, hogy pályája derekán rádőbbsent a szociális kérdés jelentőségére, ami kétség kívül az egyik nagy – ha nem a legnagyobb – feszültségforrása volt a 19. századnak. E téren eszmetörténetileg nézve jelentőset alkotott a *Rerum Novarum* enciklikával. Az enciklika

jelentősége abban áll, hogy kimondja: a munkás méltó bére *emberi jog*. Aki ezt nem adja meg, *jogtalanságot* követ el. Az államnak pedig oda kell hatnia, hogy e jog érvényre juthasson. Mindez abszolút érthető, hiszen a világ a korábbiakhoz képest megváltozott. A feudalizmusban a jobbágnak minden nyomorúsága ellenére volt egy kis darabka földje, amin gazdálkodhatott, amiből valahogy megélhetett. A kapitalizmusban a proletároknak nem volt termelőeszközük, megélhetésük egyetlen forrása a bérük volt. Még nem épült ki – legalábbis Bismarck fellépéséig – semmiféle szociális háló sem. Ha tehát nem kapják meg tisztas bérüket, családjukkal együtt éhen halhatnak.

Felvetődik a kérdés: vajon miért nem fogadta el Leó a politikában bekövetkezett változásokat is, a *történelmi realitást*? Bizonyos mértékig érthető. A 19. században éppen harmadszor vesztette el az Egyház a világi hatalmát. (Így történt 1815-ben, majd 1850-ben, végül 1870-ben, a francia csapatok visszavonása után.) Korábban azonban mindig visszanyerte azt. IX. Piusz úgy gondolta, hogy a létrejött olasz királyság sem lesz tartós. Így vélekedett még XIII. Leó pápa is. Noha az új pápa jó diplomáciai érzékkel bírt, például sikeresen tárgyalt a liberális politikai erőkkal a francia katolikusok és a német katolikusok érdekében, ezt mégsem tudta Olaszországban kamatoztatni. Fenntartotta továbbra is az új rend elutasítását, a IX. Piusz által meghirdetett „*non expedit*” elvét.

Az ily módon olasz földön érvényre jutott egyházi álláspont jelentősen visszafogta a katolikus polgárokat a világi politikai hatalom alakításától. Így olyan liberális politikuskok kerültek Olaszországban kormányra, akik a keresztény tanítással ellenkező gyakorlatot képviseltek. Megerősödtek a radikális szocialista, kommunista mozgalmak. Az emberek „vevők voltak” azokra az eszmékre, amelyek keserves helyzetükön változást, változtatást ígértek.

Sajnálatos módon *nem volt katolikus válasz* a 19. század végéig a kor nagy szociális kihívásaira, se elméleti, se gyakorlati szinten. A *Rerum Novarum* enciklika is csak 1891-ben fogalmazta meg – tehát meglehetősen későn – az Egyház elvi álláspontját. Addigra a német, francia nagyvárosok ipari munkássága nagyrészt *elveszett* az Egyház számára. De Olaszországban még az enciklika elvi álláspontja sem tudott igen sokáig a politikában tükröződni.

(X. Piusz) A huszadik század elején a társadalmi viszonyok alakulása miatt már egyre abszurdabbnak tűnt a katolikus polgárok távolmaradása a politikától.

X. Piusz alatt ezért kissé enyhült a „*non expedit*” szigora. A pápa engedélyt adott arra, hogy részt vehessenek a hívek a szavazásban – ha ezt a püspökök kérik a pápától –, de természetesen csak az Egyház által támogatott helyi jelöltekre szabad szavazni. ...

Voltak azonban próbálkozások a társadalom katolikus tagjai részéről, hogy megkíséreljék egyéb módon befolyásolni a közügyeket. Ilyen volt az *Opera Dei Congressi* katolikus civil szervezet (ODC). Az ODC a közvélemény nyomásával igyekezett fellépni az antiklerikális törvények ellen, megakadályozni például a liberális házassági törvényeket. Az idők folyamán gazdagodott tevékenységük, erősödött szociális aktivitásuk is. Az ODC támogatta a szövetségi mozgalmakat, a kölcsönös segítség szervezeteket, az agrárbankok létrejöttét.

X. Piusz pápa azonban úgy ítélte meg, hogy a szervezet kicsúszott az egyházi kontroll alól, és 1904-ben feloszlatta. A pápa – noha szentéletű, szelíd személyiség volt – politikai szempontból még elődjénél is konzervatívabb volt. Nagyon határozottan küzdött az Egyházba beszivárgó modernizmus ellen. Még keményebben lát a kiközösítés eszközével, mint elődje. Semmiképpen nem támogatta az olyan politikai szerveződéseket, amelyek nem voltak egyházi ellenőrzés alatt. Romolo Murrit például,¹⁰ aki Demokratikus Nemzeti Ligához csatlakozott, s amely szerveződés a későbbi kereszténydemokrata párt előfutárának volt tekinthető, rövid úton felfüggesztette.

X. Piusz pápasága idején a későbbi XXIII. János – Angelo Roncalliként – Radini Tedesci püspök titkára volt. *Tedesci volt az olasz progresszív katolicizmus egyik vezéralakja.* Roncalli szeretve tisztelt főnökének halála után megírta a püspök életrajzát.¹¹ Ebből kitűnik, hogy a bergamói püspök messze nem értett egyet az akkori pápa szigorúságával. Mint lojális egyházi személy, természetesen Tedesci nem szegült szembe az egyházfő döntéseivel. (Ahogy Roncalli sem, *soha*, hiszen nem véletlenül volt jelmondata: *Obedientia et pax* = Engedelmisség és béke.) Tedesci csupán igyekezett kivonni magát a modernizmust felülvizsgáló testületek munkájából. S már ez is elegendő volt ahhoz, hogy Róma neheztelését magára vonja. Valószínű, hogy ezek az élmények meghatározóak voltak számára. Amikor később Angelo Roncalli – pápaként – azt mondta: *elég volt már a kiközösítésekből, keressük inkább az együttműködést*, talán az akkori idők tapasztalatára gondolt.

(*A katolikus Néppárt és a fasizmus*) XV. Benedek pápa¹², aki X. Piuszt követte a pápai trónon, valamivel rugalmasabb volt. Más álláspontot képviselt, mint elődje. A huszadik század első felének politikai szempontból az egyik legpozitívabb egyéniségeként, *felfüggesztette a „non expedit” elvét. Szabad kezet adott Olaszországban a kereszténydemokrata párt szervezésének.*¹³

1918-ban, a fegyverszünet után néhány nappal zászlót is bontott a Katolikus Néppárt (PPI), Don Sturzo¹⁴ vezetésével. A francia Lamennais¹⁵ óta nem volt olyan radikális katolikus program, mint ezé a szicíliai papé. Különös keveréke volt a liberális katolicizmusnak, a kereszténydemokráciának, a wilsoni eszméknek és a szocialista-kommunista gondolatoknak¹⁶. Nem a középosztályra kívánt támaszkodni, hanem a munkástömegekre, mivel úgy látta, hogy az általános választójog elterjedésével ezek veszik át előbb vagy utóbb a politikai hatalmat. Jól mutatja a Néppárt elveinek lényegét az a sajtóközlemény-részlet, amelyet Mihelics Vid idéz, 1933-ban megjelent munkájában:

„Programunk nemcsak a munka jogainak elismerése, a bérmunka eltörlése, és a tőke-munka között ma fennálló viszony megfordítása: a munka felemelése a tulajdonszerzéshez, és a tőke visszavetése a bérmunka feltételeire; nem csupán az összes polgárok részvétele a politikai funkciókban, az általános és nőkre is kiterjedő választó- és választóhatási jog, hanem az állam *keresztény koncepciójának odaültetése a pogány állameszme helyébe. Tehát gyökeres harcot hirdetünk a mindenható és centralizáló állam ellen.*” (Kiemelés: szerzők.)¹⁷

Radikalizmusát tekintve a párt egyértelmű riválisa volt a szocialistáknak, ugyanakkor *élesen elhatárolódott* a szocialista-kommunista államosítási eszméktől. Az 1919-es novemberi választásokon a szocialisták 150 képviselője mellett a kereszténydemokratáknak 100 képviselője jutott be a parlamentbe, s mint második legerősebb politikai párt, megkerülhetetlenné vált a továbbiakban. Megjegyzendő, ekkor még a szocialista jelöltekre leadott 100 000 szavazat mellett Mussolini mindössze 5000 szavazatot kapott. Hogy reális lehetőség lett volna a kereszténydemokrata–szociáldemokrata összefogásra, az a tény mutatja, hogy 1821-ben, a livornói kongresszusukon, a szocialisták megváltak a baloldali szélsőségesektől. (Utóbbiak lettek a megalakuló Olasz Kommunista Párt tagjai.) Ezáltal elvileg lehetséges lett volna egy centrista együttműködés. Érzékelhető volt azonban a Néppárt (PPI) ingadozása a bolsevizált szocialisták és a liberális nagytőkések között.¹⁸

Az 1921-ben tartott választásokon mindenesetre a PPI *még több* szavazatot szerzett, mint 1919-ben (107 mandátumot). Sikerét leginkább a *lokális autonómia* programjának képviselésével érte el. Lehetséges, hogy ekkor még egy szocialista–keresztényszocialista összefogással meg lehetett volna állítani a fasizálódást Olaszországban. Látni kell azonban, hogy az 1921-es választásokon már jócskán előretörték Mussolini hívei, bejutott a

parlamentbe a fasiszta párt 87 képviselője is. A belpolitika roppant ingatag volt, és nagy volt a szegénység, a társadalmi elégedetlenség. Igen fontos volt, merre billen a kereszténydemokrata politikai erő döntése: inkább a szocialistákat, vagy inkább Mussolini politikáját tartja elfogadhatónak. Filippo Meda¹⁹ a Néppárt vezetése részéről bizonytalankodott. Kivárára játszott. Úgy tűnik, az olasz egyházi vezetés a 20-as évek elején inkább a fasiszta pártban látta a belső rendteremtéshez szükséges erőt. (Vanutelli bíboros 1923-ban mint a „haza megmentőjét” üdvözölte Mussolinin.²⁰)

Az országban uralkodó kaotikus helyzetet a fasiszták kihasználták. Kapóra jött 1922-ben az országos sztrájk, amelyet a hatalom nem tudott kezelni. Ennek letörésére a fasiszták ultimátumot adtak át a kormánynak, majd tehetetlenségére hivatkozva államcsínyt hajtottak végre, és a feketeingesek elfoglalták Rómát. A fasiszta vezérek sokkal kevésbé szimpatizáltak az Egyházzal: úgy látták, hogy az Egyház szociális tanai lázítóan hatnak a jogaikat követelő munkásokra, és fokozzák a belpolitikai káoszt. Nyíltan követelték ezért a papok eltávolítását a Néppártból, vagy akár az egész párt feloszlását felvetették.

XV. Benedek halálát követően, 1922 óta már XI. Piusz²¹ volt a pápa. Megelőzendő a fasiszták határozottabb akcióját, 1922. október 22-i körlevelében felszólította az olasz püspököket, hogy minden papot vonjanak vissza a politikából. Don Sturzo, a PPI alapítója, részben a pápai levél hatására, részben, mert egyébként is voltak a párton belül feszültségek az ő diktatórikus vezetési stílusa miatt (Medával is összekülönböztek), lemondott titkári pozíciójáról, majd önkéntes emigrációba vonult. (Ezzel egyébként nagy valószínűséggel csak megelőzte a letartóztatását.) Utódja a párt élén a toleránsabb de Gasperi²² lett.

(XI. Piusz) Kezdetben úgy tűnt, hogy az új politikai erő igyekszik megfelelni a bizalomnak, s mindjárt első intézkedései között ismét kötelezővé tette Olaszországban a vallás-oktatást. Bár a nézetkülönbségek az egyház és a fasiszta kormányzat között már korábban is érzékelhetőek voltak, hamarosan tovább erősödtek. Még sikerült azonban tető alá hozni a *lateráni egyezményt*, amely a Szentszék és a római állam helyzetét végre hivatalosan is rendezte.

Véget ért ezzel a „Vatikán foglya” státus a pápa számára, s létrejött területét tekintve a világ legkisebb állama. A megállapodás garantálta a pápa személyi sérthetlenségét, s néhány Rómán kívüli ingatlant is juttatott az Egyháznak (pl. Castelgandolfót, mely azóta is a pápák nyári rezidenciája A rendezés kapcsán a Vatikán mintegy egymilliárd lírának megfelelői készpénzt és állampapírt kapott, az elkobzott egyházi javak fejében.

Már XI. Piusz névválasztása is jelezte azonban, hogy az olasz belpolitikát illetően folytatni kívánja X. Piusz szigorát. Továbbra is rendületlenül harcolt a modernizmus ellen. Ugyanakkor azonban nagy figyelemmel tanulmányozta a kor szociális viszonyait. A *Rerum Novarum* 40. évfordulójára kiadott enciklikája, a *Quadragesimo Anno* ráirányította a figyelmet a megváltozott gazdasági körülményekre, az állam feladataira, s a *munkások érdekérvényesítési jogaira*. Ezen a ponton összeütközésbe is került a fasiszta kormánnyal. Hibás az a sokak által hangoztatott állítás, hogy a korporalista fasiszta rendszer és az Egyház álláspontja egybeesett volna. Sőt! A XI. Piusz által valóban preferált korporációkban résztvevő szakszervezeteket a fasiszták állami irányítás alá vonták. Ez ellenkezett az Egyház tanításával, amely csak a munkások *szabad társulását*, s a vezetők szabad választását tekintette elfogadhatónak. Ezt az Egyház nyomatékosan kifejezésre is juttatta. Az Egyház szemben állt az állam mindenhatóságával, s ezért konfliktusba került a fasiszta hatalommal.

A PPI vezetői kezdetben ugyan együttműködtek az új kormánnyal, sőt, a fasiszta hatalomátvétel után részt vettek magában a kormányban is. A párt azonban az ún. Acerbo

törvény kapcsán²³ kettészakadt. A többség nem támogatta ezt a választójogi módosítást, ami nyilvánvalóan a fasiszta pártnak kedvezett. A többségi csoport De Gasperit választotta vezetőjének. A párt 1924-ben 39 képviselői helyet szerzett a választásokon, s a legerősebb ellenzéki parlamenti erő volt. A fasiszta politikával való szembenállása egyre határozottabb lett. A mérsékelt szocialista Matteotti²⁴ meggyilkolása után ez odáig ment, hogy a PPI képviselők a demokráciát ért súlyos sérelem miatt, az erőszak elleni tiltakozásul bojkottálták a parlament munkáját. 1926-ban azonban, amikor mégis el kívánták foglalni helyüket a parlamentben, a fasiszták ezt erőszakkal megakadályozták, hivatkozva korábbi távozásukra. A párt feloszlott. De Gasperit rövidesen (1927-ben) le is tartóztatták, és négy év börtönre ítélték, amelyből másfelet letöltött. Egészségét a börtön súlyosan megviselte. A Vatikán közbenjárására végül kiszabadult, de súlyos egzisztenciális nehézségekkel küzdött. Végül a Vatikán könyvtárában kapott szerény megélhetést biztosító munkát. Itt húzódott meg a II. világháború végéig.

Ami a Vatikán külpolitikáját illeti, XI. Piusz egyensúlyozni próbált a későbbi tengelyhatalmak és a nyugati típusú demokráciák között, bár nem rejtette véka alá, hogy a nyugati típusú demokráciákkal szimpatizál. Kapcsolatokat kezdeményezett a Szovjetunióval is – ez azonban gyakorlatilag teljesen eredménytelen volt. Ugyanakkor a nemzetközi nagytöke ellen is komoly kritikával élt. A zsidótörvényeket azonban egyértelműen elítélte. E véleményéről enciklikát készített elő, amelynek kiadását végül is halála akadályozta meg. 1939-ben meghalt IX. Piusz. S még azon esztendőben kitört a II. világháború.

De Gasperi belső száműzetésben élt a világháború alatt a Vatikánban. Távol tartotta magát a politikától, egészen a fasiszta hatalom bukásáig. 1943-ban azonban, a fasiszták bukása után visszakapcsolódott a közéletbe. 1944-ben megalapította a kereszténydemokrata pártot. Ő lett az ország politikai vezetője. 1945–53-ig 8 egymást követő kormány kereszténydemokrata miniszterelnöke lett, ami rekordnak számított az olasz politikában. Feltehetően szerepe volt ebben rugalmasságának. Nem volt konfrontatív személyiség. Hajlandó volt együttműködni más pártokkal is. Személye a 20. század második felének egyik kiemelkedő politikus alakjává vált, nemcsak Olaszországban, de egész Nyugat-Európában.²⁵

1946-ban alkotmányos referendumon döntöttek Olaszország államformájáról, amely ezen időponttól kezdve köztársaság lett. De Gasperi közreműködött országa a NATO-hoz való csatlakozásában. Az amerikaiakkal ápolt jó viszony eredményeként sikerrel tárgyalt az ország számára megszerezhető pénzügyi forrásokról. A Marshall-szegély révén Olaszország is jelentős segítséget kapott a helyreállítási munkákhoz, a piac újraindításához. Egyike volt de Gasperi az európai alapító atyáknak is, hiszen közreműködésével jött létre az *Európai Szén- és Acélközösség*, a későbbi EU alapja.

(XII. Piusz) A pápai trónra 1939-ben a világháború kezdetén Eugenio Pacelli bíboros, magyarországi nuncius került. XII. Piusz²⁶ semleges álláspontot igyekezett képviselni a külpolitikában, hogy eleget tehessen békeközvetítői szerepének. Ez mérsékelt eredménnyel járt. Nem adta ki ugyan szó szerint a XI. Piusz által utolsóként tervezett enciklika szövegét, de sok gondolatot átvett belőle saját későbbi enciklikájába. (Az utókor kritikussai éppen a holokauszt elleni határozottabb fellépését hiányolták tevékenységéből.) Sokan hangsúlyozzák, hogy a háború alatt a körülmények között lehetséges mértékben mindent megtett, amit lehetett az embermentés érdekében. Humanitárius tevékenysége kiemelkedő volt. Róma jóváhagyásával számos egyházi diplomáciai személy – köztük éppen *Angelo Roncalli*, a későbbi XXIII. János pápa – hatékony zsidómentő tevékenységet fejtett ki.

A II. világháború befejeztével XII. Piusz fő aggodalmát a *bolszevik előretörés* jelentette. Ez volt, amitől már korábban is tartott. Rendkívül népszerűtlen lett e megnyilvánulásai miatt

a baloldal előtt, amely – Moszkva sugalmazására – igyekezett minden módon befeketíteni, lejáratni. (Ennek eszköze volt a fent említett támadás is személye ellen.) Erősen aggódott a világpolitikában kialakuló baloldali eszmék előretörése miatt, s konkrétan az orosz érdekszférába került közép-európai államok politikai helyzete miatt. Látta a kommunisták vallásüldözését. XII. Piusz kiemelkedő tudású, magas intelligenciájú pápa volt. Ezért egyre határozottabban szót emelt a nemzetek szabadságáért és az egyének szabadságjogaiért.

Valójában ez jelentős fordulat volt a pápák politikai hozzáállásában. Korábban soha nem volt téma Róma megnyilatkozásaiban a kis nemzetek joga a függetlenségre. (Jól emlékszünk még a pápaságnak az osztrák birodalommal kapcsolatos viszonyára a 19. században.) A szabadság-gondolat az európai liberalizmus szülötte; a liberalizmusé, amely ellen a pápák egészen eddig a leghatározottabban küzdöttek. Mivel azonban a kis nemzetek elnyomójává 1945 után az ateista szovjet birodalom vált, a nemzetek szabadságjogának védelme most már a vallásszabadság védelmezését is jelentette. Ezért lett fontos a pápa számára is.

A kis országok demokratikus jogainak számonkérése pontosan azt célozta, hogy a vallásszabadság megvalósulhasson ezekben az országokban. Jellemző mozzanata volt XII. Piusz magatartásának, hogy *teljes szívvel az 1956-os magyar forradalom mellé állt*, és három enciklikát is kiadott annak támogatására, a néhány dicsőséges forradalmi nap alatt.²⁷ Érthető ezért Moszkva hatalmas ellenszenva a pápa iránt.

(XXIII. János) Mindezen idő alatt Angelo Roncalli gyakorlatilag jószerint alig valamit tapasztalt meg a belpolitika feszültségeiből. Szinte végig külügyi szolgálatban tevékenykedett. 1925-ben XI. Piusz Bulgáriába küldte, apostoli vizitátorként, majd hasonlóképpen, 1934–44-ig, a pápa személyes képviselője volt Törökországban. Egyik helyen sem volt hivatalos diplomáciai státusa, de mindkét helyen alaposan módja volt megismerkedni a nem katolikus vallások híveivel. Az ortodoxokkal, illetve a nem keresztény vallást gyakorlókkal, ami később nagy befolyással volt pápasága enciklikáira. Természetesen, itt is volt számos politikai konfliktus – pl. Borisz király házasságkötése, vagy közbenjárása a zsidó gyermek-menekültekért a német nagykövetnél –, de ezek nem pártpolitikai természetű ügyek voltak. Az ökumené szempontjából azonban nagyon hasznos tapasztalatokat eredményeztek. A görögökkel való kapcsolat-tartás is isztambuli tartózkodásának feladatai közé tartozott. Igen tanulságos volt számára a görög ortodoxok végtelen érzékenysége és gyanakvása a római katolikusokkal szemben. Keservesen megtapasztalja majd a II. vatikáni zsinat összehívásakor ennek hatását: a bizánci ortodoxok nem képviseltetik magukat a zsinaton, noha a moszkvai ortodoxok az utolsó utáni pillanatban elfogadják a megfigyelői státust. (Vagy éppen ezért nem jönnek el? Mindenesetre, ez a tény jelentős mértékben visszafogta a zsinat ökumenikus erőfeszítéseit.)

Belpolitikai tapasztalatokat inkább Franciaországban szerzett, ahová XII. Piusz 1944-ben nunciussnak kinevezte, felváltva Mgs. Valerio Valerit, aki ezt a pozíciót a német megszállás alatt betöltötte, s ezért persona non grata lett az új kormány számára.

Kényes helyzet volt, mivel azzal vádoltak meg mintegy harminc francia püspököt, hogy a Petain-kormány alatt együttműködtek a megszálló német hatósággal. Az új demokratikus hatalom eltávolításukat követelte Rómától. XXIII. Jánosra hárult a feladat, hogy ezt a konfliktust megoldja. Kiváló diplomáciai érzékével végül is elérte, hogy komoly vizsgálat után a fenti szám háromra csökkent.²⁸ Itt megismerte a francia munkáspapok mozgalmát is, amellyel kimondottan szimpatizált. Nem is volt könnyű számára, amikor kiderült, hogy XII. Piusz pápa nem támogatja ezt a kezdeményezést. Értékes tapasztalat volt Roncalli számára az is, hogy találkozott az ellenállásban részt vevő, a

náci légerekben fogva tartott baloldali politikai vezetőkkel. E beszélgetések meggyőzték arról, hogy más világnézetű emberek is szolgálhatnak jó ügyet. Ezek a tapasztalatok mind segíthették később a *Pacem in Terris* enciklika megfogalmazását.

Az olasz politikai élettel csak 1953-ban, velencei pátriárkaként került kapcsolatba. Mint Velence pátriárkája, beható rálátással bírt a baloldali munkásmozgalmak helyzetére.

E poszt korántsem a turisták által látott csillogó világot jelentette, hanem a közeli nagy ipari centrum, Mestre munkáskerületeinek problémáit is. A keserves megélhetést, amiről ifjú korának szegényes paraszti körülményei alapján is volt Roncallinak fogalma. Meg kellett azonban tapasztalnia az ipari munkásság még ennél is nagyobb kiszolgáltatottságát, amit a munkanélküliség okoz. Mindez nyitotta tette a szociális problémákra, s ennek a belpolitikában való tükröződésére, a szocialista-kommunista pártok működésének bizonyos megértésére, akkor is, ha marxista-ateista ideológiájukat nem fogadta el. A pápához való feltétlen hűsége azonban nem engedte meg, hogy XII. Piusz igen szigorú antikommunista álláspontjától eltérjen. Számára is feladat volt pástorként annak az elvnek az érvényesítése, hogy a katolikusok nem szavazhatnak kommunista-szocialista jelöltekre. (Franciaországban is követni kellett volna ezt az elvet, hiszen általános érvénnyel mondta ki azt a pápa. Ott azonban már régen leszoktak arról, hogy a hierarchia által adott politikai utasításokat habozás nélkül teljesítsék.)

Olaszországban más volt a helyzet. Az egyházi hierarchia politika befolyása sokkal erősebb volt. Működött az *Actio Catholica*, a püspökök ellenőrzése alatt, s létezett a formálisan ugyan független Kereszténydemokrata Párt, amely szigorúan követte a püspökök iránymutatását. Roncalliban erősen működött a kötelező engedelmesség szelleme. Amikor el kellett igazítania 1956-ban az *Actio Catholica* helyi csoportjait, az alábbi tartalmú beszédet mondta el:²⁹

„Mint tudjátok, Rómában jártam, ahol magas rangú egyházi személyekkel találkoztam, akik, mint a ti pátriárkátok is, nagy felelősséget viselnek a vállukon. Mindnyájunknak a kijelölt úton kell haladnunk, határozottan és világosan. Szükséges, hogy határozottak maradjunk, hűek elveinkhez, hitünkhöz...

A politikában vagy a szervezetekben különbséget lehet tenni szocialisták és kommunisták között. Az elvek tekintetében azonban ez nem lehetséges. A kommunizmusnak és a szocializmusnak lényegében azonos a filozófiája, amely összeegyeztethetetlen a kereszténységgel. Nem lehet megegyezés a marxizmus és a Szentírás között, s mi nem áldozhatjuk fel a Szentírást a marxizmusért.

...A veszély első látásra nem tűnik súlyosnak. De ha a pápa és püspökeitek azt állítják, hogy súlyos, akkor arra jó okuk van, s a hívőknek hallgatniuk kell rájuk. Ez fegyelmezett-ség kérdése, s meg kell értenetek, mennyire komoly dolog ez...

A gondolat szabadsága jogos, és az egyéni véleményeket tisztelni kell, de csak bizonyos egyeztetett határok között. [...] Mint mindig, a fiatal emberek úgy gondolják, hogy többet tudnak az időseknél; nem szeretik, ha figyelmeztetik őket, nem kérnek a tanácsokból. Régi történet ez, ami a holnapi idősekkel is megeshetik majd. Ami fontos, ma is, holnap is: az a tapasztalat, bölcsesség, a különbségtétel, s mindenek előtt az összhang az Egyházzal, amely a Szentlélek kegyelme mellett az évszázadok tapasztalatával is rendelkezik. Vannak, akik azt mondják: vegyünk példát arról, ami Franciaországban történik. De Olaszországban, Isten kegyelméből, más a helyzet. Nincs alapja az összehasonlításnak. Franciaországban volt egy konkordátum, amit eltöröltek. Olaszországban [...] ott a Lateráni Konkordátum, amely integráns része az új alkotmánynak, s amely vallási és morális ügyekben garanciát jelent a rendre és békére. Egy csata veszélyes órájában, egy rendkívül nehéz, bizonytalan helyzetben a navigálás veszélyes dolog. A kapitányé a fe-

lelősség. Minden ember tehát álljon a posztján: aki irányító, irányítson, aki végrehajtó, engedelmeskedjék... Remélem, értettük egymást. Ha lesz még mondanivaló, azt kellő időben meg fogják tudni...”

Ebből a beszéd-részletből világosan kiderül, hogy Roncalli nem szíve szerint mondta, amit mondott. Végrehajtó volt, engedelmeskedett. Mihelyt azonban ő került az első számú vezető posztjára, változtatott az elveken.

Az 1958-as országos választásokon sikerült a kereszténydemokratáknak szerény többséget elérniük, kiszorítani a szocialistákat és kommunistákat a hatalomból. Viszont soha nem látott antiklerikális támadásokra került sor a baloldali sajtó részéről. Különösképpen a pápa személyére irányult az attack. A pápa élete vége felé nagyon sötétben látta a világ helyzetét. Úgy vélte, az emberiség mély sötétségbe és kétségbeesésbe merült.

Angelo Roncallinak, a XII. Piusz halála után megválasztott pápának nem ez volt a tapasztalata. Azt látta Franciaországban, a Balkánon, de Afrikában, Olaszországban is, hogy az emberek igenis küzdenek, harcolnak egy jobb jövőért. Érdekes volt névválasztása is. Kifejezte, hogy nem kívánja követni a Piusz-pápák politikai vonulatát, amely a konfrontáción alapult. A Szent János evangélista által megfogalmazott gondolat, hogy „Isten a szeretet”, áthatotta egész tevékenységét. Isten szeretete *minden teremtményére* kiterjed, ezért ajánlotta később enciklikáját a világ *valamennyi jóakarató emberéhez*. Mellesleg, XXIII. János névvel már volt a középkorban egy pápa; akkor, amikor hármán is aspiráltak e posztra. Azzal, hogy mégis ezt a nevet választotta, kifejezte, hogy nem tekinti érvényesnek abban a korszakban hozott döntéseket, amikor az Egyház szétszakadni látszott a különböző önjelölt pápák között. Bátran felvette azt a nevet, amelyet az egyik lemondott pápa viselt. Világos utalás arra, hogy ő a maga részéről *az egységes Egyház* rendíthetetlen híve. Törekvése a keresztények egységére markáns jellemzője volt mindvégig pápaságának. „Ut unum sint” – volt az általa leggyakrabban idézett bibliai mondás.

Valóban, a keresztények egységének megteremtése lett volna szándéka szerint az összehívandó második vatikáni zsinatnak a célja. Mint utaltunk rá, nagy csalódás volt számára a bizánci egyház elzárkózása. Meggyőződése volt, hogy a keleti és nyugati egyházak szétszakadásának nincs igazi teológiai alapja, s korábban is csak a politikai-hatalmi aspirációk játszottak ebben szerepet. A protestáns felekezetek, melyek teológiai szempontból távolabb álltak a katolikus egyháztól, küldtek megfigyelőket a zsinatra, a konstantinápolyiak viszont nem. Mindenesetre Bea bíboros vezetésével létrehozott egy titkárságot, amelynek a Keresztények Egysége volt a neve. Ez sokban támogatta erőfeszítéseit. Bea bíboros beutazta a világot, hogy elmagyarazza a katolikus egyház álláspontját. Új hang volt, hogy esetenként a pápa önkritikus hangot ütött meg a vitás kérdésekben. Álláspontja ugyanis az volt, hogy a Katolikus Egyház szerető anyja minden megkereszteltnek, de még egy szerető anya is követhet el hibákat. Ez megkönnyítette az eszmeeserét a többi keresztény felekezettel.

Gyakorlati politikai szempontból a legfontosabb változás az volt, hogy XXIII. János pápa – *Krisztus helytartójaként* – *valóban felelősnek tekintette magát minden emberért*. Ennek elvi alapja az, hogy minden embert Isten teremtett, a hívőket és hitetleneket, keresztényeket és más vallásúakat is. Híve volt ezért a pápa *minden jóakarató emberrel* való összefogásnak. Lehetségesnek látta – az elvek fenntartása mellett – a közös gyakorlati cselekvést még a kommunistákkal is. Ez jócskán eltért elődei, különösképpen XII. Piusz magatartásától. Eltörölte a tilalmat, hogy a választásokon nem lehet baloldali pártokra szavazni. Jó ügyeket szorgalmazó képviselőkre, akik a nyomor elleni küzdelmet tűzik

zászlajukra, nem látta indokoltnak a tilalom fenntartását, pedig 1959-ben még maga járult hozzá az előterjesztéshez, hogy a kommunistákra való szavazást tiltó határozatot a szocialistákra is kiterjesszék. Fogadta 1963-ban Hruscsov vejét, Adzsubejt, aki a legbefolyásosabb szovjet újság, az *Izvesztyija* főszerkesztője volt. Interjút adott neki (amiből a kommunisták kétségkívül politikai tőkét kovácsoltak). Azt tekintette alapállásának, amit a liberális keresztény Montalambert vallott: még a vallás ellenségei is szolgálhatják a vallást.³⁰ Meg is lett a hatása: az 1963-as választásokon a baloldal majd 4 millió szavazót hódított el a kereszténydemokratáktól, radikálisabb programjával.³¹ A pápa azonban sokkal tágabb dimenziókban gondolkodott.

A korabeli nemzetközi politikai viszonyok valóban indokolttá, sőt sürgetővé tették, hogy ne kizárólag az olasz belpolitikára, de még csak ne is a kelet-európai viszonyokra figyeljen, hanem az egész emberiségre. A fejlődő országok nyomora, szabadságtörekvéseik, az atomveszély világméretű fenyegetése mind-mind szükségszerűvé tették, hogy a *világbéke* kérdését állítsa gondolkodása középpontjába. *Pax, béke – mindenek előtt!* Nem azért, mintha nem érzékelt volna a szovjethatalom diktatórikus jellegét, hanem éppen azért, mert féltette a világot a szélsőséges politikai erők cselekedeteinek kockázataitól. Igaz, ezt a moszkvai hatalom úgy interpretálta, mintha csak az imperialisták háborús készülődését ítélné el... Pedig XXIII. János nagyon is tisztában volt a kommunisták tetteivel – elég csupán példának felhozni a berlini fal felépítését és a löparancsot, ami az átmenni akarókra vonatkozott... Mégis, mindent megtett a két katonai centrum közötti feszültség enyhítésére. Közismert, hogy a kubai válság idején is közvetítő szerepet játszott a két nagyhatalom között. Nem véletlen, hogy 1963-ban megkapta a Balzan-díjat, amelyet egy nemzetközi zsűri ítelt oda a békéért és a közösségért tett erőfeszítéséért. E bizottságnak négy szovjet tagja is volt, s mind a négy rá szavazott... Sőt, nem sokkal később bekövetkezett halála után – posztumusz – megkapta a Szabadság-érmét is, ami a nem amerikai civileknek adható legmagasabb amerikai kitüntetés.

Két nagy enciklikája, a *Mater* és *Magistra*, valamint a *Pacem in Terris* gyakorlatilag ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik: szociális kérdések és emberi szabadságjogok. Politikai szempontból kiemelkedően fontos, hogy XXIII. János soha nem látott mértékben kiterjeszti az emberi jogok fogalmát. Láttuk, hogy ezt részben már XII. Piusz is megtette. Ő azonban még korántsem tartotta olyan mértékben emberi jognak a nők továbbtanulását, a társadalombiztosítási szolgáltatásokat, s nem fogalmazott meg olyan részletes feladatokat az állam gazdaság- és társadalompolitikája számára, mint XXIII. János. És legfőképpen, nem terjesztette ki olyan mértékben a figyelmét a fejlődő országokra, mint azt a *Pacem in Terris*-ben XXIII. János pápa teszi.

Ez az utolsó enciklikája leírhatatlan hatást váltott ki. Míg a *Mater et Magistra* magában a II. vatikáni zsinati előkészítésben viszonylag csekély figyelmet kapott, ez utóbbit már nem lehetett megkerülni a zsinat második szakaszában. Ha felidézük a végső dokumentumokat, majd VI. Pál pápa tevékenységét, amivel ezeket a gondolatokat tovább vitte, láthatjuk a *Pacem in Terris* horderejét.

XXIII. János pápa érdeme, hogy a szekularizált világ és az egyház közötti kapcsolat új, minőségileg más formáját teremtette meg. Harmóniába hozta az Egyház tanításait a társadalmi változásokkal, anélkül, hogy vallásideológiájában engedményt tett volna az ateizmus felé. Az emberi szabadságjogok széles értelmezése, ebben a vallásszabadság követelése a politikában ma is világméreteken elevenen ható üzenet.

JEGYZETEK

- 1 Ch. de Montalembert (1810–1870). Francia publicista, író, politikus, az MTA kültagja.
- 2 Botos Katalin: Egy pluralista demokrata a XIX. században: báró Eötvös József. Magyar Szemle, 1993. 9. szám.
- 3 Mazzini (1805–1872) filozófus író és forradalmár, az olasz egység egyik atyja.
- 4 E.E.Y. Hales: Pope John and His Revolution. Image Books, New York, 1966.
- 5 A II. Vatikáni Zsinat „kopernikuszi fordulat” az Egyház küldetésében. P. Szabó Ferenc jegyzete a Vatikáni Rádióban, 2012. 07. 04. 14.58.
- 6 Alberto Capellari, XVI. Gergely (1775–1846). Konzervatív pápa, Metternich választotta. A Mirari Vos enciklikájában felemeli szavát korának eszmearamlatai ellen. A Singulari Nos enciklikájában elítélte a francia Lamennais abbé tanait. A missziós tevékenység fellendítője.
- 7 Giovanni Mastai-Feretti, IX. Piusz (1792–1878). Konzervatív pápa. Kiadta a Syllabus of error-t, a téves eszmék listáját, ami mindenfajta modernizmussal szembehelyezkedni utasította a katolikus híveket.
- 8 Georges Darboy (1813–1871), Párizs érseke, a kommün nyilvánosan kivégezett áldozata.
- 9 Giacomo Pecci, XIII. Leó (1810–1902). Modern pápa. Céljának a kultúra és a vallás kapcsolatának erősítését tartotta, a tudományos felfedezéseket az isteni bölcsesség megismerésének eredményeként nagyra becsülte. Komoly diplomáciai tevékenységet folytatott, eredménnyel. Szociális enciklikájával megalapozta a modern kori egyházi társadalmi tanítást. Politikailag azonban nem tért el elődeinek az olasz nemzeti államot elutasító magatartásától.
- 10 Romolo Murri (1870–1944), katolikus pap, felfüggesztve, mert a Lega Democratica Nazionale mozgalomhoz csatlakozott.
- 11 A. Roncalli: Mons. Maria Radini Tedesci. Roma, 1963. 3. kiadás, 149–52. o.
- 12 XV. Benedek (1914–22). A háborús években sokat tett – sajnos kevés eredménnyel – a harcoló felek megbékéléseért. Mindenesetre az ő ideje alatt erősödött meg a katolikus néppárti mozgalom.
- 13 Lásd Buchanan, Tom – Conway, Martin (ed.): Political Catholicism in Europe, 1918–1965. Clarendon Press, Oxford, 1996, 77–79. o.
- 14 Luigi don Sturzo (1871–1959) katolikus pap, a helyi autonómia és a kulturális decentralizáció híve.
- 15 Felicite Lamennais (1782–1854) katolikus pap, filozófus. A francia egyház gallikán vonalát oponálta, érvelt a pápa szellemi főhatalma mellett. (Ez lett alapja végső soron az I. vatikáni zsinaton kimondott tévedhetetlenségnek.) Később radikális szociális és liberális nézetei miatt összeütközésbe került Rómával, s végül egyházából kilépett, halt meg. Testvére, Jean magas egyházi rangra jutott, és sokat tett a szegény sorsú gyerekek oktatásáért. Nevét ma is őrzi a La Mennais kollégium Franciaországban.
- 16 Mihelics Vid: Világproblémák és a katolicizmus. DOM Kiadás, Bp., 1933. A katolikus szellem Olaszországban. 49–76. o.
- 17 Vid, 1933, 61. o.
- 18 Vid, 1933, 62. o.
- 19 Filipo Meda (1869–1939) politikus, jogász kereszténydemokrata képviselő. Az Osservatore Romano, majd az Italia napilap szerkesztője, a háború alatt pénzügyminiszter. A fasiszta kormányzással szembe kerülve, 1924-ben visszavonul a politikától.
- 20 Vid: i. m., 64. o.
- 21 XI. Piusz (1857–1939) Achille Ratti, a milánói Szent Ambrus (könyvtár igazgatója, 1921-ben bíboros. Kezdetben együttműködik az új állammal, de a fasiszták kegyetlen támadásai a katolikusok ellen konfliktust generálnak. Amikor látja, hogy a német náci politika mennyire antiklerikális, és a fajelmélet milyen torzulásokat okoz, kiadja a Mit brennender Sorge kezdetű enciklikáját, amely Hitler dührohámát váltotta ki.
- 22 Olasz keresztény politikus, 1881–1954. Az európai „alapító atyák” egyike. A továbbiakban részletebben kitérünk rá.
- 23 Az Acerbo Law-t Mussolini terjesztette elő. Lényege, hogy a parlamentben a helyek kétharmadát adják a legnagyobb szavazatszámot elért pártoknak.
- 24 G. Matteotti szocialista képviselő, a fasiszták meggyilkolták.
- 25 A későbbi olasz miniszterelnök Tirolban született, mely akkor az Osztrák–Magyar Monarchiahoz tartozott. Már jogászhallgatóként is részt vett politikai megmozdulásokban. Politikai pályája már 1911-ben az osztrák parlamentbe vezetete, melynek 6 éven át tagja volt. A világháborút lezáró nemzetközi rendezés eredményeként Dél-Tirol Olaszország része lett. De Gasperi tudomásul vette, s elfogadta az olasz állampolgárságot. 1919-ben Don Sturzoval együtt alapítója volt a PPI-nek. Rövidesen bekerült az olasz parlamentbe is, területén szerzett mandátumával.
- 26 Eugenio Pacelli, XII. Piusz pápa (1876–1958).
- 27 1956. október 28., november 1., november 5. In E.E.Y. Hales 1966, 84. o.
- 28 E.E.Y. Hales 1966, 32. o.
- 29 E.E.Y. Hales 1966, 210–212. o. A beszéd szövegét tartalmilag idézem.
- 30 „Ti csináltátok a forradalmat, nélkülünk, ellenünk, és Isten szándéka szerint mégis, akaratotok ellenére, értünk!” – mondta a nagy francia gondolkodó.
- 31 E.E.Y. Hales 1966, 109. o.

Pipás Pista – Egy gyilkosság sorozat az első világháborút követően

Az 1929–31-es gazdasági világválság idején, a biatorbágyi vasúti viadukt felrobbantását követően, a kormány illegális kommunisták elleni harca bírói statáriumának lejárta után az új, trianoni Magyarország határszélén különös gyilkosságokra derült fény. Egy családi perpatvar alkalmával az intézkedő csendőrök olyan fenyegetésekről értesültek, ami miatt eljárást indítottak egy tíz évvel korábbi látszólagos öngyilkosság ügyében. Kiderült, hogy egy férfiruhába öltöző és annak megfelelően is élő nő, aki Pipás Pistának nevezte magát, akasztott fel olyan férfiakat, akikről a saját családja kívánt megszabadulni. Az esetből azonnal botrány kerekedett, feltehetően ennek is köszönhetően a nyomozati szakaszt befejezték két gyilkosságra vonatkozó vádemelés után. A korábban, 1929-ben napvilágot látott tiszazugi mérgezési ügyben több mint negyven asszonyt gyanúsítottak meg azzal, hogy férjüket, rokonaikat tették el láb alól új szerelmek vagy örökösödési ügyek miatt. Az egyre szélesebb gyanúsítottai körről kiderült, hogy a légyapapírból kioldott arzént bábáktól vásárolták meg, akik megtanították őket a mérgeg minél gyanúmentesebb használatára.¹ Az eset az amerikai sajtó érdeklődését is felkeltette, mire a hatóságok az ügy nyomozását a több mint 150 áldozat azonosítása után politikai nyomásra befejezték. Pipás esete bizonyos értelemben túlmutatott a tiszazugi mérgezéseken, ugyanis azt az Osztrák–Magyar Monarchia idején a csendőrök jól ismert, tipikus női gyilkossági módként értékelték.² A Földi Viktória néven született nő, aki pásztor munkákat végzett fiatalon, idős férjét hat gyerek megszülése után elhagyta, hogy olyan identitásváltáson essen át, amely példátlanul számított saját környezeté és a médianyilvánosság számára is.

A Jász-Nagykun-Szolnok megye déli részén található tiszazugi járásban a betegségben, végelgyengülésben elhalálozottak között voltak úgymond furcsa esetek. A hatóságok nem kezdtek ott sem az első gyanúkok hatására exhumálásokba fogni, csak több évvel később, 1929-ben.³ Az ottani helyi bábák tanításai alapján tömegessé váló arzénmérgezések azonban a kihantolt tetemekből még évek, sőt évtizedek után is kimutathatóak voltak. Az önakasztás a nyelvcsont nagy nyúlványának eltörése alapján állapítható meg, ha a pajzsporc is eltörik, akkor lehet az erőszakos akasztást feltételezni. Pipás esetében ez utóbbi megállapítására nem volt lehetőség, mivel a későbbi áldozatának, Dobák Antalnak az exhumálásakor nem lehetett eldönteni, hogy mikor is történhetett a pajzsporc eltörése. A korábbi, a tanácsköztársaság idején megölt Börcsök exhumálását lehetetlenné tette a halálesetet követő hivatalos eljárás papírjainak eltűnése.⁴ Az áldozat ugyanis 1919. május 26-án halt meg, az akkor illetékes Szeged-Alsóközpont nem jelentette az esetet, így nem is kért engedélyt a temetéshez a szegedi ügyészségtől. Az 1932-ben újrainduló nyomozás szerint azért, mivel az alsóközpont ekkor a kommunista vezetés hatáskörébe tartozott, míg Szeged „*francia impérium alatt állt*”.⁵ A Pipás ügyet valójában egyáltalán nem lehetett volna olyan egyszerűen megoldani pusztán az exhumálásokkal, mint ahogy a tiszazugi esetben erre lehetőség volt. Az 1932-ben a szegedi ügyészségre érkező névtelen levél egy olyan toposz, amelynek gyökere feltehetően szintén a tiszazugi esetben gyökerezik. Abban az esetben 1929-ben olyan névtelen levél érkezett a szolnoki ügyészségre, amelynek hatására megkezdték a későbbi botrányra dagadó nyomozást.⁶ Szabó László bűnügyi újságíró úgy írt a Pipás ügyről, hogy az még inkább olyan legendává alakította, amely a

tiszazugi esethez hasonló. Pipást úgy írja le, mint aki „*többnyire férfiakat, olykor egy-egy beteg öregasszonyt*”⁷ gyilkolt meg. Az utóbbi áldozattípus a tiszazugi gyilkosságok kapcsán merült fel, mivel a szegény falusi családok a munkavégzésre képtelen, idős embereket képtelenek ellátni, ezért kényszerűségből ölték meg őket. Sántha Ferenc *Sokan voltunk* című novellájában is szereplő hasonló helyzet miatt az idős ember maga öli meg magát. Móricz Zsigmond a Tiszazugi mérgekeverők című írásában szintén kiemeli a nyomor és kegyetlenség egymást erősítő erejét, amely lehetővé teszi a problémák ilyenén rendezését.⁸

A két világháború közötti közbeszédben az első világháború után megváltozó női bűnözésre az egyik legtipikusabb példájának a tiszazugi gyilkosságokat elkövető asszonyok mérgezéses tetteit tartották. Ennek az egyik oka az volt, hogy Klebelsberg Kuno a *Pesti Napló*-ban publikált egy írást „*Tisza-zug*” címen. Itt az első világháború nemzeti tragédiájával magyarázza a gyilkosságsorozatot. Véleménye szerint a sántán, betegen, hiányzó végtaggokkal hazatérő férfiak feleslegessé váltak az évekig magukra maradt asszonyoknak, akik a háborút követő gazdasági nehézségek közepette nem tudták ellátni uraikat, és inkább a meggyilkolásuk mellett döntöttek. 1929. augusztus 25-én megjelent írásában egy konkrét javaslat is szerepel. A Jász-Nagykun-Szolnok megye központjától távol eső Tiszazugot teljes egészében át kellene csatolni Csongrád megyéhez, amelynek központja, Szentes, sokkal közelebb van.

Klebelsberg úgy látja, érdemes a nemzetet és az állam működését a test metaforájával leírni és jellemezni: „*Ezért kell felvenni a harcot a tömegbetegségek, különösen a tuberkulózis és a vérbaj ellen. Ezért kell küzdenünk az analfabétizmussal, azért kell védenünk a nemzet erkölcsét és minden eszközzel megakadályozni olyan női típus kifejlődését, amely nem akar gyermeket és gyűlöli a férjét.*”⁹ A nemzettest egészségének megőrzése érdekében a Klebelsberg által javasolt műtétnek, a Tiszazug átcsatolásának komoly politikai okai is voltak. Az 1920-as évek második felére Kunszentmártonban Egyesült Körök néven erős ellenzéki csoportosulás formálódott az Egységes Párttal szemben.¹⁰

A tiszazugi gyilkosságokról megjelenő újságok azonban az ügy unikalitását részben felülírták, amit az 1929. július 25-ei *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*-ban megjelenő cikk alcíme is kiemelt, hogy ez az eset felülmúlja a rémhírektől terhes Jáger Mari esetét is. 1897-ben Hódmezővásárhelyen nagy bírósági tárgyalást folytattak le Jáger Mari és társai büntetőügyében. A hét vádlottal szemben az volt a vád, hogy rokonaikkal életbiztosítást kötettek, majd megölték őket, és mint kedvezményezettek nagyobb összegekre tehetek szert. Az 1907-ben szabaduló egyik elítélt, Jáger Mari két évvel később újra eljárás alá került. Ekkor ugyanolyan büncselekmények elkövetésével vádolták. Az 1903-as csendőri zsebkönyv, „*A mérgezésekről...*” című írása szerint az ügy jelentőségét az adta, hogy hosszú évekig sikeresen ténykedtek a hálózat tagjai.

A csendőr szerző összegyűjti cikkében a nevezetes mérgezési ügyeket, és a fenti esetet rögtön elsőként tárgyalja, mint a legkidolgozottabb, legjobban működő változatot. A mérgezéseket a csendőr a „*legocsmányabb büncselekmények*”-nek¹¹ tartja, mivel ilyenkor a bizonyítás rendkívül bonyolult. Bizonyos esetekben a holttestekből már ki sem lehet mutatni a mérget, így a gyilkosságok sokszor megtorlatlanul maradhatnak.

Az alábbi szövegben amellet szeretnék érvelni, hogy a tiszazugi gyilkosságokhoz képest a Pipás Pista által elkövetett gyilkosságsorozat volt a valódi fordulópont a női bűnözésben, amely nagyrészt az első világháború hatására a nők megváltozott helyzetében keresendő. Azonban az eddigi társadalomtörténeti tanulmányok inkább azt vizsgálták, hogy a „nagy háború” idején a nők miként kerültek be addig férfiak által dominált területekre

az urbanizáltabb vidékeken.¹² A Pipás ügy viszont arra mutat rá, hogy a háború idején hiányzó férfiak helyét a tanyasi világban miként próbálta egy nő úgy átvenni, hogy közben a maskulin értékeket (is) képviselte.

Először a Dél-Alföld azon részét kívánom bemutatni, ahol a gyilkosságorozat megtörtént. Miután a Pipás hétköznapi világául szolgáló tanyavilág sajátosságairól képet kapott az olvasó, rátérek a gyilkossági ügy részleteire.

(Átokháza környéki dél-alföldi tanyavilág története) A tanyai életmód a Szeged környéki rurális világban némiképp megváltozott a 19. század második felében. Az 1850-es évektől a város nem adott el újabb szállásföldeket, hanem meghatározott idejű (először 10 éves periódusokra, majd később 30 évre) bérbeadással hasznosították a földeket. Megközelítőleg 64 ezer katasztrális hold korábbi közbirtok bérbeadásával megindult a tanyásodás. 1853-ban már 40 bérlőtanya jött létre, és egy évvel korábban Szeged déli részén a pusztaföldeket is bérebe adták, hogy elősegítsék a tanyásodást. Az itt lévő területek egy része azonban birtokjogi szempontból tulajdonföld volt, mivel az 1800-as évek első felében ingyenes földek szerzésére volt lehetősége a városból kiköltöző lakóknak. Azonban a század második felében ilyenre már csak a puszták feltörésével, valamint az erdők helyének felszántásával volt lehetőség. Az örökföldes területek ehhez hasonló általában homokos talajú területek voltak, amiktől Szeged városa nem remélt bérleti díjat, amire szüksége volt az 1850-es évek elején jegyzett 600 ezer koronás államkölcsön miatt. A Szeged szabad királyi városhoz tartozó bérföldek nyilvántartása fontossá vált, hogy kalkulálni tudjon a város a várható bérleti összegekkel.¹³ Szegedtől nyugatra csak az Ásotthalom környékén található területek között voltak haszonbérbe adott, mezőgazdasági művelés alá vont földek. Az örökföldes, vagyis a megművelő tanyasi parasztok tulajdonában álló tanyák voltak a gyakoribbak ezen a területen, főként Királyhalom környékén, úgymint a Kissoron, Rókabögyösön és a legnyugatibb, a leginkább határterületen, Átokházán. Ezen a területen az örökföldes tanyák között elvétve lehetett találni nagygazda tanyákat. Az egész szegedi határban összesen 38 száz holdon felüli birtokosból erre a környékre hét ilyen család jutott, egyikük, Bokor János volt az Átokházi Kapitányság, mint tanyasi közigazgatási egység vezetője.¹⁴ Erdei Ferenc rendszerező kutatásából egyértelműen kiderül, hogy az átokházi tanyavilág szórványtanyás rendszerű volt. Külön-külön éppen olyan tanyák ezek, mint a farmtípusú tanyák. Teljes elkülönülés és önfenntartást megvalósító gazdasági és háztartási egységek, amelyeknek társadalmi helyzete viszton lényegesen különbözött a farm típusú tanyai világtól, minthogy azok a belterülethez tartozóként lényegében a közelben lévő város vagy falu társadalmi vérkeringésében működtek. A szórványtanyák viszont a belterulettől távol, saját maguk által alkottak társadalmi egységet, Erdei fogalomhasználatával élve „szórványfalusi társadalmat”.¹⁵ Ez okozza, hogy a városhoz kapcsolódó belterület számukra társadalmilag egy másik világot jelent, ahova csak nagyon fontos probléma vagy ünnep okán mentek el. Az ilyen típusú falusi összehangolás következtében ritkábban jelentek meg a piacokon is, nagyobb arányban volt önellátó termelés, valamint az egyes családok vagy az ország jeles napjait is a tanyaközpontban ünnepelték meg. 1892-ben azonban az egykori Alsóközponton, a mai Mórahalom területén közigazgatási kirendeltség, kapitányság létesült. A népnyelv által Kenyérváró dombként ismert helyen kápolna épült, aminek a helyére 1905-ben templom került. Ez sorsfordító szerepet játszott a későbbi település életében, mivel az új tanyaközpont vette át az anyaváros szerepét. Az itt élő emberek az ezt követő években is kénytelenek voltak a királyhalmi tanyákról Szeged-Alsóvárosba járni keresztelkedni, házasodni és temetkezni is. Az adófizetés és a peres ügyek intézése is ugyanúgy Szegedhez kötötte az itt

éleket. A város innen 20-30 kilométeres távolságra esett, a helytörténeti kutatások szerint a századfordulón a homokos és szikes utakon, nyáron a süppedős homok, télen viszont a sár miatt nem lehetett jól haladni. A szegedi piacra kora hajnalban való kéréshez majd egész éjszaka úton kellett volna lenni.¹⁶ A délebbre élők, a kissoriak, körösaljaiak pedig a szabadkai keskeny nyomtávú vasúton jutottak el saját anyavárosukba. Ehhez a területhez tartozott Átokháza is, ahol a helyiek még a trianoni békeszerződést követően is inkább Szabadkát tartották az ő saját városuknak.¹⁷ Az interjúkkal teletűzdelt helytörténeti szövegben az egyik alany úgy nyilatkozott: „*Münk csak árendát fizetni vagy ruhát vásálni möntünk Szögedre. A szabadkai viselet bővebb, totyakos volt, nem olyan passzentes, mint a szögedi... Piacozni, templomba Szabadkára möntünk, mert az közelébb van, csak két óra járóút ide.*”¹⁸ A gátson, Átokháza szélén élő özvegyasszony elmondásában a pénzkereseti lehetőség és a vallásos hit megélésére egyaránt a választott város, Szabadka az alkalmasabb. A talajviszonyok és a távolság miatt az átjárás a nő elmondása szerint sokkal jobb volt dél felé, részben ez is indukálhatta, hogy a lábasjóságok számára Szabadkán jobb piac ígérkezett. A trianoni országhatárok előtt egészen az 1910-es évekig jellemző volt, hogy egyes családok Szabadkára, Horgosra vagy éppen Ludasra vitték a gyermeküket is keresztelni. Tehát a jogi ügyek elintézésén kívül szinte mindent a később elcsatolt városban intéztek a helyiek. Ennek a jelentősége érthetővé teszi, hogy Pipás számára az 1920-as években miért volt természetes az országhatárokon átívelő kereskedelem, pontosabban csempészés.

Aprótelkes gazdaságok voltak jellemzőek a térségben. A húsz-harminc holdas gazdák tudtak bérest, még nagyobb területtel rendelkezők szolgálot is tartani. A kisebb földdel bírók leginkább akkor fogadtak maguk mellé bérest, ha nem volt fiúk. A kisparaszt és a föld nélküli zsellér egyaránt béresnek küldte fiát. Pipás hasonló munkákat végzett, noha ő már idősebb volt, túl volt egy házasságon. A béresek viszont alapvetően fiatalabbak voltak, házasság előtt álló férfiak. A nagyobb birtokokon, ahol több bérest alkalmaztak, ott „*pelyhedzőállú legény*”¹⁹ mellett Pipás, mint az állatok legeltetését végző személy lehetett. Az átokháza környékén élő néprajzi anyaggyűjtéshez felhasznált idősebb adatközlők szerint a két világháború között megszokott volt, hogy a béresek a gazdával egy asztalnál ettek. A nagyobb földdel rendelkezőknél a foglalkoztatott 4-5 béres már külön evett, de ugyanazt, amit a gazda is. A gazdasági-társadalmi közeledést a szükség, és az egymásra utaltság, valamint az első világháború megnövelte. A dél-alföldi fuvarosok a tanyavilágot sűrűn bejáró személyek voltak, akik elsősorban Kecskemét és Csongrád megye városaiban tartott vásárookra fuvarozták az iparosokat és azok termékeit. Az utazás miatt a vásároló nap részét együtt töltötték, a kocsis vagy a ló útközbenei megsérülése miatt sokszor a fuvar vége előtt plusz költségek merültek fel, a fuvarosok pedig a megbízótól kért kölcsönökkel tudták a problémákat megoldani, saját és lovuk ellátását nap közben biztosítani, így könnyen eladósodtak egy-egy iparosnak, vagy azonos típusú iparosmunkát végzőknek.²⁰ A kényszerű specializáció tipikus jelenség volt a fuvarosok körében, az anyagi helyzet javítása érdekében csempésztel is megpróbálkoztak, ahogy Pipás Pista is.

A századfordulótól kezdve a tanyavilág házai vertfalból vagy vályogból készültek. Mindkettő anyagát a helyiek székfödnek nevezték. A fal kimeszelése jelentette a higiénias viszonyok alapját. A korabeli házibuliknál ennek megvolt a jelentősége. Az alföldi milletságok nagyrészt a téli hónapokra maradtak, illetve vasárnapi táncmultságokat a nagyobb településeken gyakorta rendeztek. A szórványtanyai területeken, ahol nem volt központ, jobbára a disznóvágások vége, az este jelentette a szórakozást, amikor tambura zene mellett fogyasztottak a környékbeli tanyák lakói.²¹ Átokháza környékén, a szórvány-

tanyákon a téli időszakban a disznóvágásokon kívül az úgynevezett csutrik jelentették az egyetlen közösségi szórakozást. Az alföldi területeken csutrinak nevezett mulatságot más szóval dugott bálnak hívták, mivel nem jelentették be a hatóságoknak, máskülönben csak borkimérési engedéllyel rendelkező gazdák rendezhettek volna ilyen táncos eseményeket. Ebből következően a hivatalos szervek tudomására jutott csutri büntetést vont maga után. Eladó borral rendelkező idősebb házaspárok adták oda saját tanyájuk lakóházát a mulatságot szervező fiataloknak. A meghívott vendégek rakták össze a pénzt borra és a zenészre. Külön fizetniük kellett úgynevezett mézspénzt, ami a házat kiadó család költségeit fedezte. Azért nevezték mézspénznek, mert egy-egy ilyen mulatság után ki kellett meszelni. A verekedések és a bicskázások is gyakoriak volt a bódult állapotban lévő fiatalok között. A sérültet azonban maguk látták el, a közösség érdekében nem jelentették az eseteket, hogy a hatóságok nehogy tudomást szerezhessenek a titkos eseményről.

A fiatal férfiak általában 17-18, míg a lányok 15-16 éves koruktól jártak el a csutrikra. A mulatság rendszerint délután hat óra tájban kezdődtek el. Az esti lámpagyújtás idejében a lányok csapatostul hazamentek, és jobbára csak férfiak maradtak egészen hajnalig a vigasságon. A kor házibulijait cécónak és csiricsárénak is nevezték Bács-Kiskun megyében.²²

A zenészt a dél-alföldi területen gyakran bangásznak hívták, és leginkább tamburán játszani tudó személyeket preferáltak, mint amilyen Pipás is volt. Az első világháború előtt főleg bőrdudások biztosították az ilyen alkalmakon a zenét, de a háború idején megfoghatkozó zeneileg képzett férfiak miatt a cimbalmot, de még inkább tamburát megszólaltatni bíró emberekkel is megelégedtek.

Ember Judit kutatásaiból tudható, hogy Átokháza környékén főként Dobák Antal házában tartották a csutribálokat, „*a tanyasi ifjúság féllegális házibulijait, s Pipás szolgáltatta a zenét tamburán.*”²³ Pipás tehát a többi, nőiségét hangsúlyozó lánnyal szemben nem ment haza estefelé, hanem a férfikkal együtt mulatott, pontosabban elősegítette az ő mulatozó kedvüket. A biológiai nem jelentőségének társadalmi szintérré történő extrapolálhatósága miatt elképzelhetetlen lett volna, hogy máskülönben egy nő részt vegyen a férfikkal együtt a mulatozásban és a részegségben. Amennyiben ez megtörténhetett, bizonyosan olyan normaszegésként értékelték volna, hogy a következő eseményekre az érintettet – ellentétben Pipással – nem hívták volna.

Juhász Antal kutatásai szerint már az is normasértőnek számított, ha egy fiú egyedül hazakísér egy lányt. A megismerkedésre a csutri alkalmat adhatott, de minden más a szülők beleegyezésével történhetett. A kommandálást, vagyis a fiatal férfiak dicséretét a gügyúasszonyok, vagyis a házasságközvetítésre felkért, gyakorta rokon asszonyok végezték a lányok számára.²⁴ A háborúból hazaérkező Dobák, Pipás későbbi áldozata nehezményezte és szégyellte is, hogy a családja úgynevezett petróleumpénzből él. A mézspénznek ez az alternatív elnevezése arra utal, hogy a lámpafénye füstöl és megkormozta a korábbi meszelést. Ez az elnevezés a meszelés egyik okát emelte ki, mint a fizetség megnevezésének referenciáját.

Az 1880-as években a betelepülő átokházi tanyavilágon a legfontosabb feladatként a gyepőtérés, de még inkább a homok megkötése jelentkezett. A tanyaépítések és a telekrendezések miatt az orvosi ellátás kiépülése nem történt meg. Szegedre kellett bejárni betegség esetén, ahogy más hivatalos ügyek kapcsán is. Szabó László történetében szerepel, hogy Pipás orvoságokkal is szolgált az őt felkeresőknek. Ezt a környezetben élő Iharossy Oszkár írásai részben igazolják. A népi hóhér után kutatott az 1970–1980-as években, amikor ezen a területen határőrként teljesített szolgálatot. Az általa összegyűjtött történe-

tek és legendák szerint Pipás egyáltalán nem ragaszkodott az akasztáshoz, mint kivégzési formához, hanem gyakran élt mérgekkel is. Az egyik történet szerint a férjét elhagyva egy alkalmi élettársa volt, akit a borba öntött gyufaméreggel ölt meg. Az Ásotthalom szélén, Kissoron élő idős adatközlő a Szabó-féle legendát tekinti valósnak, amit az is bizonyít, hogy szerinte Rieger Pál egy kassai uradalomban volt kocsis.²⁵

Az 1930-as években már problematizálták a közegészségügy helyzetét. Bokor István 1936-ban erről úgy írt: „*A közegészségügy három fő tényezőtől függ: a kutak, illetve az ivóvíz milyenségétől, a tisztaság általános fokától, és attól, hogy a tanyai építkezések megfelelőek-e, vagy sem.*”²⁶ A gyógyfűvek és ráolvasások konkrétan nem merültek fel a Pipással kapcsolatos legendákban, történetekben, noha ennek a környéken komoly hagyománya volt.²⁷ Viszont a higiénias helyzetre érzékletes példát ad Rieger Pál²⁸ későbbi élettársától született egyik lánya, aki mielőtt megismerkedett volna urával, Pipást már ismerte, aki saját, törvénytelen gyereket többször vitte hozzá, hogy gondoskodjon róla. A lány elmondása szerint édesanyjának kellett sokszor lemosni a gyerekről „*a szart, mert a Pipás nem törődött ilyesmivel.*”²⁹

(*A valóság, mint balladai homály*) Pipás Pista esete hivatalos formáját tekintve egy bűnügy, amellyel kapcsolatosan a Horthy-kor Magyarországon az igazságszolgáltatás szervei keletkezett iratokat a nyomozás megkezdésétől kezdve egészen az ítélethozatalig, majd az elítélt haláláig. A bíróság elé került büntetőügy iratai megtalálhatóak a Csongrád Megyei Levéltárban, ahol az iratok egy jelentős része gépelt formájú másodpéldányai a kézzel írott jegyzőkönyveknek, feljegyzéseknek és magának az ítéletnek.

A valóságot nem szándékozom sem számon kérni, sem beleérteni a Pipásról szóló legendákba. A történelem és fikció kapcsolata az irodalomtudomány és a történelem-elmélet felől nézve is rendkívül fontos szerepet kap. Ricœur állítása szerint az olvasás „*közös teret teremtett a történelem és a fikció keveredésére. Úgy tettünk, mintha elhittük volna, hogy az olvasás csak az irodalmi szövegek befogadását érinti.*”³⁰ A befogadási mód egyformaságát negligáló „*úgy tettünk*” magatartás minden valószínűség szerint inkább a befogadói oldalra igaz, hiszen az alkotók jobbra tudatában voltak annak, hogy „*a történelem és a fikció is egyaránt csak úgy valósíthatja meg (concrétisent) a szándékosságát (intentionnalité), ha azt a másik szándékosságától (intentionnalité) kölcsönzi.*”³¹ A Pipás Pista esetben ez részben haszonnal járhat, mivel a bizonyításhoz szükséges tárgyi bizonyítékok hiányában a nyomozóknak és a bíróságnak a vádlottak életét narratívává kellett formálniuk, hogy érthető magyarázatot kaphassanak erre a megdöbbentő gyilkosságsorozatra.

Pipás még azt sem tudta pontosan megmondani, hogy mikor született. A bíróság nem igazán volt képes a vádlottak és a tanúk elmondásán túl használható bizonyítékokat és iratokat felmutatni, amelyeket egy ellenőrzött állami szerv hozott volna létre. A normatív intenciójú fikciósítás előtt már magának a vádlottnak a megértéséhez is szükséges volt egy fikciósítás, amennyiben a különböző elbeszél emlékekből egy lineáris, ok-okozati összefüggésekkel rendelkező szöveget kellett alkotni, ahhoz, hogy Pipás megítélhetősége lehetővé váljon.

A történelem és fikció közötti kereszteződés megvalósítása Ricœur elméletében a konkretizációval függ össze. Ez úgy történik, hogy egyfelől a történelem felhasználja a fikciót abból a célból, hogy az időt újraalkossa, Ricœur szavaival élve refigurálja, ám másfelől a fikció pontosan ilyen szándékkal lép fel a történelemmel szemben is. Ez a kölcsönös konkretizálás teremti meg az elképzelés lehetőségét, amikor „*a képzeletbeli (imaginaire) az elmúlt (avoir-été) szándékával*” teremődik meg, „*anélkül, hogy annak*

„realista” szándékát gyengítené”.³² Ebből következően már maga a bűnügy is egy olyan konstrukció, amelynek létrehozója és alakítója a bíróság ellenőrzött pozíciója (feljebbviteli fórumok, nyilvánosság) miatt kényszerűen önreflektív jelleget vesz fel. A tényekként elismert adatok szükössége és a hitelesítés hiánya azt eredményezi, hogy kevés emlékpont alapján lehet megrajzolni a bűnügy narratív egyenesét.

Irodalmi szempontból Pipás esetét a legkönnyebben a ballada műfajával lehetne rokonítani. Az epikus egység töredezettségét a lírai eszközök miatt használt szavak önmagukon túlmutató jelentésárnyalatai, metonimikus összecsengései ellensúlyozhatják. A ballada történetisége is lehetővé teszi, hogy a Pipás esetében képviselt falusi archaikusság kifejeződjön, illetve a tipikus balladai témák (mitologikus, történeti, egyéni)³³ szinte egymásra rakódjanak, mivel az egyéni tragédia mitologikussá növekszik, miközben erejét saját történeti keretei és gyökerei adják.

Pipás esetének irodalmi és történeti jelentőségét is a normaszegő lét és annak unikális megfogalmazódása adja. A népi jogszokások közismert formáival szemben itt olyan elv jelenik meg az első világháború idején, amelynek szerepe és jelentősége abban áll, hogy nehéz rokonítani más ügyekkel, szokásokkal, ellentétben az arzénos mérgezésekkel.

A harmincas években Györffy István kezdeményezésére, valamint az akkori igazságügyi minisztérium támogatásával megindult a különböző jogi néphagyományok kutatása. Bónis György, az egyik tagja a mozgalomnak kolozsvári egyetemi tanárként többször írt ennek a feladatnak a jelentőségéről. „*Munkánk haszna hármas lesz: más oldalról ismerjük meg a magyar népet, a hagyományból jobban élénk tűnik jogunk múltja, jogtudományunk magyarabbá lesz.*”³⁴ Mint tanítványa Tárkány Szűcs Ernő is méltatta a fenti elképzeléseket.³⁵ Minden valószínűség szerint Bónis fenti három szempontját a legtöbb népi joghagyományokkal foglalkozó kutató a szokásszerűség és a rendszeresség bizonyítható hiánya miatt nem tartaná Pipás esetét olyannak, amelyből megérthető lenne a magyar jog múltja, vagy akár a népi jog esszencializáló magyarsága. Pipás példája viszont adalékul szolgálhat az első ponthoz, mely szerint a népi jog kutatása alapján a magyar társadalom normakövető magatartása más szemszögből kerül megvilágításba. A nőből férfivá váló bérgyilkos, vagy a bosszúálló sorozatgyilkos karakter egyaránt az alföldi tanyavilág látszólag anómiás állapotáról árulkodik, habár saját közege igazolásának tűnhet évtizedekig háborítatlan élete.

Az Alföld déli részén elhelyezkedő Tápé egykori népi jogszokásait vizsgáló Kőhegyi Mihály és Nagy Janka következtetései alapján³⁶ az mondható el, hogy a jogszokások szervesen megváltozó dinamikáját teljesen felbolygatta az első világháború bekövetkezése és elhúzódása. „*Ez az időtartam rányomta a bélyegét a tápéi nép jogszemléletére, igazságról, jogról, becsületről alkotott fogalmaira, megingatta a régi hagyományokba vetett hitet.*”³⁷ A Kőhegyi–Nagy szerzőpáros úgy interpretálta, hogy a civilizáció, mint megjelenő alkotó és romboló erő teremtett először párhuzamosságot a korábban autonóm módon létező jogszokásoknak.

Azonban Pipás esetére lefordítva ezt a kissé szimplifikáló ételemzést, azt tételezhetjük fel, hogy a népi jogszabályok működésképtelenségét az addig hatályuk alatt élő emberek megváltozott helyzete okozta. A hadsereg behívó levele, mint kényszerítő erő megváltoztatta a tanyavilág mikrokozmoszát, a drasztikus változást megkövetelő drasztikus adaptáció vadhajtsái a megszorult lövészárkok éveit olyan erőre tették szert, amelynek a háború utáni biztosítása, fenntartása nem a civilizációval vagy annak hiányával függ össze, sokkal inkább a radikális változásra adott adaptációs kényszerrel. „*Fokozatosan halványul az adott szó, a kézfogás szerződést pecsételő ereje, ezeket felváltja a tanúk aláírásával biztosított és a ha-*

tóságok által elfogadott »írás«.”³⁸ A Kőhegyi és Nagy szerzőpáros által sugallt kép szerint a háború idején a civilizáció mintha kézbesített levélként érkezne, miközben a fenti adásvételi hagyományok egyértelműen férfiak közötti kereskedésben kaptak szerepet. A nemi viszonyok felborulása, a hátszág által is érzékelt gazdasági szükség és kényszer vezetett oda, hogy az emberi emlékezet törekenységén túlmutató írásbeliséghez nyúljanak az itt élő tanyasi emberek. A közösségi kényszerítő erőt Kőhegyiek alábecsülték az adott írásbeli dokumentumban foglaltak szankcióköteles mivoltával szemben. Ezzel egyrészt a civilizáció működését a természeti jelenségekhez, például a fény terjedéséhez hasonlító mechanizmussal jelölik, ami kihagyja a megváltozott nemi szerepeknek a közösségi kapcsolatokat átkonstruáló jelentőségét, valamint a gazdasági kényszerek hatását, amelyek esetében a teremtő rombolás sokkal inkább manifeszt módon jelent meg a tanyavilág szereplői számára is.

1932. június 7-én Szeged Alsóközpont rendőri kirendeltségén két tiszthelyettes jelentett egy különös esetet, amit az aznapi őrzárutakon tapasztaltak. Szolgálati útjukat járva egy asszony szölt nekik, hogy Németh Veront becipelte egy férfi egy közeli tanyára. Sáringer Ignác főtörzsőrmester későbbi tanúvallomása szerint a kérést komolyan vették Gálik István törzsőrmesterrel és meg is jelentek a nevezett tanyán. A helyszínen találták Németh Veront Vér Józseffel perlekedve. A kérdőre vonás hatására Németh Veron elmondta, hogy három hétig vadházasságban élt Vér Józseffel, de mivel a férfi nem tudta eltartani, a kapcsolatot megszakította. Ezen a napon Börcsök Imre esküdthöz sietett, hogy bizonyítványt szerezzen a cselédkönyv kikéréséhez. Útközben ragadta el Vér József és cipelte be ebbe a tanyába, hogy az együttélés folytatását mégis kieszközölje. Ezt Németh Veron elutasította a csendőrök jelenlétében is, ezért Vér József kényszerű távozása után a nő megkérte a tiszthelyetteseket, hogy kísérik haza. Útközben elmondta, hogy Vér Józseftől hallotta azt a történetet, miszerint tíz éve Dobák Antal nem öngyilkos lett, hanem a felesége egyetértésével Pipás Pista akasztotta fel, amiért 100 liter bort és két birkát kapott. Ezt Vér Józsefnek a felesége Tombáczi Piros (Dobák Antalné lánya) mesélte el, amikor egy családi veszekedés alkalmával Vér Józsefet azzal fenyegette meg, hogy úgy vigyázzon magára, hogy könnyen Dobák Antal sorsára juthat. A két tiszthelyettes tanúkihallgatásra berendelte Vér Józsefet és később Tombáczi Piros is. Ennek apropóján indult meg maga a nyomozás.

Először az 1932. július 22-én felvett tanúvallomásában Pipás³⁹ annyit ismert el, hogy Börcsök István halálát követően az áldozat fia, Börcsök Ferenc szölt neki apja haláláról és arra kérte, menjen el a rendőrségre jelenteni a halálesetet. Ezután Börcsökékhez ment, ahol lovat fogatott be egy szekér elé és elment értesíteni a hatóságokat. Más semmit nem tudott mondani az esetről. Továbbá azt is tagadta, hogy Börcsök halálában való bűnrésszességét említette volna Dobáknénak.

Habár az esetet követően 13 évvel nyilatkozott, Pipás mégis emlékezett, ki jött el hozzá Börcsök haláláról szölni, bár Börcsökkné a vallomásában nem nevezi meg egyértelműen ezt a személyt. Továbbá arra sincs magyarázat, mi szükség volt Pipást a Börcsök tanyára (vissza)hívni, ha már ott volt Török János, Börcsökkné bátyja és Ótott Kálmán szomszéd is. Pipás az 1932. július 30-ai második vallomásában, talán éppen fizikai kényszer hatására, már⁴⁰ elismerte bűnösségét és részletesebb vallomással szolgált.

Börcsök Istvánnéval való megismerkedését 1916-ra teszi, amikor a közelükben lakott és többször vetőmagot is cserélt Börcsök Istvánnal. 1919 elején egyezett meg Börcsökkel, hogy odamegy a tanyájukba lakni, amiért ötvenezer koronát fizettek neki. Saját elmondása szerint három héttel korábban költözött oda, de már hónapokkal korábban panaszkodott Börcsökkné az ura iszákosságára és elviselhetetlen magatartására. Pipás elmondása szerint Börcsökkné ajánlgatta a gyilkosságot, mondván a férje az ital miatt úgyse élne sokáig, ő

pedig adna érte búzát, kukoricát és egyéb dolgokat, mi több Pipás lányának a kiházását is megígérte. Az asszony többször zaklatta az akasztás gondolatával, Pipás szerint maga Börcsökne ajánlotta, hogy egy társat is fizet, és a kötel is az ő ötlete volt, mivel ezzel a legkönnyebb az öngyilkosság látszatát kelteni. Vecsernyés János felbérletét úgy mesélte el, ahogy maga Vecsernyés,⁴¹ vagyis 1919 májusában Pipás felkereste Vecsernyést lakhelyén, és közölte vele, ha segít Börcsök István felakasztásában, akkor nagy összeget kereshet. Vecsernyés munkanélkülisége miatt konkrét összeg megbeszélése nélkül egyezett bele. Pipás a vallomása szerint arra már nem emlékezett pontosan, vajon Börcsök Imre együtt ment-e velük a Börcsök tanyára, vagy csak ketten mentek Vecsernyéssel. Arra sem emlékezett, hogy ő vagy Börcsök Imre zavarta-e fel a lovakat. A hangra azonban kijött egy lámpával Börcsök István, aki ekkor Vecsernyés Jánossal egészen az udvarig dulakodott, ahol Pipás a kötelet az áldozat nyakára tette. Vecsernyéssel együtt az áldozatot bevonszolták és felakasztották. Börcsökne kérésére átvitték a kamrába a testet, ott akasztották fel újra. Sem Vecsernyés, sem Pipás vallomásában nem szerepel az a Börcsökne által említett körülmény,⁴² hogy már majdnem hajnal volt, vagyis mindez elég kockázatos volt. Pipás szerint Börcsök Imre is segített a holttest cipelésében, majd a munka végeztével először Vecsernyés és azt követően ő is távozott a tanyáról. Az eset után hajnali öt-hat óra felé Börcsök Ferenc keltette fel, és kérte, menjen el a rendőrökért, mert az apja felakasztotta magát. Börcsökne még aznap azt mondta Rieger Pálnénak, költözzön át a kistanyából a nagytanyára hozzá. Egy évig elmondása szerint itt élt és segített a gazdaság körül.

Pipás július 19-én tanúvallomást tett Dobák Antal halálával kapcsolatban, melyben bünyöségét csak részben ismerte el.⁴³ A családdal való megismerkedését az I. világháború utáni évekre tette, de pontosan nem jelölte meg. Egy környéken laktak, és később 1921-ben 2-3 hónapig náluk élt, amíg a szomszédságban lévő tanyát ki nem tatarozta. Ez a tanya is Dobákék tulajdonában állt, Tombáczi Piros vallomásából tudjuk, hogy Pipás Pista többszöri engedélyével itt találkozhatott szerelmével. Pipás azzal folytatta, hogy ismerős viszonyba került a családdal, ami miatt lehetősége volt megtapasztalni a rossz viszonyt a házastársak között. Dobákot ideges, indulatos természetű embernek írta le, aki családját napi rendszerességgel az örületbe kergette vagy elzavarta otthonról. Tombáczi Piros viselte a legnehezebben, aki akkor eladósorban volt, és emiatt főként a háztól távol vállalt cseléd munkát. Ekkoriban udvarolt a lánynak Császár József, aki sógoránál Bende Istvánnal lakott Kispéter András környékbeli férfi tanyáján.⁴⁴

Dobákne 1922 elején több alkalommal panaszkodott az urára, elviselhetetlennek tartott élete miatt állt elő azzal a gondolattal, hogy meg kellene ölni a férjét. Ezeket a kijelentéseit Pipáson kívül Bende István és Császár József előtt is megtette. Pipás szerint ez a két személy egyébként is mindennapos vendég volt a Dobák tanyán, de csak ha Dobák Antal nem volt otthon, ugyanis az áldozat nem szívelte túlzottan őket.

A Dobák gyilkosságban Pipás két büntársa nagyrészt egybehangzó tanúvallomást tett. Bende Istvánnak az eljárás alatt több nevére is fény derült (Horváth János, Bende István, Bönde István, Katona István), ám ennek okát tekintve az iratok semmilyen információt nem tartalmaznak. Bende 1932. július 23-ai vallomásában az ellene felhozott bűncselekmények miatti gyanúsítást megértette, magát bűnösnek vallotta. Vallomása szerint a Dobák gyilkosság előtt két hónappal ismerte meg Pipás Pistát, mivel kíváncsiságból meglátogatta. A találkozás alkalmával Pipás felvetette „a jó bolt lehetőségét”, és a könnyű pénzszerzés módjaként Dobák Antal megölését tüntette fel. Bende pedig munkanélküliségként hajlandó volt rá, ha jól megfizetik. A vallomásából nem derül ki egyértelműen, vajon ki, Pipás vagy a feleség volt-e az értelmi szerzője a gyilkosságnak. Később Bende szolt

Császár Józsefnek az ügyről, aki szintén hajlandó volt a gyilkosságban részt venni. Az nem derül ki biztosan, hogy Pipás kért-e egy másik bűntársat, vagy Bende saját ötletéről van szó, esetleg önmagát így akarta biztosítani (tudniillik ha a sógora is benne van egy ilyen veszélyes vállalkozásban, akkor számíthat rá veszély esetén).⁴⁵

Pipás szerint viszont 1922. márciusában egy vasárnapi napon Dobákné Bende Istvánnal meglátogatta őt, hogy áthívják a tanyájukra, ahol már Császár József is várta őket. Itt Dobákné előadta, hogy elhatározta férje megölését, ehhez keresett segítséget: „nézzed komám, ha úgy lesz, és segítesz a férjem elföldelésében, akkor 1 mm búzát, 1 sonkát és 28 liter bort fogok neked adni”.⁴⁶ Ugyanilyen paraméterekben ajánlott fel díjazást Császárnak és Bendének is. Pipás szerint ők hárman kérdeztek rá, miként képzei a gyilkosságot Dobákné: „az anyja ide-oda Istenit, kössétek fel, akkor nem veszik úgy észre, mintha úgy vernétek agyon”.⁴⁷ Pipás tanúvallomása szerint akkoriban nagyon szegény volt, a betevő falatja is alig volt meg, emiatt úgy válaszolt, hogy hajlandó ott lenni, de nem vesz részt a vállalkozásban, mert mint Dobákné tudja, ő a halott embert nem fogja meg. Ennél a mondatnál valamilyen közös tapasztalatra vagy beszélgetésre hivatkozhatott, ahol előkerült kettőjük között a halál és a halottak kérdése. Ám a Pipás legendának része a hatóságok előtt is felvállalt tulajdonsága, hogy akasztás után a halotthoz csak a segítők nyúlhatnak. Ezen a megbeszélésen történt a gyilkosság dátumának kijelölése, de vallomása szerint ezután távozott, míg Bende és Császár ott maradtak, és valószínűleg az emberölés további részleteit beszélték meg.

Pipás személyében talán igen csavaros eszű bűnözőt ismerhetünk meg, mivel saját elmondását, hogy Dobákné találta ki az önakasztást, Császár József vallomása is megerősítette.⁴⁸ Pipás úgy állítja be magát, mint aki felajánlja szolgálatait „kiszolgáltatottnak tűnő” feleségnek. Korábbi akasztásaiból egy esetet (bizalmat akar ébreszteni, de önvédelmi okokból nem mond többet) megoszt a kvázi felbujtóval, akit meggyőzve a bűntársak előtt már valódi felbujtóként tud felmutatni, mivel megosztja vele az önakasztásnak látszó taktikát.

A kijelölt időpontban, ami a megbeszélést követő második vagy harmadik nap volt, az esti órákban, körülbelül 7-8 óra körül megjelent, mikor még csak a három gyermek volt otthon. Bende és Császár kevéssel utána érkezett, majd negyedórával később Dobák maga lépett be elsőként a konyhába, ahol az elrejtőzött Bende és Császár közösen elkapták, nyakára kötelet húzva vonszolták be a szobába. Ott égő lámpa mellett Pipás várt a három gyerekkel együtt, akik azonnal kiszaladtak, mielőtt apjukat így látták. Dobákné a konyhaajtóban állt, így akadályozva meg, hogy bárki a gyerekein kívül elhagyja a szobát. Pipás nem látta, ki rakta a kötelet még a konyhában Dobák nyakára, de Bende István hozta magával a kötelet. A szobában az áldozatot Császár fogta meg, míg a kötelet Bende átvetve a mestergerendán 5-6 percig húzta. Pipás nem látta, hogy Dobák rúgkapált volna a kötélén lógva, ezért úgy gondolta, már a konyhában elvesztette az eszméletét, attól, hogy kötelet húztak a nyakára. Vallomása szerint, nem vett részt a gyilkosságban, csak a halál beállta után Dobákné kérésére vette ki Dobák zsebéből a bugyellárisát és adta oda az újdonsült özvegynek. Ez egy olyan momentum, amely megdönti Pipás vallomásának és legendájának azt a darabját, miszerint nem nyúl sohasem halotthoz.

Bende leengedte a kötélről a testet, hogy Császár átkarolhassa, és együtt kivihessék a kamrába. Dobáknéval együtt Pipás is követte őket, a gyermekek is látták, sőt a kamrába be is mentek, mikor a testet újra felakasztották. Egy szakajtót tett Bende a hulla alá, és többször elmozdította, mintha Dobák rúgta volna ki, illetve a szakajtó körül toporgott, mivel Bende megállapította, hogy ugyanolyan csizmát visel, mint ami Dobák lábán van. A test elrendezése után egy hordóból bort szívott ki egy pohárba, amit megivott, mintha

csak az áldozat tette volna öngyilkossága előtt. Ezek után mindannyian visszamentek a házba, ahol Dobákné borral kínálta őket, de Pipás szerint ő elsőként távozott lakására. Pipás nem említette a halott melletti italozást, amit másik két bűntársa egyaránt bevallott.

Az eset után két héttel, jóval Dobák temetését követően Pipás megkapta Dobáknétól az 1 métermázsza búzát, a sonkát, valamint a 28 liter bor egyharmad részét. Ráadásként Dobák tajtékpipája is az övé lett. A másik két bűntársának javadalmazásáról vallomása szerint közelebb nem tudott, de biztosra vette, hogy jussukat nem hagyták Dobáknénál hiszen szegény emberek voltak. Külön kérdésre előadta, hogy a gerenda, amire Dobákot felkötötték, bizonyosan festett volt, de a pontos színt illetően nem tudott határozott választ adni; vagy zöld, vagy kék volt. Szintén kérdésre válaszolva közölte, hogy a kapott ételmezt felélte, a tajtékpipát viszont egy évvel később eladta egy majsai lakosnak 1 kilogramm faggyúért és egy törött pipáért.

Pipás vallomását azzal zárta, hogy a gyilkosságot illetően mindig nyugtalan volt: „szinte vártam, mikor fog a rendőrség hozzám egyszer ezért betoppanni.”⁴⁹ Nem tudható biztosan, ez vajon a megfontolt bűnöző félelme a falusi pletykáktól, vagy a bűntudattal küzdő elkövető képének megerősítése a hatóságok szemében. Az ügyben szereplő vádlottak és tanúk között ő az egyetlen, aki nem tud írni és olvasni, ezért az aláírása helyett az ujjenyomatával, és egy kereszttel jelezte elismerő szándékát. Abban is egyedülálló, hogy nem tudja pontosan születési dátumát, így az életkora a hivatalos papírokon folyton változott, végül 1886-ot jelölték ki, mint a nyomozók szerint születésének legvalószínűbb évét.

(*Pipás, az országos hírvű gyilkos*) A néprajzi kutatások alapján szórványtanyai világrétegként definiált dél-alföldi falusi társadalom fontos szerepet játszott az ügyben. Pipás tanyáról tanyára járt, mindenhol szállást és ellátást kért, a ház körüli mindenes feladatain túl betegségeket is gyógyított. Az etnográfiai irodalomban jól ismert a mindenes feladatkört betöltő személyek munkája. Kiss Lajos *A szegény ember élete* című monográfiájában kategorikusan dichotóm, de a téma szempontjából mégsem leegyszerűsítő megkülönböztetése szerint a nehezen élők csoportjában helyet kapó mindenes, általában „*kanásznak idős, béresnek fiatal*”.⁵⁰ A házasság előtt álló erős, ám szegény sorsú fiatal emberek állnak mindeneknek, Kiss ugyan említi az öreg, 60 év felett járó, többnyire özvegy embereket is, ám ők már városban éltek és jelentősebb fizikai munka nélküli feladatokat láttak el.⁵¹ A gyilkosságok kiderülése előtt Pipás csupán a helyi falusi világban volt ismert, ám ez radikálisan megváltozott a média érdeklődése után.

Az elkövetett gyilkosságok napvilágra kerülése után az országos nyilvánosságban a biológiai nemét megtagadó Pipás személyének elfogadhatóságát teljesen kétségbe vonták. *Az Est*, a két világháború közötti legolvasottabb napilap több cikkben is foglalkozott a titokzatos gyilkos kilétével. *Az Est* népszerűségét annak köszönhette, hogy a különböző, korabeli „devianciákat” bemutatta az olvasóközönség számára. A tájékoztatás és a szórakoztatás kettőségét úgy ötvözte, hogy a deviancia értelmezhetőségének különböző szintjeivel játszott, vagyis a nyilvánosság révén hozta közelebb a magánemberi attitűdöket a nyilvánosság előtt is vállalt morálishoz (Takács–Csiszár 2014).

Az Est 1932. július 29-én szentel először hosszabb, *Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot* címmel cikket az esetnek. Először még úgy állítják be, mint 42 éves asszonyt, akinek jó anyagi körülmények között férjétől négy gyermeke született, majd ura halála után nem a saját, hanem négy gyermekének a fenntartása érdekében járta a közeli tanyákat munkát keresve. A férfi nélküli élet, a cikk narratívája szerint, törvényszerűen szegénységbe és kilátástalanságba sodorhatta, így kényszerülhetett a férfi szerep felvállalására. Két nappal később, július 31-én már helyesbítenek: a hír, hogy a férfi életben van, felborítja az egész narratívát, hiszen már nem a tragikus elszegényedés áll a

„nemváltás” háttérben. A gyermekek iránti altruista szeretet helyett egyre inkább előtérbe kerülnek Pipás egyéni, deviáns személyiségjegyei, amelyeket a helyszíni beszámolók szerint a jómód helyett a szegénységből fakadó kérlelhetetlen szenvedés alakított ki benne (Dessewffy 1932). Szeptembertől kezdve inkább a bizonyosan elkövetkező kivégzésére fókuszál *Az Est*, ennek elkerülhetetlenségével való szembenézést az újság az elkövetők, elsősorban Pipás szájából próbálják kurzívval szedett idézetekkel kihúzni.⁵² A novemberre meglévő tételes ügyészégi vád ennek inkább csak a részletezésére szorítkozik, teljesen elfelejtve az októberben még a lap által is megszéllőztetett egyéb nyomozásokat, amelyeket névtelen bejelentők információi alapján indítottak. A tanyai világ szokásjogát képviselő Pipás-kép helyett a férfias életmódot követni kívánó, egyéni okokból deviánssá váló Pipás imaginációjához jut el a lap a januári tárgyalásról készült beszámolóiban.⁵³

A tárgyi bizonyítékok híján a tanúvallomások dominálták a vádszöveget, amelyekből egyrészt kidomborodott Pipás kérlelhetetlensége saját múltbeli cselekményeivel kapcsolatban, másrészt a bíróság erőteljes elvárásai is tetten érhetőek abban, ahogy lefojtották Pipás védőjének azon kérdéseit, amelyek a vádlott szexuális beállítottságát tennék megismerhetővé. A vallomások egymásnak ellentmondó mivoltát a legtöbb tanú és vádlott Pipás fenyegető viselkedésére vezette vissza, aki megígérte a felbújtó asszonyoknak, amennyiben beszélnek az általa elkövetett gyilkosságokról, vissza fog jönni és őket is megöli. *Az Est* beszámolója szerint a bíróság elnöke által feltett kérdések és az egész tárgyalás, leginkább csak arról „a nagy nyomorúságról” adott tanúságot, „amelyben a vádlottak padján ülők valamennyien tengődtek”.⁵⁴ A bizonyításhoz szükséges tárgyi bizonyítékok hiányában, a bűnügyi nyomozók és az igazságszolgáltatás más szereplői, a vádlott életének fikciósításával próbálták számukra érthető, jogerős ítélethez szükséges racionális interpretációs keretek közé zárni a Pipás ügyet.

Pipás a nyomozás során még azt sem tudta pontosan megmondani, hogy mikor született. A bíróság nem igazán volt képes a vádlottak és a tanúk elmondásán túl használható bizonyítékokat és iratokat felmutatni, amelyeket egy ellenőrzött állami szerv hozott volna létre. A normatív intenciójú fikciósítás előtt már magának a vádlottnak a megértéséhez is szükséges volt egy fikciósítás, amennyiben a különböző elbeszél emlékekből egy lineáris, ok-okozati összefüggésekkel rendelkező szöveget kellett megalkotni ahhoz, hogy Pipás megítélhetősége lehetővé váljon.

JEGYZETEK

1 Ládonyi Emese: „Átkos lidércként nehezedett a falura...” A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénis gyilkossági ügyekben. <i>Korall</i>, (Társadalomtörténeti folyóirat) 2007. 28–29. sz. 226–246. 2 Ismeretlen szerző: A mérgezésekről. In: <i>A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve</i>, 1903. 17. évf., Budapest: Franklin Társulat. 197–210. 3 Bodó Béla: <i>Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic</i>. New York: Boulder, 2002. 4 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Rendőrségi jelentés Dobák Antal haláláról. 5 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Szegedi M. Kir.	6 Gyáni Gábor: Darabolós gyilkosok és arzénis asszonyok : Bűn és erőszak a Horthy-korban. <i>Rubicon</i>, 2008. 7–8. sz. 4–13. 7 Szabó László: Pipás Pista, a tanyavilág hóhéra. In: Szabó László (szerk.): <i>Bűnügyi Múzeum</i>. Budapest: Minerva, 1968. 278. 8 Móricz Zsigmond: Tiszazugi méregkeverők. <i>Nyugat</i>, 1930. 3. szám 190–191. 9 Klebelsberg Kuno: Tisza-zug. <i>Pesti Napló</i>, 1929. augusztus 25. 10 Részletesebben: Bezsenyi Tamás: Mire jó egy gyilkosságsorozat? Régiófejlesztés és politikai

- karrier. *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 25–36.
- 11 Ismeretlen szerző: A mérgezésekről. In: *A Magyar Királyi Csenedőrség Zsebkönyve*, 1903. 17. évf., Budapest: Franklin Társulat. 197–210.
- 12 Például: Szécsényi Mihály: Kalauznók konfliktusai a villamoson: társadalmi nem és térhasználat Budapesten, 1915–1920. *Sic Itur ad Astra*, 2009. 60. sz. 149–179.
- 13 Arany József: A határ benépesedése. In: Arany János (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 2008. 34–36. o.
- 14 Juhász Antal: Tanyai életmód és társadalom. In: Arany János (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 2008. 163. o.
- 15 Erdei Ferenc: *Magyar tanyak*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976. 149. o.
- 16 Juhász Antal: Tanyai életmód és társadalom. In: Arany János (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 2008. 169. o.
- 17 Uo.
- 18 Uo.
- 19 Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Budapest: Gondolat, 1981. 78. o.
- 20 Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Budapest: Gondolat, 1981. 158–161. o.
- 21 Juhász Antal: Tanyai életmód és társadalom. In: Arany János (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 2008. 169. o.
- 22 Tömörkény István: *Munkák és napok a Tisza partján*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. 457–458. o.
- 23 Ember Judit: Pipás Pista – filmnovella. In: Zalán Vince (szerk.): *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Budapest: Osiris, 2003. 173–174. o.
- 24 Juhász Antal: Szokáshagyományok. In: Arany János (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 2008. 173. o.
- 25 Iharossy Oszkár: *Az államhatárt őrzők rejtélyes halála – Pipás Pista*. Kiskunhalas, magánkiadás, 2005. 53–55. o.
- 26 Bokor István: *Móradowb és környéke. Tanulmány a szegedi tanyavilágból*. Szeged, kézirat. 1935. 32. o.
- 27 Ifj. Lele József: Népi gyógyítás Mórachalmon. In: Szűcs Judit (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Néprajzi Tanulmányok / Studia Ethnographicae I.* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1995. 85–98. o.
- 28 Pipás Pista házasa nevét többféleképpen írja a legtöbb hivatalos dokumentum is: Rieger, Riegel, Riger. Én a vallomási jegyzőkönyvön található Rieger formát használom.
- 29 Ember Judit: Pipás Pista – filmnovella. In: Zalán Vince (szerk.): *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Budapest: Osiris, 2003. 150. o.
- 30 Ricoeur, Paul: A történelem és a fikció keresztződése In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris, 1999. 354. o.
- 31 Uo.
- 32 Ricoeur, Paul: A történelem és a fikció keresztződése In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris, 1999. 355. o.
- 33 Ortutay Gyula: Az „európai” ballada kérdéséhez. In: Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953. 131. o.
- 34 Bónis György: Magyar népi jog. *Magyar Szemle*, 1939. 5–8. sz. 122.
- 35 Tárkány Szűcs Ernő: *Mártély népi jogélete*. Kolozsvár: Egyetemi Jogtörténeti Szeminárium, 1944. 6.
- 36 Kőhegyi Mihály – Nagy Janka Teodóra: Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén (forrásközlés). In: Szűcs Judit (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve Studia Ethnographicae*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1995. 195–249. o.
- 37 Kőhegyi Mihály – Nagy Janka Teodóra: Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén (forrásközlés). In: Szűcs Judit (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve Studia Ethnographicae*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1995. 201. o.
- 38 Uo.
- 39 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Börcsök István haláláról.
- 40 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista folytatott vallomási jegyzőkönyve.
- 41 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Vecsernyés János vallomási jegyzőkönyve.
- 42 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Börcsök Istvánné vallomási jegyzőkönyve.
- 43 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- 44 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.
- 45 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Bende István vallomási jegyzőkönyve.
- 46 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- 47 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- 48 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.
- 49 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- 50 Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. I. kötet, Budapest: Gondolat, 141. o.
- 51 Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. I. kötet, Budapest: Gondolat, 143. o.
- 52 „Pipás Pista” tudja, hogy akasztófa vár rá. *Az Est*, 1932. szeptember 11:3.
- 53 Pipás Pista a felbujtóival és bűntársaival a törvényszék előtt. *Az Est*, 1933. január 11:1–3.
- 54 Megdöbbenő tanúvallomások a borzalmak éjszakáiról a Pipás Pistáék mai tárgyalásán. *Az Est*, 1933. január 12:4.

Az Országos Református Presbiteri Szövetség 1926–1950

Csikesz Sándor Ravasz Lászlóhoz¹
Budapest, 1927. augusztus 31.

Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr!

A „Második Országos Presbiteri Értekezlet” vezetősége előterjesztést óhajt tenni a végleges megalakulást illetőleg.

A „Második Országos Presbiteri Értekezlet” nagyon megtisztelve érezné magát, ha Méltóságod az egyik alelnöki tisztelet elfogadni kegyeskednék, és igen örülnénk, ha ebben az életteljesnek ígérkező református összefogásban tevékeny részt méltóztatna venni.

Kérjük, kegyeskedjék válaszáat „express” a főtítkári hivatal címére: Budapest Vilma királyné út 5. szám alá megküldeni.

Jelen kérésem Baltazár püspök úrral és a vezetőséggel történt megállapodás eredménye.

Mély tiszteletem kifejezése után vagyok Méltóságodnak

kész híve

Csikesz

egyetemi tanár; ORLE főtítkár

A levél írója *dr. Csikesz Sándor* (1886–1940), a debreceni egyetem hittudományi karán a gyakorlati teológia tanára, 1925-től az induló *Theológiai Szemle* szerkesztője, az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) és 1926–1935-ig a Magyar Református Presbiteri Szövetség főtítkára.² Szervezőképességére jól rávilágít a következő visszaemlékező összegzés: „Neki indult az egyházmegyének. Papoknak, presbitériumoknak, espereseknek. Kierőszakolja ott is az értekezletet, ahol semmiképpen nem akarják és megtartja bámulatos sikerrel. [...] – Sárospataktól Pápáig, Nyíregyházától Dunavecseig, Ócsénytől Putnokig tartott beszédek, toborzásaiban mennyi embert tett nagyszerű presbiterré a fáradhatatlan szervező, első lökések tulajdon igehirdetésével, megrázó erejű előadásaival megadó ORPSz főtítkár! A debreceni kollégium udvarán 1926-ban és a Duna partján 1927-ben, amikor a magyar református presbiterek ezrei vártál a bécsi hajón érkező Presbiteri Világszövetség tagjait, mintha Kanizsai Pálfi János, Lorántffy Zsuzsánna és Medgyesi Pál lelke ragyogott volna Csikesz Sándor szemében.”³

Az 1922-ben dunamelléki református püspöknek megválasztott *dr. Ravasz Lászlóhoz* írt leveléből is megtudhatjuk, hogy immár második éve létezik ez az „életteljesnek ígérkező református összefogás”, azaz a Presbiteri Szövetség, mely 1926. október 24-én alakult meg Debrecenben. *Dr. Baltazár Dezső* tiszántúli, debreceni református püspök hozta létre *Csikesz Sándor* egyetemi professzorral, eleinte mint a Baltazár Dezső által jóval korábban, 1907-ben Budapesten alapított *Lelkészegyesület* (Országos Református Lelkészegyesület, vagyis az *ORLE*) egyik alosztályát.⁴

Ravasz püspök alelnökségéről nincs tudomásunk, de mint dunamelléki püspök, természetesen részt vett a „Presbyteri Szövetség második, budapesti ülésén”⁵.

Első lelkész elnöke természetesen az alapító, a nagy formátumú, bár sokak szemében ellentmondásos, megosztó személyiség, a kiváló szervező és nagy hatású szó-

nok, dr. Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli püspök, a *Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének* egyházi elnöke volt. Ravasz László jellemzése szerint „a XX. század elején a magyar református lelkészek az ő egyéniségének hatására egy táborra nőttek, s ezzel a magyar református egyház lelki egysége egy nagy lépéssel előrehaladt. Azt a nagy történelmi erőt, amelyet magyar református egyháznak neveztek, ő akarta időszzerűvé tenni s ezáltal politikai tényezővé tenni; ebben az időszzerűségben rejtett küzdelme és tragikuma, mert vagy előbb járt, vagy elkésett a pillanattól. Nem azért mintha benne lett volna a hiba, hanem azért, mert magának az egyháznak olyan különös az alkata, hogy mindig időszzerű és mégis sohasem az, mert időfeletti javakat az idő edényébe tölt. Ezért pályája – sikereiben és csalódásaiban egyaránt – annak a nagy igazságnak az előkészítése, hogy az egyházat mindig lélekben kell erősíteni.”⁷⁶

A meghívó az első Országos Református Presbiteri Tanácskozásra 1926. szeptember 8-án kelt, Baltazár Dezsőnek, az ORLE elnökének aláírásával.

„Az Országos Református Lelkész Egyesület ez idei közgyűlése elhatározta, hogy az ország református gyülekezeteinek presbitereit tanácskozásra hívja össze. Illendőnek, szükségesnek, hasznosnak és jónak látszik összegyűlekezni évenként egy-egy testvéri találkozáson azoknak, akiknek elsőrenden joga és kötelessége építeni egyházunk védőfalait, erősíteni lelkét, alkotmányát, meghányi-vetni bajainkat és kitalálni azok okát és orvosságát.

Még ha nem volnának bajaink, akkor is idvességes volna szentek egyessége képen egybeseregleni a presbitereknek és épülni a közös hitben, kölcsönös szeretetben és hála adni javaiért a mi megtartó Istenünknek. Az ilyen nehéz időkben, mint a mostaniak, még inkább szükséges. Van javítani való bőven a közerkölcsök romlandó voltán, a kálvinista hit haloványuló állapotán, szegény sorsunkon, ellenség által állandóan támadott kerítéseinken.

Szükséges együttesen nyilvánvalóvá tenni hitbeli hűségünket, sérelmeink közösen átértett fájdalját, a jogunkhoz való ragaszkodásunkat, készségünket a harcra minden ellen, ami evangéliumi tiszta szent hitünkre és magyar nemzeti egységünk csendes, békességes épületére veti idegennek szolgáló kezét.

Hívom tehát az Országos Református Lelkész Egyesület nevében, mint annak elnöke, minden presbiter társamat az országos tanácskozásra, melynek helye Debrecen, ideje 1926 október 24.”⁷⁷

A gályarabok megszabadulásának 250. évfordulójára hívta egybe az ORLE és a debreceni református egyház „a csonka ország minden reformátusát presbiteri tanácskozásra, hogy a Rákóczi-harang kondulásával a fejedelmek bibliás hite, a százados Nagytemplom láttára a sziklafundamentumon épült református Sion felvirágzásának reménysége, a gályarabok emlékoszlópa szemlélésekor a sok szenvedéssel megszentelt magyar református hit iránt való, halálnál is erősebb szeretet ragadja meg a lelkeket.”⁷⁸

Az emelkedett hangú meghívó és az azt követő ünnepélyes felhívás mellett a valóságos égető okok közé tartozott a presbiterség megújításának szándéka. Az előbbi szöveg után kemény kritikát közöl az ORLE hivatalos közlönye Réthy Lászlótól:

„Ezer bajunknak és nyomorúságunknak egyetlen oka, hogy nincs lelki presbitérium. Alig találunk bibliát olvasó, kegyes életű presbitert, ellenben gyakran akad olyan, akinek fő gyönyörűsége a lelkész munkája ellen akadályt gördíteni. A mai, hitélet nélküli presbitérium nem alkalmas a fegyelem gyakorlására és továbbvitelére. Hiába a törvény és a szabályrendelet! Örökös feddés és dorgálás biztosíthat valamilyen rövid életű eredményt, de teljes átalakulást nem eredményez, a szigorúbb eljárás pedig (feddés, jogoktól megfosztás, úrasztalától eltiltás, habár illuzórikus arra nézve, aki egész életén át nem él úrvacsorával, kirekesztés) a gyűlölet egész folyamát zúdíttja a lelkész életére. Én csak egy élet-

mentő utat ismerek. Ez pedig a *ránevelés*. Ezzel állunk vagy esünk. Minden belmissziói munka ezt célozza, de az eddigi még kevés. *Meg kell szervezni a presbitériumot képző tanfolyamot minden gyülekezetben.*

Legkevesebb hat hónap legyen és két téli időszakra terjedjen. Csak az választható presbiternek, aki szorgalmasan végighallgatja és erősebb hitéletének, tisztultabb felfogásának, bizonyos határok közt mozgó ismeretének bizonyosságát adja. Ennek a munkának megállapított program és utasítás szerint halálosan komolyan és buzgóságtól megszenteltnek kell lennie. E nélkül minden küzdelmünk, törvénytervezetünk és győtrődésünk csak fél úton való megállás, mert lelki előkészület nélkül nincs lelki presbitérium és nincs presbiteri fegyelem. E nélkül pedig új életet teremtő, hatásaiban áldásosan megnyilvánuló gyülekezeti fegyelemre még csak gondolni sem lehet, mert a gyülekezeti fegyelem csak a presbitérium lelki tartalmával indulhat meg.⁹

Másik oka részben az összefogásnak a katolikus egyházzal szembeni határozott állásfoglalás, melyet a vissza-visszatérő beszédek, cikkek, tudósítások is mutatnak, melyek sorra jelentek meg a *Lelkészegetesület*, azaz az Országos Református Lelkészegetesület hivatalos közlönye hasábjain is.¹⁰

A gyűlés előestéjén tehát e két fontos okból is remélik a szervezők: „A nagy egység kovácsolódik. Belefonódnak egymás lelkébe a presbiterek, aztán általuk a gyülekezetek, minden népe a hamisítatlan evangélium és magyar nemzeti érzés szent ügyének. Mint zászlós tábor; mint győzelemre edzett fegyverű sereg. Istenért, hazáért! És majd ha a Sátán, mint a villámlás, hamarosan lehull az égről, egybekapcsolódnak minden felekezet- és sorsbeliek, akikben az Isten-, ember- és hazaszeretet lelke él.”¹¹ Egészen tömören pedig: „A debreceni országos presbiteri tanácskozás a református közösség megbizonyítása lesz.”¹²

Az Országos Református Presbiteri Tanácskozás 1926. október 24-én zajlott le Debrecenben. Fél kilenckor gyülekeztek az összegyűlték a Református Kollégium udvarán, majd innen vonult ki a menet a Rákóczi-harang kondulására kettes sorokban a csak ilyen ünnepi alkalmakkor kinyitott nyugati kapun. Elöl ment az ORLE vezetősége, majd az egyházkerületek és a meghívott országos egyesületek küldöttei, majd a dunántúli, dunamelléki kerületek, Budapest, a tiszáninneri, a tiszántúli kerületek és Debrecen presbiterei jöttek, végül a vidékről érkezett nők. A Nagytemplom minden ülőhelye megtelt a háromezer vidékivel, az állóhelyeket pedig a helybeli érdeklődők töltötték meg.¹³ Az eredetileg kiadott programnak¹⁴ megfelelően a prédikációt Baltazár püspök mondta, melyben a gályarabokra emlékezett a *Dániel 3, 17–18.* alapigéből kiindulva: „Az ő országukat is sokszor végigtiporták a Nabukadnezárok, a rabigát ők is húzták vad idegenben és ették a rabkenyeret penészes börtönök fenekén; kínpadra vonattak, vesztőhelyre, gályákra vitettek, égtek a meggyaláztatás és pusztulás kemencéiben. [...A mi atyáink] megálltak az általuk vallott, boldogságnak és dicsőségnak tartott evangéliomi és nemzeti igazságok mellett, és ők is megtartattak, mint a nemzeti történelem kitörülhetetlen nevű, hervadhatatlan érdemű, olthatatlan emlékü hősei, „*akik fénylenek, mint a nap az ő Atyjoknak országában, s akikre nem volt méltó a világ*”. Ha ők nem lettek volna, már rég nem zengne a magyar nyelv, nem buzogna a nemzeti érzés, hanem a császár és a pápa vazallusának, Kolonics hercegprímásnak mérgei nyomában lennénk koldus ország, szolgálország, katolikus ország, és minden ország, csak nem Magyarország.”¹⁵

Az emlékkerti ünnepségen, Bocskai szobra és a gályarabok emlékoszlópa körül 15-20 ezer ünneplő gyűlt össze.

Az alakuló tanácskozáson a Kossuth utcai templomban Batazár püspököt lelkészelnőkül, világi elnökül pedig dr. gróf *Degenfeld József* egyházkerületi főgondnokot, az egyetemes konvent akkori elnökét választották meg.¹⁶

Baltazár Dezső lelkészelnök mellett a Presbiteri Szövetség igazi összetartója „a hatalmas szervezőerejű” dr. Csikesz Sándor egyetemi tanár volt, ki 1935-ben bekövetkező lemondásáig főtítkárként munkálkodott a magyar presbiterek intézményesült összefogásán.

A megalakulást követően Baltazár Dezső mondott megnyitó beszédet. Beszéde most sem nélkülözte a heves kirohanást a katolikus egyház térhódítása és főként a szerinte legkártékonyabb jezsuita befolyás ellen. Ma már sokszor érthetetlen haragját, intelmeit, erőteljes bíráló szavait azonban csak az akkori mércével ítélnhetjük meg, amikor pedig nem volt különösebben jónak mondható a katolikus egyházzal való kapcsolat, s valljuk be, a református Horthy Miklós kormányzó is eleinte kénytelen volt gesztusokat tenni a katolikus klérusnak és az őt, legalábbis eleinte meglehetősen rossz szemmel néző, gyanakvó katolikus, többnyire királypárti magyar arisztokráciának. Kétségtelen tényerésük ellen valószínűleg Baltazár Dezső és a reformátusok szemszögéből nézve legalábbis részben jogos volt a kritikus hangvétel, habár, ahogyan az máskor is megmutatkozott nála, nem volt igazán jó diplomáciai érzéke, s ezzel többször is bajba keverte magát.

A jezsuitizmus sötét szellemének erőre kapását tartja a legfőbb veszedelemnek, „amely a biblia ős, tiszta, szent keresztyénységéből a középkor lelki törpeségére, erkölcsi alacsonyására próbálja átformálni az úgynevezett katolikus keresztyéniséget, csak azért, hogy a Krisztus által megvalósított és parancsolt szeretetbeli szolgálat helyére a maga gazdagságát, uraságát és hatalmát állítsa oda.

Magamat is szorgosan óvom attól, s a legteljesebb erővel tiltakozom az ellen, hogy ezzel a jezsuita szellemmel az egész magyar katolikus társadalmat azonosítsuk. Ez a társadalom a maga egészében sokkal egészségesebb és becsületesebb, semhogy meg ne találjunk vele Isten országának s hazánknak építésére a testvéri találkozót.” A két nagy történelmi egyház közötti szakadékokra is kitér, Csernoch János hercegprímás azon kijelentésére, mi szerint a szakadékok mélyítői hazaárulók, „mi azonban – igazságosan – a szakadékok csinálásának megkezdéséért és bevégzéséért is hazaárulóknak minősítjük őket” – teszi hozzá Baltazár, elsősorban a jezsuitákat érve.¹⁷

„Mi magyar kálvinisták, ha szinte számban kisebbség vagyunk is, azért a vezetésre és közéleti érvényesülésre való szabad igényt hazánk iránti hagyományos hűségünkben, szabadsághősökkel és vértanúkkal koszorúzott múltunk érdemeiben, nagyobb világosságunkban, okosabb szabadságunkban, tisztább hitünkben, erősebb meggyőződésünkben, szilárdabb és önzetlenebb elhatározásunkban, építőbb és áldozóbb világnézetünkben hordjuk. A vezérségre való individuális tehetség kiváltságát különben sem a számbeli többség, hanem Isten ingyen kegyelme adja az embernek, mint gondviselészerűen hazánk mostani Kormányzójának is adta. Ha pusztán a szám döntene, nem a sasok, hanem a verebek közül kerülne ki a szabad levegő királya.”

Végül az új elnök a következő gondolattal zárja beszédét:

„Mi, magyar kálvinisták, a tiszta evangéliom igazságaival, azokra esküvésünkkel, s ha kell, odaáldozott életünkkel is a haza érdekeit szolgáljuk. A magyar hazát, és pedig történelmi határaival és jogaival egységes és egész Magyarországot sem a Máriának, sem a Kálvinénak, sem a Lutherénak, sem az Izraelének, hanem a Krisztusénak és a magyarokénak tudjuk és akarjuk, és az országos presbiteri szövetségünk szervezetét, lelkét, munkáját, küzdelmeit, egész életét ennek a célnak szenteljük oda.”¹⁸

A hatás nem maradt el. Óriási sajtóvisszhangja támadt. Bizonyos körök tajtékoztak, minden sorát cáfolni igyekeztek, ugyanakkor *Klebensberg Kuno* vallás- és közoktatásügyi miniszter már október 25-én igen visszafogottan azt nyilatkozta, hogy „mind az egyik, mind a másik oldalon voltak élesebb hangok, de ezek csak akkor válhatnak veszedelmessé, ha a közvéleményben rezonanciájuk volna ezeknek a nyilatkozatok-

nak, ami azonban egyáltalán nem tapasztalható.”¹⁹ Baltazár is reményét fejezi ki az ügy megoldását illetően.²⁰

Klebelsberg elnöklésével és Bud János pénzügyminiszter részvételével később egyházpolitikai tanácskozást tartottak a református, az evangélikus és a római katolikus egyház vezetői, s ezen a folyó évi költségvetéssel szemben támasztott pénzügyi igényeket, és „a keresztyén egyházak között az utóbbi időben felmerült sajnálatos félreértéseket” tárgyalták. Ígéret történt a legégetőbb pénzügyi hiányok pótlására, továbbá „a kultuszminiszter által tolmácsolt kölcsönös felvilágosítások pedig előmozdították mindkét részről oly hangulat kifejeződését, amely alkalmas arra, hogy felekezeti téren a komplikációknak elejét vegyék.”²¹

A vitához, a Baltazár beszédét ért támadásokhoz Révész Kálmán tiszáninneri és Ravasz László dunamelléki püspök is hozzászólt: kifejtették, hogy „itt nem személyi kérdés forog szóban, hanem a magyar kálvinizmusnak a magyarság lététől elválaszthatatlan ügye.”²²

Az 1926-os megalakuló első nagygyűlés tehát még inkább demonstratív, politikával átítatott konferencia volt, s a presbiternevelés égető szüksége, melyre a kortársak sorra felhívták a figyelmet, meglehetősen háttérbe szorult.

Az 1926-os megalakulás jelentőségén túl továbblépés volt a második országos presbiteri értekezlet összehívása 1927. szeptember 4-re, Budapestre. Ekkorra hívták össze az ORLE közgyűlését, szeptember 5-re, az egész összevont, nagyszabású rendezvénysorozat szeptember 2–6-ig tartott a fővárosban,²³ a Presbiteri Világszövetség tagjainak részvételével.²⁴

Szeptember 4-én, az Országos Presbiteri Értekezlet közgyűlésén Baltazár Dezső megemlékezett az elhunyt gr. Degenfeld Józsefről, ahogy nevezte, „a magyar kálvinista egyház legnagyobb presbiteréről”, majd említi a felekezeti közti helyzet vigasztalan képét, végül, ezekkel a szavakkal zárja beszédét:

„Az Országos Presbiteri Értekezlet nem lehet sem belpolitikai, sem külpolitikai fórum, de vannak úgy a belpolitikának, mint a külpolitikának részei, amelyekhez az igazság és erkölcs közössége folytán éppen a tiszta evangéliom alapján álló kálvinista egyházunknak ugyancsak van köze. Az igazságnak és erkölcsnek érvényesülését látjuk országunk életének nemzeti és polgári alapon épülő konszolidációjában, amiért hozsannás elismeréssel vesszük ajkainkra Horthy Miklós kormányzó urunknak a nevét és utána Rothermere lordét, kinek lelkiismeretén megvirradt, ajakán kigyúlt és fegyvertelen hadüzenetén fel lángolt az igazság és erkölcs fénye, amely fény nagyobb, szebb és dicsőbb az erőszakos hatalom fegyveres dicsőségénél. Az igazság és erkölcs fénye kell, hogy irányítsa a nagy nyugati művelt államok politikáját, mert a nemzetek szövetsége világuralmi jogosultságát és a tartós béke áldását csakis ezen a két oszlopon építheti fel és tarthatja fenn.”²⁵

A II. értekezletre, vagyis kongresszusra 4000 ember érkezett. A résztvevők a főváros különböző templomaiban tartott istentiszteletről nemzeti színű szalaggal átkötött bibliával felvonultak a Szabadság térre, és az otthonról hozott vadvirág koszorúkkal megkoszorúzták az irredenta szobrokat. Délután 4-kor a Vigadó dísztermében folytatódott a nagygyűlés. Baltazár Dezső üdvözölte a Presbiteri Világszövetség tagjait, majd Ravasz László „A magyar presbiter hivatásáról”, mondott ünnepi beszédet, mely „felejthetetlen marad minden résztvevőre.” Majd Szabó Imre prédikált. A református napok szervezője és rendezője Csikesz Sándor volt,²⁶ ahogy az már a Ravasz Lászlónak szóló levélből is kitűnt.

Degenfeld József gróf halála után, 1927-től Dókus Ernő (1852–1934), az egyetemes konvent akkori világi elnöke volt a Presbiteri Szövetség világi elnöke is. Világi elnöke utána – egész 1948-ig – dr. Balogh Jenő (1864–1953), a dunántúli egyházkerület főgondnoka, a korábbi igazságügy-miniszter (1910–1918), akadémikus 1931-től pedig az egyetemes konvent világi elnöke.

A presbiternevelés kérdésében az 1929. augusztus 25-én megrendezett III., diósgyőrvasgyári országos presbiteri értekezlet döntő jelentőségű volt, az eddigi legtöbbet tette a *presbiterek felébredése, öntudatra ébredése és megnevelése* érdekében.²⁷

Évfordulók sokasága is indokolta, hogy épp erre az évre esett a választás, 400 éve a speyeri birodalmi gyűlésen az evangélikus és református fejedelmek és városok protestáltak a lelkiismereti szabadság elnyomása ellen, ezért gúnyból protestánsoknak neveztek őket, 400 éve született Károli Gáspár, 300 éve halt meg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem – tudósít a Baltazár püspök által aláírt meghívó.²⁸ A rendezvény színhelye a Miskolc melletti Diósgyőr-Vasgyártelep munkáskaszinójának hatalmas csarnoka.²⁹ Mintegy 2500-3000 lelkési és világi presbiter jelenlétében folyt le az esemény. Baltazár elnök beszéde után a történelmi évfordulókra emlékezve Czeglédy Sándor, az ORLE alelnöke mondott szónoklatot, majd az egyház „sajgó sebeit és kívánságait” Csikesz Sándor egyetemi tanár ismertette, melynek következtében határozat született, hogy lapot indítanak a presbiterek számára.³⁰ Ekkor született meg tehát a *Magyar Presbiter*, az „Országos Református Presbiteri Szövetség lapja” – a *Presbiter*, a Magyar Református Presbiteri Szövetség lapjának elődje – melynek első száma 1929 decemberében jelent meg.

Ugyanekkor a Kálvineum támogatására is határozatot hoztak. Ez a folyó 1929. csonka-évre és az 1930., 1931. évre a református egyházak és egyháztagok közadakozási tárgyául a Kálvineum árvaházakat jelöli meg, „melyek a református nép minden rétegéből származó hadiárvaik, továbbá tanító- és lelkészárvaik segélyezésével s általában az egész magyar református egyház mindkét nemű középiskolai és főiskolai ifjúsága között végzett nevelő munkájukkal a hajdúböszörményi, nyíregyházi és budapesti Kálvineumokkal, a nagyarányú lelkes megsegítésre mindenképpen érdemesek.”³¹

A presbiternevelésre, a diakónusképzésre és a belmisszióra is nagy hangsúlyt fektettek.

Az *ORPSz hivatalos lapja* tehát az 1929 decemberében induló *Magyar Presbiter*. Mindenkori főszerkesztője a lelkészelnök, ki egyúttal az ORLE lelkészelnöke is, a szerkesztőség tagja a főtítkár, és a felelős szerkesztő. Érdemes áttekinteni a folyóirat számainak alakulását:³²

1929. I. évfolyam 1. szám, december hó.

„Az Országos Református Presbiteri Szövetség lapja.”

„Főszerkesztő: Dr. Baltazár Dezső. Felelős szerkesztő: Szabó Imre. Főmunkatárs: Csikesz Sándor.”

„Megjelenik évente ötször.” [Ez a szám az idők folyamán változott.]

„Szerkesztőség: Bp. VII. Vilma királynő-út 5. Kiadóhivatal: Hermina-út 37.” [Egy szám terjedelme 8 A3-as oldal. Ez a lapszám később változott.]

„Nyomatott a Sylvester Irodalmi Nyomdai Rt. körforgógépén. Budapest, VI. Hermina-út 37. sz. Felelős üzemvezető Gáncs Jenő.” 1931-től Schlitt Henrik.

1936. augusztus 25-én meghal Baltazár Dezső tiszántúli püspök, főszerkesztő. Az 1936. 3., októberi és 4., decemberi számon a főszerkesztő neve gyászkeretben szerepel.

1937-től a főszerkesztő dr. Ravasz László dunamelléki püspök lett. Felelős szerkesztő továbbra is Szabó Imre, és a főmunkatárs Csikesz Sándor.

1940-ben **nem jelent meg a folyóirat!**

1941-ben mint „Az Országos Református Presbiteri szövetség körlevele” jelent meg.

Mivel Csikesz Sándor meghalt 1940-ben, már csak ketten szerkesztik, főszerkesztő Ravasz László, felelős szerkesztő Szabó Imre.

1945-ben **nem jelenik meg.**

1946-ban ismét mint „Az Országos Református Presbiteri szövetség körlevele” jelent meg, felelős kiadó Szabó Imre.

1947-ben mint körlevél jelent meg,

1948-ban mint „Az Országos Presbiteri Szövetség húsvéti körlevele, felelős szerkesztő Szabó Imre. A tavaszi körlevelén „Felelős kiadó Pap Béla.” A „pünkösdi körlevele” 4 pp., „Felelős szerkesztő és kiadó Szabó Imre” ismét!; „... zsinati körlevele” Felelős szerkesztő és kiadó Szabó Imre.” [Ezt még az ORPSZ adta ki!]; A folyóirat *utolsó száma*: „... őszi körlevele” „Kiadja a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventje.” „Felelős szerkesztő és kiadó Pap Béla.” A Sylvester Nyomda részéről mindaddig maradt Schlitt Henrik.

[1949-ben „a Magyar Presbiter c. körlevél egész évben egyszer jelenhetett meg.”³³]

A Sylvester Nyomdát Tahitótfaluban 1926-ban avatták fel.³⁴

*

„A hivatalos Egyház másnak képzelte és másnak akarta a Presbiteri Szövetséget, mint ahogy másnak akarta volna, ha egyáltalában akarta volna annak idején az ORLE-t is. Pedig az ORPSZ-nek a vezetősége ugyanazokból állott, mint a hivatalos földi Egyháznak.” – emlékezik vissza 1940-ben Incze Gábor.³⁵

Eredetileg bizonyos fokig az *Országos Református Presbiteri Szövetség* felülről lefelé építkezve igyekezett az *Országos Református Lelkészegyesület* mellett összefogni a magyar reformátusokat, hisz az alapszabály szerint mindenkori elnöke a Lelkészegyesület elnöke is egyúttal, illetve a korábbi alapítású (1907) Egyesület elnöke a Presbiteri Szövetség (1926) lelkész elnöke is. Így volt ez 1936-ban is, amikor az 1936. augusztus 25-én elhunyt alapító elnök helyére 1936 decemberében az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) közgyűlése *dr. Ravasz László* dunamelléki református püspököt választotta meg. Ezen tisztséget 1947-ben való lemondásáig viselte. Csikesz 1935-ben történő visszavonulása után pedig ugyanekkor *Szabó Imre* budapesti esperest választották főtitkárnak.³⁶ Presbiter elnöke továbbra is *Balogh Jenő* volt.

Korábban már Ravasz püspök is többször szorgalmazta a presbiterek összefogását, létfeltételnek tartva az egyházmegyei presbiteri szövetségek létrehozását.³⁷

Számos megmozdulása, összejövele, között is kiemelkedően fontos volt az 1934-ben megrendezett országos református kiállítás a fővárosban, melyet jórészt az ORPSZ rendezett.

Az ORLE 1935. november 26-án Budapesten tartott közgyűlésén az ORPSZ irodavezetésével, ügyeinek vezetésével, vagyis a Szövetség egész pénzügyi és kiadóhivatali adminisztrációjának vezetésével *dr. Tariska Sándort* bízta meg.³⁸ A hivatal ekkor még Debrecenben működött. Valószínűleg már 1938-ban a hivatal Budapestre került.³⁹

A Presbiteri Szövetség az egyházközségek presbitériumainak egységes irányítását is célul tűzte ki; még 1938-ban is felhívás történt az egyetemes konvent elnöksége részéről, hogy az egyházközségek presbitériumai a Magyar Presbiteri Szövetségbe testületileg taggól lépjenek be, és a *Magyar Presbiter* előfizetési díját egyházközségenként szedjék be, s pontosan küldjék be.⁴⁰

*

ORSZÁGOS GYŰLÉSEK

- I. 1926. október 24. Debrecen
- II. 1927. szeptember 4. Budapest
- III. 1929. augusztus 25. Miskolc, Diósgyőr-Vasgyár
- IV. 1931. augusztus 30. Debrecen

- V. 1933. augusztus 27. Nagykőrös
 Nagy választmányi gyűlés. 1934. október 7. Budapest, október 8-án bodrogkeresztúri jubileumi emlékünnepe. (Már ekkor is Balogh Jenő a presbiter elnök.)
 VI. 1935. augusztus 25. Sárospatak
 VII. 1937. augusztus 29. Székesfehérvár
 Magyar református világggyűlés. 1938. augusztus 23. Debrecen
 VIII. 1939. augusztus 27. Cegléd
 IX. 1940. augusztus 22–25. Révkomárom
 1943. november 4. ORPSZ tisztújító és alapszabály-módosító közgyűlése, Budapest
 [1946. szeptember 15. Egyszerre négy helyen presbiteri konferencia: Miskolc, Sárospatak, Pápa, Pécs és Veresegyház.]
 1948. november 28. – december 5. Karcag

Az 1940-ben megtartott komáromi közgyűlés után a háborús események következtében csak 1943-ban került sor ismét nagyszabású összejövetelekre. November 4-én tisztújító és alapszabály-módosító közgyűlésre került sor. A korabeli beszámoló szerint a közgyűlést *Czeglédy Sándor* ORPSZ-alelnök imája után *Balogh Jenő* elnöki megnyitó beszéde követte. Szabó Imre főtitkár szokás szerint előterjesztette főtitkári jelentését.⁴¹ Ebből a jelentésből kitűnik, hogy az „1942. esztendő az egyházmegyei presbiteri konferenciák esztendeje volt. Az 55 egyházmegye közül sikerült 42-ben presbiteri konferenciát tartani, amelyekben az ORPSZ kiküldötte, vagy kiküldöttei által is képviseltette magát, és előadásokat tartott. A felszabadult országrészek valamennyi egyházmegyéjében tartottunk presbiteri konferenciát és a szövetséghez való csatlakozást csaknem valamennyi egyházmegyéjében sikerült megvalósítani.

Míg az 1942. év a presbiteri konferenciák esztendeje volt, az 1943. esztendőt *a szövetség újjászervezésére fordítottuk*. E végből az egyházkerületek elnökségeit esperesi értekezletek alkalmával felkerestük. Így a dunamelléki, tiszántúli és tiszáninneni egyházkerületekben. A főtiszteletű püspök urak készségesen adtak alkalmat az esperesi értekezleteken mind az ORLE, mind az ORPSZ tagjainak, valamint a presbitériumoknak a szövetséghez való csatlakozása előmozdítására. [...] Alig van 20-30 gyülekezet, amely nem lépett volna be az ORPSZ-be, vagy még nem mondotta volna ki belépését. Legtöbb helyen az 1 pengős tagsági díj fizetése akadályozta meg a belépési nyilatkozat kimondását. Elvi akadály sehol sem merült fel.⁴² – Ha talán néhol kissé túlzónak is tűnik a jelentés néhány részlete, a helytállás a nehézségekben nem kérdőjeleződhet meg, s az 1943-as év igyekezete is jól tükrözi az örök szándékot, a presbiterképzést, az önnevelést, a lélekápolást, vagy a keresztyén jellem lényegét. Az egyházmegyék espereseihez intézett körlevelekben újabb presbiteri konferenciák rendezésére buzdítanak, megadva az előadások címét is: 1. A presbiteri eskü jelentősége. 2. Mikor gyenge és mikor erős az egyház? 3. Mit üzennek katonáink a frontról?⁴³

1946-ban amellet, hogy üdvözölték a demokráciát, egyre gyakrabban az óvó, intő, figyelmeztető szavak: „[...] bármely társadalomban követeljük a szellem fölényét a természet felett, a lélek elsőbbségét a testtel szemben; a gondolatot többnek tartjuk, mint az anyagot, s hirdetjük, hogy az új világ felépítése csak a legnemesebb munkaerőcsere alapján lehetséges. Mert, ha rabol az, aki a munkástól elvonja a béréit, hamis pénzzel fizető tolvaj az a munkavállaló is, aki béréért nem dolgozik meg. [...] Kívánjuk, hogy a közéletben uralkodó hazugságok kipusztuljanak; ne mondják demokráciának azt, ami diktatúra, szabadságnak, mi szolgaság, nemzeti egységnek azt, ami atomizálás, igazságszolgáltatásnak, ami bosszúállás, s ne dicsérjék haladásnak azt, ami visszaesés.” Ravasz László püspök

1946. szeptember 25-én az Országos Ref. Lelkészegegyesület közgyűlésén az aktuális egyházpolitikai kérdésekről szóló nagy ívű nyilatkozatából idéztünk, melyet októberi számában teljes terjedelmében a *Magyar Presbiter* is közölt.

*

1948. szeptember 8-án Szabó Imre esperes az ORLE elnökévé és az ORPSZ lelkészelnökévé választják.⁴⁴ Szabó Imre 1949. december 4-én kelt, a konventi elnökségi tanácshoz intézett emlékiratában, melyben felmentését kéri, megválasztására így emlékezik vissza: „[...] 1947 tavaszán a négy egyházkerület püspökeinek és főgondnokainak közmegegyezésével az ORLE elnöki tisztétől megváló dr. Ravasz László helyébe az Elnöki Tanácson – mint abban az időben legalkalmasabbnak látszó személyben – az én személyemben egyeztek meg az ORLE elnökségére. Megválasztásom csak 1948. szeptember 2-án történt meg, mert az 1947 őszén tartott ORLE választmány úgy határozott, hogy az ORLE lelépő elnöke által javaslatba hozott új elnök személyére nézve kérdeztessenek meg az egyházmegyei lelkészegegyesületek. Az elnöki tisztet erre az időre dr. Enyedy Andor töltötte be, mint ORLE-alelnök, akinek az elnökválasztó ORLE-közgyűlést 1948 tavaszára egybe kellett volna hívnia, amit a bekövetkezett egyházi események megakasztottak. Az 1948. szeptember 8-ra összehívott közgyűlés azután egyhangúlag megejtette a csonka egy évre az elnökválasztást. 1949. szeptember 2-án pedig a Debrecenben tartott közgyűlés újból megválasztott az ORLE elnökévé.”⁴⁵ Szintén az ORPSZ 1948. szeptember 8-án a Lónyay utcai gimnázium dísztermében tartott rendes közgyűlésén mondott le *Balogh Jenő* világi elnök, és helyébe *Matolcsi Sándort* választották világi elnökül, Papp Bélát (1907–1957) pedig főtitkárnak, ki egyúttal a *Magyar Presbiter* egyik szerkesztője lett.⁴⁶

Balogh Jenő miután szeretettel üdvözölte az új tisztikart, az új lelkészelnök, Szabó Imre a jegyzőkönyv tanúsága szerint válaszában a következőket mondta: „... valamikor az öt pengőst erősen odaütötték a pénztár előtt lévő márványlapra. Csengéséből ismerték föl, hogy jó-e vagy hamis. Most minket is kemény sorshoz üt a Gondviselés. Tehát most kell mindnyájunknak megmutatnunk, hogy nem vagyunk hamisak. Egész életében arra törekedett és az elnöki székben is arra törekszik, hogy jónak találtassék. Főlemlíti Medgyesi Pálnak a Presbiterokról írt könyvét. Neki ez a könyv nagyon kedves, mert ugyanazt vallja, amit ő, hogy presbiter nélkül nincs református egyház. Örömmel foglalja el az elnöki széket, mert tudja, hogy abban a legtisztéletreméltóbb testület elnöki székében ül. Arra törekszik, hogy minden presbiter jusson el nagy hivatásának tudatára és minden presbiter legyen az Úr egyházának erős oszlopa.”⁴⁷

Szabó Imre esperes 1949. december 4-én mindkét tisztség alól a felmentését kéri. Lemondásának fő oka az ORLE és az ORPSZ a politika részéről történő ellehetetlenítése volt, mely mindkettő függetlenségének megszüntetéséhez, végül, mint általában az összes egyesületnél, a végső feloszlathoz vezetett. A sajtószabadság is sérült, a *Magyar Presbiter*, ekkor az ORPSZ körlevele, 1949-ben csak egyetlen egyszer jelenhetett meg.⁴⁸

1950. „Május hónapban az ORLE és az ORPSZ mondta ki feloszlását...”⁴⁹ Valójában az Országos Református Presbiteri Szövetség az 1950. április 11-i budapesti közgyűlésén mondta ki a kényszerű végső feloszlást, Szabó Imre lelkészelnök és Matolcsy Sándor világi elnök elnöklése alatt, többek közt Pap Béla és Szabó Sándor főtitkár részvételével. „A közgyűlés elhatározza a Szövetség megszűnését és a felszámolásnak lefolytatását.”

„Kegyelttel emlékezik meg a Szövetség nagynevű alapítóiról. Hálás köszönetet mond a Szövetség minden önkéntes és buzgó munkatársának. Kívánja, hogy egyházunk

azt a szolgálatot, amit eddig a Szövetség végzett, vegye a maga kezébe s a gyarló és mégis áldott kezdetet vigye teljesebbre és tökéletesebbre.” A belügyminiszter (5639-198/2. szám alatt) 1950. május 4-én hagyta jóvá a feloszlást.⁵⁰

*

Befejezésképp, összegző zárszó helyett álljon itt az ORPSZ célkitűzése, ahogy azt az 1938. évi alapszabály-tervezetének 4. §-ában rögzítették, és olvashatták a presbiterek és hívek a *Magyar Presbiter* 1938. 3., októberi számában:

„Az ORPSZ célja: a magyar református presbiteri hivatástudatnak a Szentírás és a magyar református hitvallások alapján élesítése, fejlesztése, nevelése, a presbiteri összetartozás kifejezésre juttatása által a magyar református egyház számára megfelelő, hű és hitvalló presbiterek képzése, a református egyháztársadalmi munka felkarolása által az egyházi élet felvirágoztatása, a református egyház jogait és kiváltságait biztosító alaptörvények – köztük az 1848: XX. tc. – végrehajtásának szorgalmazása, hitvallásaink alapján az egyetemes felvilágosodás és az evangélium szellemében a nemzeti haladás szolgálata.”

JEGYZETEK

- 1 Ráday Levéltár. Elnöki iratok, Ravasz László püspök. Iktatószám: 1927. 849. 1927. szept. 2.
- 2 „Nem ő alkotta az ORLE-t, de hogy ő volt a szívverése és ideghálózata nagyon hosszú éveken át az ORLE-nak, azt mindenki érezte és tudja, látja, érzi ma is.”
- 3 Ince Gábor: Csikesz Sándor. Elhangzott az ORLE komáromi konferenciáján 1940. aug. Csikesz Sándor emlékkönyvek. 2. Tudományos dolgozatok. Szerk. Módis László. Debrecen, 1941. 3–10. p. Idézet 7. p.
- 4 Visszapillantás a Presbiteri Szövetség 20 éves munkájára. *Magyar Presbiter*, 1946. április hó, 3. p. – Valójában eléggé henyé, alig fél hasábnyi rövidke összeállítás, számos pontatlansággal, hibával.
- 5 Ravasz László VI. püspöki jelentése, Bp., 1927. 20. p.
- 6 Ravasz László XV. püspöki jelentése. Bp., 1936. 3–4. p.
- 7 *Lelkészegyesület*, 1926. szept. 18. 38. sz. 193. p.
- 8 *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 2. 40. sz. 210. p.
- 9 Réthy László: Az egyházfegyelem alfája. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 2. 40. sz. 210. p.
- 10 Sütő Kálmán: Mikes püspök körlevele a gyakorlatban. *Lelkészegyesület*, 1926. 1926. okt. 9. 41. sz. 218. p. Arra utal, hogy a vegyes istentiszteleteket egyoldalúan értelmezik a katonaságnál, illetve nemzeti ünnepinkén, így például a mohácsi vész 400. évfordulóján az ünnepségen a protestáns egyházfők nem kaptak szót. Korábban Baltazár püspök hajdúböszörményi ORLE-elnöki megnyitó beszédében is tiltakozott Mikes püspök körlevele ellen, a különbségtételt sérelmezte, az Egyetemes Konvent elnöki tanácsával egybehangzóan, beszédét katolikus körökből az *Új Nemzedék* hasábjain is bíralták. Vö. Válasz az „Új Nemzedék”-nek. *Lelkészegyesület*, 1926. szept. 18. 38. sz. 194–195. p. – Sütő Kálmán a közlöny egyik társszerkesztője volt, a másik Kiss Ferenc, főszerkesztője Baltazár Dezső, felelős szerkesztője pedig Erdős Károly. – Szintén ő hangsúlyozza: „A legnagyszerűbb éppen az lesz október 24-én, hogy a néma „igazság” beszélő igazsággá lesz a hangjától, melyet a jelenlévők ezrei erősítenek, megcsendül az egész ország. Meg fogják látni, hogy vagyunk; meg fogják látni, mert meg kell érteniök, hogy voltunk, még pedig áldás voltunk; meg fogják látni, hogy hazánk tevény talajából sarjadt százados törzsünk terebélyes ágait eleven sejtek alkotják, s ezek képesek most is mindvégiglen meghálálhatatlan gyümölcsöket teremni ezután is a nemzet számára. Meg fogjuk érteni, hogy mi reformátusok, a magyar vallás követői első sorban vagyunk hivatva a múltban teljesített szolgálatainkkal s mi vagyunk rendelve Istentől, tőle kapott jellemvonásainkkal arra, hogy megelevenítő lélekként hassunk nemzetünk csonka törzsében.” sk. [Sütő Kálmán]: Az ország minden részéről. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 9. 41. sz. 217–218. p. Később pedig a katolikus nagygyűlésről számol be, az egyik írás, mely szerint „A tönust Bangha [Béla] jezsuita páter adta meg, aki újra elég sötétnek látja a magyar tájat, hogy próbálgassa újra a koldussá válандó országot szállítani a római pápa lábai elé. Nem mint magyart, hanem már csak mint katolikus. Nem lehet szatírát nem írni, amikor kegyes ábrázattal kijelenti a nagy és vén ravasz, hogy ők nem emlegetnek gravámeneket, nem csinálnak sérelmi politikát, mint az átkozott eretnek kalvinisták. [...] Az egész katolikus nagygyűlést különben a Zichy János gróf harcias beszédjének mértékével kell mérnünk. Jól megértettük. De az élet soha sem fogja bevenni. [...] Na de a hercegrímás: hazáruónak minősítette azokat, akik a vallási szem-

- pontból fennálló szakadást még mélyebbé akarnák tenni. Ez alatt azt kell érteni, hogy ők nem voltak hazaárulók, amikor ismeretes állásfoglalásukkal a szakadást megcsinálták, hanem mi vagyunk a hazaárulók, akik a szakadás elítélésével és megbélyegzésével okvetetlenkedünk.” D.: A „katholikus nagygyűlés”. *lelkészegyesület*, 1926. okt. 16. 42. sz. 225. p.
- 11 D.: A presbiteri országgyűlés. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 23. 43. sz. 233. p.
- 12 *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 2. 40. sz. 209. p.
- 13 Krónikás: Az Országos Református Presbiteri Tanácskozás. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 30. 44. sz. 243–245. p.
- 14 Tájékoztató program az országos Református Presbiteri Tanácskozáshoz. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 16. 42. sz. 225–226. p.
- 15 Baltazár Dezső: Prédikáció a presbiterek országos tanácskozása alkalmából Debrecenben, a Nagytemplomban, 1926. október 24. *Lelkészegyesület*, 1926. okt. 30. 44. sz. 241–243. p. Idézet 242. p.
- 16 *Lelkészegyesület*, 1926. október 30. 44. sz. 244. p.
- 17 Dr. Baltazár Dezső püspök elnöki megnyitó beszéde az Országos Presbiteri Tanácskozáson. *Lelkészegyesület*, 1926. nov. 13. 46. sz. 257–258. p. – Ugyanabban a számban a vezércikk is róluk szól: „A jésuiták aknamunkája mind szélesebb körben kezd lelepleződni. Mi, akárcsak egy jó szeizmograf, idejében megérezte a lappangó munkát és reámutattunk.” „Révész, Ravasz és Baltazár püspökök csaknem egyidőben világítottak be a jésuiták boszorkánykonyhájára, ahol a felekezeti béke, viszonyosság és egyenlőség ellen a harag, gyűlölség merőn fözik.” Felhívás még a részükről a vegyes házasságok elleni nyílt támadást. D.: A jésuiták. *Lelkészegyesület*, uo. 257. p.
- 18 Dr. Baltazár Dezső püspök elnöki megnyitó beszéde az Országos Presbiteri Tanácskozáson. *Lelkészegyesület*, 1926. nov. 13. 46. sz. 257–258. p.
- 19 Krónikás: A hatás. [A sajtóvita részletesebb ismertetése.] *Uo.* 258–261. p. Idézet 258. p.
- 20 *Uo.*
- 21 *Uo.* 260. p.
- 22 *Uo.* 261. p. Vö. *Pesti Hírlap*, 1926. 5. sz.
- 23 A rendezvénysorozat teljes programját lást *Lelkészegyesület*, 1927. aug. 27. 35–36. sz. 277–282. p. Ezen belül a Második Országos Presbiteri Értekezlet 1927. szeptember 4-én vasárnap tartandó ünnepségének programja. *Uo.* 280–282. p.
- 24 A Presbiteri Világszövetség keleti ága magyarországi konferenciája szeptember 3–13-ig tartott, Budapesten és Debrecenben. Szeptember 10–12-én tartózkodtak Debrecenben. *Lelkészegyesület*, 1927. aug. 27. 35–36. sz. 284–285. p.
- 25 Baltazár Dezső: Nyitó beszéd az Országos Presbiteri Értekezlet 1927. évi közgyűlésén. *Lelkészegyesület*, 1926. szept. 10. 37. sz. 290. p.
- 26 Krónikás: A második Országos Presbiteri Értekezlet. *Lelkészegyesület*, 1926. szept. 17. 38. sz. 299. p.
- 27 Kis Dániel: A presbiternevelés egyházunkban. *Magyar Presbiter*, 1930. 2. évf. 4. sz. 3. p. *Presbiter*, 2010. 3. sz. 3. p.
- 28 Részletes sorrend a III. Országos Presbiteri nagygyűlése, az Országos Református Lelkész-Egyesület konferenciái közgyűlése, kirándulásai, az Országos Református Jóléti Társulat ülései stb. lefolyásáról. 1929. augusztus 21–27. *Lelkészegyesület*, 1929. aug. 17. 33. sz. 242–248. p. – A Meghívó szövege 242. p. „Meghívó. A harmadik Országos Presbiteri Értekezletnek 1929. augusztus 25-én, Diósgyőr–Vasgyáron, Miskolc mellett tartandó Nagygyűlésére a magyar református egyház összes presbiteriumait, összes lelkészi és világi jellegű presbiterit és minden református érdeklődő egyháztagot, az első országos presbiteri értekezlet 12–1926. számú felhatalmazása alapján, hittestvéri szeretettel meghívom.” *Uo.* 243. p.
- 29 Gál Lajos: Az országos Református Lelkészegyesület Nagygyűlése. *Lelkészegyesület*, 1929. aug. 31. 34–35. sz. 251–252. p. A III. Országos Presbiteri Értekezletről *Uo.* 252. p.
- 30 *Lelkészegyesület*, 1929. dec. 21. 51. sz. 399–400. p.
- 31 Az áttekintés alapját az Országos Széchényi Könyvtárban található 1929–1948-ig terjedő lapszámok képezik.
- 32 Szabó Imre 1949. dec. 4-én kelt, a konventi elnökségi tanáchoz intézett emlékiratában, melyben felmentést kéri. Szabó Imre: Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye első esperese. *Naplók 1914–1954. Bp.*, 2001. 432. p.
- 33 Az avatáson Ravasz László is, mint dunamelléki püspök, részt vett. Ravasz László V. püspöki jelentése. *Bp.* 1926. 23. p.
- 34 Ince Gábor: Csikesz Sándor. Elhangzott az ORLE komáromi konferenciáján 1940. aug. Csikesz Sándor emlékkönyvek. 2. Tudományos dolgozatok. Szerk. Módis László. Debrecen, 1941. 3–10. p. Idézet 7. p.
- 35 Szabó Imre: Főtitkári jelentés. *Magyar Presbiter*, 1937. 3. sz. 6–7. p. Vö. Kis Domokos Dániel: Az országos Református Presbiteri Szövetség VII. kongresszusa. *Presbiter*, 2010. 19. évf. 4. sz. július–augusztus, 3. p. – Egyúttal az ORLE főtitkárává is. *Uo.* – Ravasz László évi püspöki jelentései szerint: 1927. január, „a Presbiteri Szövetség második, budapesti ülésén prédikáltam”. *Kny.* a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyvéből. Ravasz László VI. püspöki jelentése. *Bp.* 1927. 20. p.; „1933. augusztus 27-én az Országos Presbiteri Szövetség istentiszteletén prédikáltam.” XII. *Bp.* 1933. 9. p.; „1934. október 7-én az Országos Presbiteri Szövetség nagygyűlésén az Igét hirdettem.” XIII. *Bp.* 1934. 11. p.; „1937. augusztus 26–29-ig a székesfehérvári ORLE és a presbiteri gyűlésen az ünnepi beszédet és a városi színházban tartott estélyen előadást tar-

- tottam.” Bp. 1937. 15. p.; 1939. „Augusztus 23-27. napján vezettem a ceglédi ORLE konferenciát, az ORLE évi közgyűlésén elnöki megnyitót mondtam és részt vettem az ORPSZ nagygyűlésén is.” 1939. XVIII. Bp. 1940. 12. p.; 1940. „Augusztus 22-25-én Komáromban ORLE és ORPSZ közgyűlés: ORLE elnöki megnyitó, az ORPSZ istentiszteleten »Isten szép hajnala« címen prédikálás, az ORPSZ hangversenyen »Angyal a paizson« címen előadást tartottam.” XIX. Bp. 1940. 10. p.
- 38 Szabó Imre Megbízólevele. Bp. 1935. dec. 1. MREZSL 10. fond/2. 14. p.
- 39 Szabó Imre Tariska Sándorhoz. Bp. 1937. dec. 7. „Sajnálattal értesítem, hogy amitől tartottam, be fog következni. Az O. R. P. SZ. irodáját Debrecenből Budapestre akarják hozni. Úgy látom, hogy nekem nem lesz módomban ezt a tervet megakadályozni.” MREZSL 10. fond/2.
- 40 A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten 1939. évi április hó 19-20. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp. 1939. 246. 324–325. p.
- 41 ORPSZ közgyűlés. *Magyar Presbiter*, 1943. 4. és 5. sz. december hó. 8. p.
- 42 [Szabó Imre]: Főtitkári jelentés. *Magyar Presbiter*, 1943. 4. és 5. sz. december hó. 7. p.
- 43 Uo.
- 44 Szabó Imre: Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye első esperese. *Naplók 1914–1954*. Bp., 2001. 180. p.
- 45 Szabó Imre: Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye első esperese. *Naplók 1914–1954*. Bp. 2001. 9. függelék, 431. p. – Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára = MREZSL Jegyzőkönyv az ORLE és az ORPSZ Debrecenben 1949. szept. 1-2-án tartott egyesített választmányi gyűléséről. 5. p.
- 46 Csűrös András Jakab: Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre. *Confessio*, 2007. 4. sz. 109–126. p., 110. p.
- 47 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára=MREZSL Jegyzőkönyv az ORPSZ 1948. szept. 8. közgyűléséről. 10/1. 7. p.
- 48 Uo. 432. p.
- 49 Uo. 187. p. – A többi egyházi jellegű egyesület szabályszerű közgyűlési határozattal történő feloszlását látva az ORLE és az ORPSZ is már az 1949. július 25-én tartott tisztikari és a szeptember 1-jén Debrecenben tartott választmányi ülés elhatározása szerint is ezt tartotta célravezetőnek. Szabó Imrénék a *Református Egyház* c. hivatalos lapban 1950, 12. megjelent írását idézi Fekete Csaba: *Lelkészképzés. Lelkészegyesület és ikerszervezetei*. 437–443. p. Idézet 441. p. – Az ORLE és az ORPSZ konventi nyomására történt önfeloszlását röviden említi és az azt követő minden missziói tevékenység teljes megbénítását Kósa László: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. Vonatkozó rész: 1115–1116. p. Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Szerkesztette Kósa László. Bp., 2006. 1077–1117. p.
- 50 MREZSL Jegyzőkönyv az ORPSZ 1950. ápr. 11. közgyűléséről. 10. fond Országos Református Presbiteri Szövetség iratai 10/1 2B 1-2 p.

Görög katolikus magyarok kálváriajárása Szatmárban 1940–1944

Az identitás-kutatással foglalkozó szociológusok, társadalomtudósok, néprajzosok, történészek, sőt pszichológusok és irodalmárok körében meghatározónak tűnik az az álláspont, hogy az önbesorolás, identitás a huszadik század előtt legfeljebb az elitesoportok esetén tanulmányozható az egyének szintjén. Korántsem csak azért, mert a társadalom alsóbb régiói kevés, vagy éppen semmilyen írásbeli nyomot nem hagytak maguk után; sokkal inkább meghatározó, hogy identitásukat csoportként, közösségként formálták ki és élték meg.¹ Ennek az önképnek, önazonosság-tudatnak az összetevői között a 19. század elejéig talán a legfontosabb az egyén, illetve a közösség jogi állapota: egyes társadalmi csoportoknál, a magyarországi és erdélyi nemességnél vagy éppen a városok (választó) polgárai esetében a fennmaradt források tanúsága szerint ez, a jog által meghatározott szabadság foka volt az (ön)tudat legfontosabb eleme. Egyes társadalmi csoportok esetében – pl. a bányásztársadalom és a céhes iparosok egyes csoportjainál – e mellé belépett a foglalkozási csoporthoz tartozás, mint definíciós szempont. Szintén jelen volt, méghezozzá elég erősen a lokalitás gondolata. Többvallású területen, ahol az egyházak közti rivalizálás a 19. századra sem hagyott alább – és szűkebben vett térségünk, az egykori Szatmár vármegye ilyen volt – meghatározó elem volt a vallási közösséghez való kötődés is. (A kérdés angol kutatója, John A. Armstrong egyenesen meghatározó szerepet tulajdonít a vallási közösségeknek a pre-modern – és pre-nemzeti – identitások kifejlődésében.)²

A vallási elkülönülés Szatmárban a legtöbb esetben egyben nyelvi elhatárolódást is jelentett. Istentiszteleteken liturgikus nyelvként a protestánsok, Kálvin követői használták anyanyelvüket, de a római katolikus vallás gyakorlatában is terjedt az anyanyelvűség: a prédikáció kezdettől a hívek nyelvén hangzott el, de emellett – részben református mintára, részben az egyház korábbi, középkori gyakorlatából merítve – a népének, illetve a templomon kívüli liturgikus cselekmények: temetés, esketés stb. nyelve is egyre inkább alkalmazkodott a nép igényeihez. Szatmárban ez a 19. század derekán főként a német nyelvet jelentette, bár a század második felében a római katolikus egyház papjai elől jártak a magyar szó terjesztésében egész Magyarországon, így a vármegyében is.³

Sajátosan alakult és kezdettől konfliktusokkal terhelt volt az egyházhoz tartozás és az anyanyelv, majd később a formálódó nemzeti identitás viszonya a szatmári görög katolikusok esetében. A szatmári görög katolikuság eredetéről, és ezzel szoros összefüggésben nemzetiségükről, asszimilációs folyamataikról három, lényegesen különböző nézet terjedt el. A 19. század magyar romantikus történetírása előszeretettel hangoztatta, hogy a honfoglalás után a magyarság egy, talán nagyobb része nem a latin, hanem a görög rítusú papság hatására lett keresztény; eleinte tehát ortodoxszá, majd az uniók során görög katolikusá, és a román nyelvű liturgia kialakulása, elterjedése során asszimilálódott (részben legalábbis) románná. E nézet fenntarthatóságát elsősorban a kontinuitás hiányos adatalása teszi kérdésessé. Mások ezt a folyamatot későbbre, a vallásháborúk idejére tették, amikor Északkelet-Magyarországról a római katolikus papságot elűzték, és a helyben maradt katolikus magyarok számára vallásuk megtartása érdekében a görög liturgia maradt az egyetlen lehetőség.⁴ A harmadik, elsősorban a román szakirodalomban elterjedt nézet szerint, melynek azonban Magyarországon is van néhány híve, a görög

katolikus liturgiájú magyarság nyelvében, szokásaiban asszimilálódott nemzetiségekből, ruszinokból, románokból is kisebb számban szerbekből állt.⁵ Míg Belső-Erdélyben az utóbbi nézet szinte bizonyosan az egyetlen nagy valószínűséggel verifikálható állítás,⁶ addig a történelmi Kelet-Magyarországon és Partiumban más a helyzet: itt valószínűleg mind a három lehetőség – de legalábbis az utóbbi kettő – jelen lehetett.

Szatmárban az asszimilációs utak a görög katolikus liturgiában többszörösen kereszteték egymást. Az első nagy váltást a román nyelv templomi használatának 18. századi lassú, majd felgyorsuló terjedése, később 19. századi kizárólagossá válása jelentette.⁷ Ez a folyamat lélektanilag igen fontos időszakban játszódott le: akkor, amikor az egyre gyakoribbá váló országleírások már szabadulni akartak a korábbi népesség-összeírások egyoldalú vallási szempontjától (ti. attól, hogy egy bizonyos valláson lévőket bizonyos nemzetiséggel azonosítsanak, így Erdélyben a evangélikusokat a szászokkal, Dél-Magyarországon az ortodoxokat a szerbekkel, Kelet-Magyarországon a görög katolikusokat és keletieket a románokkal).⁸ Elsőrendű szemponttá ekkor azonban – és még sokkal később is – nem az önbesorolás, öndefiníció vált, hanem az anya-, helyesebben a mindennapos beszélt nyelv. Egy vegyes lakosságú, kevert nyelvű település esetén pedig, ahol az exogámia és a kettős családi nyelv sem volt éppen ritkaság, vízválasztó lehetett a templomban használt nyelv, főleg, ha a nem csak a liturgiát kísérő népekekben jelent meg (mint a római katolikusok esetén), hanem a teljes szertartásban jelen volt. A 19. század végén kialakuló modern román nacionalizmus, nemzeti öntudat számára az ortodox, illetve görög katolikus valláshoz való tartozás éppen ezért meghatározó elemmé vált. Ennek a valóban premodern jelenségnek – hiszen a legtöbb modern nemzetalakulás, különösen a románnak erőteljesen mintát adó francia esetében az egységes nemzeti önkép kialakulásához a laicizálódás széles körű terjedése egyértelműen hozzájárult⁹ – megvolt a magyar ellenpárja is. A katolikus egyház görög liturgiájú részének magyar ajkú hívei erőteljes gyanakvást tapasztalhattak környezetükben magyarságukkal kapcsolatban. Részben az ebből fakadó folyamatos bizonyítási kényszer, részben az a félelem, hogy a román parókiák magyar ajkú hívei a románsághoz asszimilálnak,¹⁰ vezetett oda, hogy erőteljesen szorgalmazni kezdték a magyar liturgia bevezetését. Az 1896-ban a budapesti Egyetemi templomban a millenáris ünnepek keretében celebrált magyar nyelvű görög katolikus szentmise azonban rendkívüli idegességet váltott ki Rómában, ahol a hangulat a nemzeti jelleget hangsúlyozó szakadár ókatolikusok és a modernista mozgalom miatt amúgy is feszült volt. Amikor Róma elrendelte a magyar nyelvű liturgikus könyvek megsemmisítését, 1898-ban Magyarországon életre hívták a Görög Katolikusok Nemzeti Bizottságát, mely egy önálló egyházmegye felállításának igényét hangsúlyozta. Ennek a szervezetnek 1900-ban már 11 357 tagja volt, közülük 59%-nak szláv, 41%-nak magyar, és csak 10-nek volt román hangzású családneve.¹¹ Ennél azonban sokkal fontosabbnak tűnik, hogy a tagok legnagyobb része városi értelmiségi volt: a mozgalom Szatmárból Nagykárolyban és Szatmárnémetiben tett szert valamelyes támogatásra, a vidék népét azonban nemigen tudta megszólítani. Ennek oka csak részben volt abban kereshető, hogy az egyszerű parasztembereket a századfordulón még kevésbé érdekelte a nemzethez tartozás gondolata, s ennek a liturgia nyelvével való kapcsolata: legalább ennyire fontos volt a falusiak konzervativizmusa, mely különben korábban a román nyelv (görög helyett történő) bevezetésével szemben is megnyilvánult.¹² Ugyanakkor néhány pap Szatmárból is csatlakozott a mozgalomhoz, amit számukra megkönnyített, hogy a latin rítusú társaikkal közös képésben vettek részt (ez pl. Erdélyben nem fordult elő), és aligha lebecsülhető a görög és latin katolikusok – de leginkább a magyar ajkúak – által egyaránt szívósen felkeresett máriapócsi búcsújáráshely szerepe.¹³ A Görög Katolikusok Nemzeti Bizottságának tevő-

kenysége, párhuzamosan a kormány törekvéseivel vezetett el a Christifideles laici bulla kiadásához¹⁴, és egy új, magyar többségű egyházmegye megalapításához Hajdúdorog székhellyel. A bulla 162 parókia átsatolását írta elő; ezek egy, a budapesti kivétellel mind Észak-Kelet- és Kelet-Magyarországon és a Székelyföldön helyezkedtek el.¹⁵

Az új egyházmegye létrehozása hatalmas elkeseredést és ellenállást szült a román nemzeti mozgalom soraiban: Gyulafehérváron 20 000 fős gyűlést rendeztek ellene¹⁶, a sajtóban valóságos „számháború” indult meg az új egyházmegye nemzetiségi összetétele körül.¹⁷ A magyar országgyűlés Felsőházában Hosszu Vazul szamosújvári román görög katolikus püspök emelt szót az egyházmegyéből, kiemelve, hogy a románság nemzeti létének alapvető kelléke a vallásukhoz és a templomi liturgikus nyelvez való ragaszkodás.¹⁸

A politikai viharok a köznépet is elértek: egy évvel később 11 székelyföldi parókia hívei kértek vissza a korábbi egyházi főhatóságukat és a liturgikus gyakorlatot.¹⁹ Szatmárból 1918 előtről nem sikerült fellelni hasonló mozgalom nyomát 1918 előtről: ennek hátterében részben az is állhatott, hogy az említett bulla – elvileg – eltította a magyar liturgikus nyelv alkalmazását,²⁰ helyette a klasszikus görögöt írta elő, amit nemcsak a hívek, de többnyire a papok sem ismertek; emiatt egyes templomokban még néhány évig a régi fennmaradt a korábbi szertartásnyelv, amit csak a tizedes évek végén váltott fel a magyar, kiváltva a hívek és főleg a papok rosszállását.

Az 1918-as történelmi fordulat, a főhatalom előbb ideiglenes, majd végleges megváltozása idején újra megindult a harc a nemzeti és vallási identitás, illetve a parókiák hovatartozása körül. A Román Nemzeti Tanácsok kiküldötteinek biztatása és szervezőmunkája, Radu Demeter román püspök vizitációs útjai,²¹ valamint a még mindig idegennek ható liturgikus nyelv és szokások kiváltotta ellenérzések, sőt gyűlölet vezetett oda, hogy parókiák egész sora kérvényezte visszacsatolását korábbi püspökségéhez. E folyamat koordinálása, illetve az egyházi iurisdiction átvétele céljából 1918 novemberében Romul Marchis irányítása mellett, Valfré de Bonzo bécsi nuncius engedélyével Nagykarolyban Román Nemzeti [sic!] Vikariatusságot hoztak létre.²² 1919. januárban a budapesti kultuskormányzat Persián Ádámot, a katolikus ügyek kormánybiztosát küldte ki Kelet-Magyarországra, annak érdekében, hogy tisztázza: az 1912-ben Hajdúdoroghoz csatolt 44 nagyváradi és 4 szamosújvári parókia hová kíván csatlakozni.²³ A katolikus egyház törvényeit és szokásait, a pápa egyházmegye-határok kijelölésére vonatkozó kizárólagos jogát semmibevevő eljárásnak 1919. május 10-én a nuncius vetett véget, amikor az ideiglenes határ román oldalára eső szatmári és bihari parókiákat átmenetileg visszacsatolta korábbi püspökségeikhez.²⁴ (A végleges rendezést a pápaság és a Román Királyság között 1927. május 10-én megkötött konkordátum, majd pedig az 1930. június 5-én megjelent Sollemini conventione bulla és a nagybányai püspökség felállítása jelentette.)

Ezekkel az eseményekkel azonban egyáltalán nem jutott nyugvópontra a magyar anyanyelvű görög katolikusok kérdése. Az 1923. március 28-án életbe léptetett új román alkotmány három vallási csoportot különböztetett meg: a ortodox vallást állam-, míg a görög katolikusokat nemzeti egyháznak, vallásnak jelentette ki. Azzal, hogy a katolikus egyház görögírítusú püspökségeit állami jogszabállyal „önálló egyháznak” deklarálták, lényegesen egyszerűsítették az áttéréseket. Románia nyugati, egykor Magyarországhoz tartozott területén ugyanis az 1928-as vallásügyi törvény életbelépéséig az egykori magyar 1895:XLIII. törvénycikk volt érvényben, ez pedig a rítusváltások kérdését indirekt módon a katolikus egyház belügyének minősítette; amikor 6. §-ában kimondotta, hogy „valamely vallásfelekezetből kilépni, vagy valamely vallásfelekezetbe belépni mindenkinek szabad a törvényekben megállapított feltételek mellett”, ám a következő szakaszban, ahol a bevett egyházakat és a zsidó felekezetet sorolta fel, „latin, görög és örmény szertartású katolikus egyházzal”²⁵ szólt: azaz a görög és latin rítus – különben egyetértőleg a katolikus egyház álláspontjával

– szervezetenként jogilag egységes intézménynek tekintette, melynek részei csak a liturgiában, szokásokban stb. különböznek. Tehát míg – bármely rítusú – felnőtt katolikus egy egyszerű nyilatkozattal áttérhetett akár görögkeleti, akár protestáns, akár – bár erre nemigen volt példa – zsidó vallásra, addig rítusváltásának kérdése szigorú egyházi belügynek számított.²⁶ Azzal, hogy az 1923-as román alkotmány külön egyháznak deklarálta a keleti szertartású katolikusokat, egyszerű, anyakönyvvezető előtt tett nyilatkozathoz kötötte az áttérést.

A katolikus egyház törvénykönyve a megkeresztelkedett felnőttek rítusváltását szentszéki engedélyhez kötötte (és köti);²⁷ ezt az engedélyt azonban csak hosszas utánjárással, és kellő indokkal lehetett (volna) megszerezni, ráadásul a szándékot az elbocsátó lelkésznek is véleményeznie kellett... Ennek ellenére számos ilyen rítusváltoztatás történt a román érában: a Vatikán a Romániával megkötött konkordátum után ugyanis úgy a bukaresti, mint – a viszonyosság kedvéért – a budapesti nunciának is megadta azt a jogot, hogy az egyik rítusról másikra való átmenetelt engedélyezzen.

A görög katolikus egyház román egyházzá nyilvánítása egyben azt is jelentette, hogy a magyar liturgiát gyakorlatilag mindenütt megszüntették. A húszas években újra és újra előfordult, hogy Romániából elmenekült magyar anyanyelvű görög katolikus lelkészek jelentkeztek a hajdúdorogi püspökségnél, általában nemzetiségi elnyomásra hivatkozva.²⁸ 1922-től egyre több hír jelent meg olyan esetekről is, amikor Körösbánya, Mikóújfalú és Sepsibükszád községekben a görög katolikus ösökkel bíró római katolikus híveket „eredeti vallásukra” kényszerítették vissza.²⁹ Gyakori eset volt, hogy a görög katolikus vallásból kitérőket a világi hatóságok megbüntették.³⁰ A nyomásgyakorlásnak voltak kevésbé radikális formái is: sok esetben a közalkalmazásoknál, vagy éppen iparendélyek kiadásánál a görög katolikusokat, mint „román valláson lévöket” előnyben részesítették. Általánosnak volt mondható, hogy nemcsak a hatóságok, hanem a szűkebb-tágabb értelemben vett társadalom is igyekezett kényszeríteni az érintetteket, hogy a görög katolikusokhoz fűződő kapcsolataikat megtartsák, illetve megerősítsék, azonban nemzeti – ekkor kisebbségi nemzeti – köztudásokról mondjanak le, így hozva „összhangba” vallási és népi-nyelvi hovatartozásukat (pl. névváltoztatással vagy a név írásmódjának módosításával).

1940 előtt többé-kevésbé tömegesen történtek áttérések a görög katolikus egyházba, illetve rítusra. Az áttérések okairól egy, a szatmári római katolikus egyházmegyében 1941-ben készült felmérésből nyerhetünk valamelyest képet: a 488 áttértből 218 (többnyire közszolgálati) állás elnyerése vagy megtartása érdekében, 10 nő férje munkahelyén való megmaradásáért, 65 (többnyire szintén nő) házassága vagy családja kedvéért, 58 egyéb érdekből, 88 más okból lett ortodox vagy görög katolikus vallású, és csak 59-en hivatkoztak kényszerre (a kimutatást a római katolikus plébániák készítették, de az 1940 előtti elbocsátási jegyzőkönyvek alapján).³¹

1940-ben, a II. bécsi döntést követő újabb impériumváltozás után hasonló folyamatok kezdődtek meg szerte Észak-Erdélyben és Kelet-Magyarországon – csak éppen ellenkező előjellel. Jóllehet a görög katolikus egyházzal társadalmi elfogadottsága a század eleje óta lényegesen átalakult Magyarországon – ti. a közvélemény nagyobb része „magyar felekezatként” tekintett Hajdúdorogra és híveire –,³² a terület-visszacsatolás után ez radikálisan változni kezdett. A görög katolikus lelkészek és híveik irányában nagyfokú bizalmatlanság mutatkozott meg úgy a hatóságok, mint a környezet részéről. A Honvédség bevonulását sokfelé kísérték kisebb-nagyobb atrocitások, melyek részben a görög rítusú (görög katolikus és ortodox) templomok ellen irányultak. Szatmárban sem volt ritka, hogy a hatóságok – elsősorban a katonai közigazgatás idején – a görög katolikus lelkészeket, így a szatmárnémeti esperest zaklatták.³³ Nem annyira gyakori előfordulása miatt, hanem inkább a gondolkodásmódra vetett fénye okán érdemes megemlíteni, hogy amiatt is internáltak román görög kato-

likus papokat, mert azok magyar közösségek templomaiban románul mutatták be a liturgiát (megjegyzendő, hogy a szertartás nyelvének meghatározása a területileg illetékes egyházi főhatóság, püspök kizárólagos joga volt a kánoni szabályozás szerint).

Kezdetől megvoltak a türelmetlen hangok a sajtóban is: éppen egy vezető katolikus publicista, Nyisztor Zoltán már 1940. szeptember 22-én a nagyvárad Magyar Lapokban erdélyi vonatkozásban gyakorlatilag egyenlőségjelet tett a görög katolikus rítus és a románosság közé.³⁴ Az ilyen hangok később sem ritkultak meg, sem a visszacsatolt területek újságjaiban, sem az országos sajtóban.³⁵

Különösen égető kérdést jelentett a görög katolikus vallást elhagyni szándékozók – többnyire magyar ajkúak – kérdése. A Szatmárnémeti Római Katolikus Püspökség Levéltárában sok folyóméternyit tesznek ki azok a kérvények, melyeket görög rítusról latinra kíváncsók adtak be. A korábbi helyzet azonban alapvetően megváltozott 1940. november 23-án: a Római Szentszék ugyanis mindkét nuncius meghatalmazását felfüggesztette, így innentől kezdve az ilyen kérelmeket újra a Vatikánhoz kellett, vagy inkább kellett volna felterjeszteni.³⁶ Szerinte a visszacsatolt területeken két megoldás között választhattak az érintettek: vagy valamelyik „magyar” protestáns felekezetre – általában a reformátusra, ritkábban, a Székelyföldön az unitáriusra – tértek át a tegnapi magyar görög katolikusok, vagy kikerülve a magyar törvény rendelkezéseit, a közigazgatás (anyakönyvvezetők) cinkos részvételével vették fel a latin rítust. Gyakori volt az is, hogy a formáságokkal nem törődve egyszerűen a római katolikus templomba kezdtek járni, családjukkal együtt...³⁷

Az áttéréseket azok az érintett egyházak, melyek híveinek száma ettől emelkedett, a korra jellemző kritikátlansággal fogadták. A legmohóbbak talán a magyar ortodoxok voltak. Ez az egyház az 1868: IX. tc. 9. §. törvénycikknek a sem szerb, sem román nyelvű görögkeletiekről szóló része alapján jött létre az első világháború után, azonban 1939-ig csak jelentéktelen számú hívőt és papot tudott soraiiban tudni. Innentől kezdve azonban – Kárpátalja, majd Kelet-Magyarország és Észak-Erdély visszacsatolása után – komolyan felmerült a politikai akarat, hogy ebben az egyházban koncentrálják Magyarország valamennyi görögkeleti hívét, nemzetiségre való tekintet nélkül.³⁸ Az elképzelést úgy a románok, mint a szerbek hevesen támadták, nem alaptalanul nemzetiségük elleni támadást sejtve a szervezésben. Ennek ellenére 1942–43-ban a magyar liturgikus nyelvre áttért, nemzeti (magyar) ortodox egyház hevesen törekedett gyarapítani hívei számát, egyebek mellett a Hajdúdorghoz való visszacsatolásukat hiába kérő kelet-magyarországi görög katolikusok elkeseredését is igyekeztek kihasználni, ám úgy tűnik, nem sok sikerrel.

A visszacsatolt területeken élő magyar ajkú görög katolikusok stratégiái között két, alapvetően különböző minta volt fellelhető. A Székelyföldön általános volt a rítus elhagyásának szándéka, a nemzetiségnek a vallás elé helyezése, az öndefiníciós kényszerhelyzetekben a magyar ajkúság, az anyanyelv kihangsúlyozása a vallási kötődések rovására. Ezzel szemben a kelet-magyarországi részekben a legtöbb magyar görög katolikus falusi közösség egyértelműen kifejezte ragaszkodását nemcsak nemzetségéhez, hanem a templomához, szokásaihoz is.³⁹ A nyugati részekben határozottan felmerült az igény a magyar püspökség joghatóságának mielőbbi és minél teljesebb visszaállítására. Szárazberekéről a hívek annak ellenére ezt kérelmezték 1942-ben, hogy a nagybányai püspök, Alexandru Russu Ulicsák János személyében magyar papot küldött számukra: „...minden vágyunk és álmunk az, hogy mi csatoltassunk vissza a hajdúdorogi Magyar Gör. Kath. Püspökséghez, mert mi csak innen várjuk és reméljük, egyházi sorsunk jobbra fordulását, vagyis azt, hogy felekezeti iskoláinkat visszakapjuk és Egyházunk élére olyan lelkeszt kapunk, akinél a lelki javak az anyagi javaknál élébe vannak helyezve. ... Ezen kis egyháznak a hívei egytől-egyig magyarok, a hozzá tartozó filiákkal együtt, és mi nem hogy románul érezni, de hanem még beszélni sem tudunk, mivel

minden őstünk, valamint mi is magyarok vagyunk. Egyházunk helyzete a mostani helyzetében csak a széztülésnek és romlásnak van kitéve.”⁴⁰

Hajdúdorog joghatóságának a helyreállítása folyamatosan része volt a budapesti Külügyminisztérium törekvéseinek is, illetve szóba került az országgyűlés vitáiban is.⁴¹ Dudás Miklós püspök is hiába sürgette az átcsatolásokat római útja alkalmával. Ilyen törekvések azonban a Székelyföldön – melynek magyar vagy magyar többségű parókiái 1912-től 1919-ig egy marosvásárhelyi vikariátus gondozása alatt szintén Hajdúdorog alá tartoztak⁴² – nem merültek fel: talán azért sem, mert az ottani egyéni-társadalmi stratégiák mások voltak, talán a földrajzi távolság miatt.⁴³

A mellékletben közölt forrásszövegek egy csoportja is a Hajdúdoroghoz való visszacsatolás kérdésével foglalkozik. A számos kérelem közül azért a petei parókia híveinek kérelmét, és Kozma János püspök tanácsosnak erre adott válaszát választottuk ki közlésre. A szöveg helyesírása, megformálása egyértelműen utal a szerzők alacsony társadalmi származására, tanulatlanságára; ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy az érintettek nem valamiféle politikai behatásra vagy személyes érdekből cselekedtek. Ezt valószínűsíti az is, hogy – ahogy arra a válaszlevél is utal – 1918-ban éppen Pete lakossága járt elől a falvak közül abban, hogy kérelmezte a település Romániához csatolását... A peteihez hasonló jelentések érkeztek Érkenéztől, Értarcsáról és Piskoltról, ahol a lakosság a templom felgyújtásával fenyegetőzött.⁴⁴ Az Érmellék más községei, mint Érselénd, Csokaly és Érmihályfalva eddig nem mentek el, de azt kilátásba helyezték, hogy a Nagyváradról küldött román papok előtt mindenképpen bezárják a templomokat.⁴⁵

A petei kérelemre adott válasz rámutat arra is, hogy mennyire nehéz helyzetben volt a hajdúdorogi püspöki tanácsadó, amikor egyszerre próbálta átvenni a nemzeti retorikát – igaz, egykori kurátorának szavai mögé rejtőzve – és az egyház hivatalos tanítását („keresztelni, esketni, gyóntatni, áldoztatni akár magyar, akár román katolikus pap egyformán érvényesen tud; Krisztus Urunk nem tett különbséget a papjai között aszerint, hogy milyen nemzetbe tartoznak”) – mely teológiailag nyilván helytálló volt, ám a hívek megnyugtatóására aligha volt alkalmas...

A források további, közlésre kiválasztott csoportja azokról a küzdelmekről és törekvésekről ad számot, melyek Hajdúdorog egykori parókiáinak a püspökséghez való visszahelyezését szolgálták. Megfigyelhető, hogy ezekben a parókusok sok esetben vezető szerepet töltek be, de csaknem mindig aktív szerepet vállaltak a hívek is. Az 1990-es években felvett interjúk tanúbizonysága nyomán úgy gondoljuk, hogy ez részben a magyar társadalom nyomására (is) visszavezethető: sok, a szomszédai, a falubeliek által csak „román templomnak” hívott görög katolikus istenházába járó hívó a nyomás hatására, a megszállástól tartva igyekezett „összhangba hozni” vallását és nemzetiségét.

FORRÁSOK

Nagyméltóságú Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úr!
Kegyelmes Urunk!

Alulírottak annak idején a hajdúdorogi görög katolikus Püspökséghez beosztott szatmárnémetii görög katolikus magyar egyházközségnek vagyunk a hívei és ahhoz a tíz parochiához tartozunk, amelyek a román megszállás idején el lettek választva a hajdúdorogi gkath. Püspökségtől és a megszállás egész ideje alatt a megszálló hatalom által a legmostohább bánásmódban részesültünk.

Amiért pedig mostan Nagyméltóságod kegyes színe elé vagyunk bátrak járulni sorainkkal, arra az a körülmény készlet bennünket, hogy bennünket mindannyiunkat Szatmár-Németiben, meg a szatmárnémeti gkath. magyar esperesi kerületben, magyar nemzetiségi mivoltunkban és önértetünkben lekicsinyelnek és megbántanak, továbbá úgy a hatóságok, mint magánosok részéről is magyar voltunkat tagadásba veszik, minek következtében bennünket sem az általunk betöltött állásainkban meghagyni, sem pedig az újonnan jelentkezőket kinevezni, alkalmazni nem hajlandók és mint görög katolikusok a fizetés tekintetében is rövidséget szenvedünk. – Kevesebbet utálnak ki részünkre, mint más valóság ugyanazon állást betöltő honfitársaink részére.

Ilyen körülmények között magyar görög katolikus vallású híveink az egész város területéről, meg az esperesi kerületből is, továbbá a Szatmári részen lévő román görög katolikus parochiához erőltetett magyar nemzetiségű gkath hívek is – mert a román megszállás idején ez az erőltetés is megtörtént és sok olyan egyént reáerőltettek arra, ámbár magyar nemzetiségűek, mégis kényszerítették őket, hogy a szatmári román gkath. parochiának legyenek hívei – ezek ma igen sokan máról holnapra az anyakönyvvezető hivatalok előtt görög katolikus vallásukból átiratkoztak, átmentek reformátusoknak, romai [sic!] katolikusoknak, egyszerűen csak azért, mert ezen vallásváltoztatás után az a hatóság, amely még tegnap nem ismerte el ezeket a vallásukat megváltoztatott egyéneket magyarokul, ma ugyanaz a hatóság minden további nélkül hűséges magyarokul tekintti őket, állást ad nekik; állásukban meghagyja őket és egyenlő fizetést ad nekik a többiekkel, amikhez azonban – ami szerény véleményünk szerint – nekünk mint görög katolikus magyaroknak is, megvannak ugyanazon igényeink, jogaink. – Ezen meggyőződésünknek a leszögezéséért, érvényre juttatásáért járulunk mi tiszteletteljes sorainkkal Nagyméltóságod magas színe elé és a velünk szemben megnyilvánuló egyenlőtlen és meg nem érdemelt bánásmód megszüntetését kérjük.

Huszonkét éven keresztül viseltük többi magyar testvéreinkkel egyetemben a kisebbségi sorsot, túrtuk az elnyomatást, üldöztetést és ma, amikor visszakerült édes Magyar Hazánkhoz, ma ugyanezen jelenségekkel találjuk szembe magunkat. Teljesen érdemtelenül, mert a szatmárnémeti gkath. egyházközség és egyházkerület mindig magyar volt és annak is fog maradni mindenkor. Bennünket a mi őseink tanítottak meg erre a magyar önértetre, a mi édes anyáink csepegtették lelkünkbe a magyar föld iránti szeretetet, mi ezt soha sem fogjuk megváltoztatni. Azoknak a tévesen gondolkozóknak kell megváltoztatni a véleményüket, akik azt hiszik, hogy egy vallásváltoztatás után nekik szabad és joguk van arra, hogy valakit ők – ezért a vallásváltoztatásért – hűséges magyaroknak minősítsenek. Nem, erre nekik nincsen joguk és nagyon helytelen az az eljárás, amely semmiképpen sem építő munka, de bomlasztó irányzat, minden tekintetben. – Mi magyarok voltunk és maradunk is, maradunk is, de a mi görög szertartásunkat is meg akarjuk őrizni. És ebben nincsen joga senkinek sem kételkedni. – Mi erre okot nem szolgáltatunk!

Losonc és az anyaországnak többi munkatábora tudnak beszélni arról, hogy a szatmárnémeti gkath. magyar egyházközségnek, meg az esperesi kerület falvainak az ifjai is tömegesen mentek át a határon az anyaországba csak azért, hogy megtarthassák magyarságukat, hogy ne legyenek román katonák, és magukat a magyar haza rendelkezésére bocsássák. Követték őket az öregebbek, azután egész családok, úgy hogy hitközségeink szinte elnéptelenedtek. Mi az itt maradtak emberfeletti viaskodással tartottunk ki magyarságunk mellett, és ezt a mi magyarságunkat támadásba veszik.

Bozga István 19 éves suszter, magyar katonának kívánt jelentkezni a minap. Bizonyítványt kapott az egyháztól, hogy hívünk és magyar nemzetiségű. Nem vették figyelembe. Arra biztatták, hogy legyen református, mert csak ebben az esetben lesz száz

százalékos magyar. Az itten csatolt jegyzőkönyv szerint az lett.

Árti István törvényszéki tisztviselő szintén kapott az egyháztól egy ilyen bizonyítványt. Hasonló okokból a jegyzőkönyv szerint ő római katolikussá lett.

Jakab Béla Ferenc postatisztnél hasonló az eset. Ő két gyermekével a jegyzőkönyv tanúsága szerint római-katolikus. És ezekhez hasonló eset van mai napig Szatmár-németiben vagy 600.

Annak kieszközléséért, hogy híveinktől ne tagadtassák meg magyar voltuknak az elismerése, és hogy az anyakönyvvezetőség előtt folyamatban lévő vallásváltoztatás – amely homlokegyenest ellenkezik a magyar törvény szellemével és az apostoli szentszék szándékaival – beszüntetessék, egyházközségünk a mellékelt beadványt adta be a Városparansnoksághoz. Minthogy azonban erre a beadványra válasz hozzánk még nem érkezett – Nagyméltóságod ajkáról kívánunk ítélezést hallani arra vonatkozólag, hogy a szatmárnémetii görög katolikus egyházközség és kerület hívei nem lehetnek-e olyan magyarok, mint a reformátusok – akik csak a 16. század óta szerepelnek magyar hazánk történetében, vagy pedig a római katolikusok, hiszen történelmileg beigazolt dolog az, hogy a kereszténység felvételekor a magyarok görög katolikusok is lettek.

Felmerült lelkünkben ez a kérdés azért is, mert a Magyar Haza 1912-ben a római apostoli Szentszékkel egyetemben egyházmegyét alapított a magyar görög katolikusok számára, ölelő karjába zárt minden görög katolikus magyart és mint jó édes anya szeretetének sokféle megnyilatkozásaival halmozott el bennünket és nem tudjuk elhinni, és nem is fogjuk elhinni sohasem, hogy ez a jó édes magyar Haza valaha visszavegye tőlünk szeretetét, akik a megszállás 22 nehéz esztendeje alatt, olyan sokat szenvedtünk és túrtünk édes magyar Hazánkért, és amelyhez mindenkor hűségesek kívánunk lenni és maradni.

Mély tisztelettel járulunk azért Nagyméltóságodhoz és hódolattal kérjük, kegyeskedjék mint legilletékesebb nyilatkozni arra nézve – és magas határozatát városunk és megyénk hatóságainak megküldeni –, hogy a hajdúdorogi görög katolikus Püspökség megalapításakor hozzácsatolt paróchiák hívei magyar görög katolikusok. Ők – mint ilyenek – a magyar Haza többi római kath. vagy református polgáraival hasonló elbánásban részesítendő; az anyakönyvvezetőség előtt ma folyó, de sem a magyar törvények, sem az apostoli Szentszék szándékaival meg nem egyező vallásváltoztatások legazonnal [sic!] beszüntetessenek, mert ezek a görög katolikus hívek hűségükkel, munkájukkal, életükkel és vérükkel – a miként a múltban, úgy a jelenben és jövőben is – a magyar Haza mellett állottak és állanak, és annak fejlődését tehetségük szerint a legőszintébb igyekezettel készek előre vinni, előmozdítani.

Alázatos tiszteletünk őszinte kifejezésével vagyunk

Nagyméltóságodnak

Szatmár-németi, 1940 évi november hó 2-án.

A Szatmár-németi gör. kath. egyház és kerület nevében és képviselőjében:

... Béla [olvashatatlan aláírás]

esperes lelkész

Nagyságos és Főtisztelendő Tanácsos Úr!

Tessék megengedni, hogy csak most írjunk, de vártuk, hogy alakuljon ki a petei helyzet. Sajnos, de még idáig nincs semmi eredmény. Talán tetszett is hallani, hogy még október 20-án egyhangúlag kérte az egész község a magyar istentiszteletet, később a Hajdúdorogi Püspökséghez való visszacsatolást, pár héttel előbb a pápai Nunciushoz

küldtünk kérvényt, de még ezidejig [sic!] semmi hír. A nép nem tudja elfelejteni a Fő Tanácsos Urat, mindent elkövetnénk, csak mégegyszer minden magyar volna minden a Templomban! Bár a lelkész elment, mert nem tudott és nem is akart magyarul, a prédikációt is csak olvasta egy papírról. Az új lelkész ugyan tudna magyarul, de azt mondja, míg a bányai püspöknél leszünk addig nem lehet magyarul csak románul. Tessék mondani, mit tegyünk kihez forduljunk. Nem volt elég 22 év keserves gyötrelme most sem imádkozhatjuk édes anyanyelvünkön a jó Istent! A hejzet [sic!] kétségbe ejtő! Atya és Daróc nem vár már tovább, kitiltották a fálujkból a román papot és fájó szívvel kell látnunk, hogy mind többen hagyják el a gör. kath. vallást, lesznek reformátusok. Nagyon kérjük a Főtisztelendő Tanácsos Urat tesék [sic!] tanácsot adni hogy mit tegyünk. Itt is készülnek, hogy inkább mennek a ref. vallásra sem hogy továbbra is viseljék az oláh bélyeget! Vagy segít megmenteni, vagy engedi, hogy kárhozatba jussunk! Amíg magyarul nem lesz istentisztelet, hiába is megyünk templomba mert csak kárhozunk csak a nagy gyűlöletet látjuk.

Igen kérjük a Főtisztelendő Tanácsos Urat tesék teni [sic!] éretünk valamit és megnyugtatni egy levéllel bennünket.

A feltámadott Úr Jézus fogja megáldani érte!

Pete, 1941. ápr. 26.án

Kedves Régi Hiveim!

...
 Lelkiatyai szívemnek nagyon nagyon jól esett a hozzám intézett levél, mert arra mutat, hogy – Sz. Pál apostoli szavaival szólva – »munkálkodásom köztetek nem volt gyümölcs-telen«, hiszen alig három esztendeig éltem köztetek s annak is már közel 25 éve, s mint a levél is bizonyítja, hiába választott el egymástól azóta egy egész világ, ma is a régi bizalommal vagytok irányomban s azon az alapon óhajtoztok tovább építeni. melyet Isten segítségével mellett az én csekélységem helyezett le köztetek.

Az a néhány képecske, mit 25 éves papi jubileumom után rátok való megemlékezésül egynehány régi jó emberemnek megküldtem, csak annak a jele akart lenni, hogy bár a sors azóta messzire vezetett tőletek, még mindig a szívembe vagytok zárva. Örülök azonban, hogy mindenkinek nyílt borítékban küldtem a képeket, és semmit sem írtam senkinek, mert így kedvesebb a dolog, hogy mindjárt a felszabadulás után megvalósult szívetek vágya: visszatérni a régi, egyenes kerékvágásba. Hiszen – mint írjátok – már október 20-án megmozdultatok, hogy visszakérjétek a magyar isteni szolgálatot, ami olyan rövid idő alatt is annyira kedves lett előttek, mert hiszen jobban értettétek, tehát általa jobban emelkedett a szívetek az Ég felé. Még ma is eszembe jut igen gyakran egykori kurátoromnak, a derék és egyeneslelkű Deák Ferencnek szava, mikor azt mondja: románul akármit is mondhat a mi papunk az ol-tárnál, Isten talán meghallgatja, de mikor azt mondja: »Fejeteket hajtsátok meg az Úrnak«, kicsinynek-nagynak, még az árva gyermeknek is meghajlik a feje. Ha pedig románul mondja: »Capetele voastre Domnului sá-le plecați«, senki sem mozdul meg a templomban. Jól esik értesülnöm, hogy azóta már egykori püspökötök utódához, Ő Nagyméltóságához is fordultatok, most pedig az Apostoli Nuncius úrhoz terjesztettétek kéréséteket. De megmondhatom: egyelő-re hiába tettétek, mert teljesítése még néhány havi haladékot fog szenvedni. Addig keresztényi türelemmel várni és tűrni kell. Huszonhárom év után még egy pár hónapot ki lehet bírni akár a tisztítóüzben is, ha tudjuk, hogy utána üdvösség következik. Itt pedig az fog következni.

Nem ti vagytok az egyedüliek, kik nehezen várják a dolgok rendezését, s vannak még nálatok rosszabb helyzetben levők is. Erdélyben vagy 25 parókián még román pap vagy tanító sincs. De azoknak is várniok kell.

Fölvetették már a kérdést többfelől is, hogy miért volt az, hogy a románok bejövetele után, 1919-ben a pápa Ő szentsége mindjárt intézkedett, most pedig hónapok óta semmi sem történik.

Hát először arra felelek, igaz-e, hogy semmi sem történt. Mert igen is, történt! A történetek közül bennünket, görögkatolikusokat az érdekel, hogy a bikszádi, mojszini és nikulai Sz. Bazil-rendi szerzeteseket már alája rendelték a Máriapócon élő magyar rendfőnöknek. A pápa Ő Szentsége erről már október 16-án intézkedett, megvalósulására idő kellett, s december 8-án következett be. Ebből látjuk, hogy Rómában gondolnak ránk és rendezni fogják egyházunk ügyeit.

A kérdés másik részére pedig azt bálaszolom, hogy most egyházilag más a helyzet, mint 1919-ben volt. Megmondom, hogy miben.

1919-ben a hajdúdorogi püspökség székhelye, Nyíregyháza magyar uralom alatt maradt, Szatmár és környéke román uralom alá jutott. Minthogy ez[en] a területen magyar gör. kath. püspök nem volt, de még rutén sem, görögkatholikus egyházak pedig szinte egy napig sem lehetnek meg anélkül, hogy valamely egyházi főhatóság alá tartoznának, aki őket kormányozza, Róma kénytelen volt azonnal intézkedni, hogy Petét és a többi olyan egyházközséget, mely a hajdúdorogi püspökséghez tartozott, de törvényes püspökétől el volt vágva, alárendeljük a legközelebbi püspökségnek. Így rendelték bennünket alá ideiglenesen a nagyváradi püspöknek. Erre ti is emlékeztek, hiszen együtt voltunk benn Szatmáron, amikor az új püspök átvett minket.

Most, mikor a románok Szatmár vidékét visszaengedni kényszerültek, nemcsak Pete és Szatmár vidéke jött vissza a hazához, hanem Nagyvárad és Nagybánya is, vagyis most parókiáink nincsenek elvágva püspökeiktől. Ha valamiben püspöki intézkedésre van szükség, Nagybányára lehet írni s fel is lehet utazni, ha szükséges. Nincs tehát olyan sürgős intézkedésre szükség, mint 1919-ben volt. Mert a nyelvi kérdés és a többiek, csak másodrendűek. Keresztelni, esketni, gyóntatni, áldoztatni akár magyar, akár román katolikus pap egyformán érvényesen tud; Krisztus Urunk nem tett különbséget a papjai között aszerint, hogy milyen nemzetbe tartoznak. Az ő Egyháza katolikus, azaz egyetemes, általános, minden kor, minden nép és minden állapotú ember számára való.

Mikor a románok jöttek, Róma ideiglenesen rendelt titeket sok mással együtt a román püspökök alá. 1929-ben úgy látszott, hogy az az állapot, melyet a római és görög katolikus egyházra nézve is békeszerződés hozott, végleges marad. Ekkor átrendezte egész Romániát. A szatmári és nagyváradi római katolikus püspökségeket egybevonta, a szamosújvári püspökséget pedig kettéosztotta. Így jutottatok ti, kedves volt híveim is a nagybányai püspökség joghatósága alá. Mások ismét a nagyváradinak, ismét mások a balázsfalvi érsekségnek lettek alárendelve, kik azon az állásponton voltak – nekik ez volt a kedvező! – hogy aki görögkatholikus, az csak román vagy ruthén lehet.

Most szerintünk és ti szerintetek is itt volna az ideje a történet hibákat kijavítani. Benneteket és sok mást is visszahozni a hajdúdorogi egyházmegye kebelébe, ahol a vallást nem keverik össze a nemzetiséggel, s a szertartásokat engedik olyan nyelven végezni, amely a népnek kedvesebb, amelyen át jobban tud Istenhez emelkedni. Az Apostoli Szentszék azonban – nekünk ugyan fájdalmasan, de mégis igen helyesen – arra az álláspontra helyezkedik, hogy amit 1929-ben végleges intézkedésként határozott felöltek, azt nem másítja meg most, hanem bevárja Európa újjarendezésének további jelenségeit. Bevárja, míg a határok újból és véglegesen helyreállanak, s akkor nyúl hozzá az egyházi területek rendezéséhez. Ez nem azt jelenti, mintha attól félne, hogy ezek a területek nem maradnak magyarországi vidékek, hanem azért nem nyúl hozzá, mert nem lehet még tudni, hogy mi fog visszakerülni, s ha a volt hajdúdorogi-egyházmegyei parókiákat visz-

szacsatolja, újból át kell rendezni a román püspökségeket is, ami nem könnyű dolog, mert nem mindig mehet minden vissza oda, ahol a triánoni béke előtt volt, hiszen a nagybányai püspökség azóta létesült s azzal is számolnia kell, azt nem lehet csak úgy félretolni az útból, vagy úgy tekinteni, mintha nem léteznék.

Az illetékes egyházi és világi főhatóságok megtették előterjesztéseiket mindazokra nézve, amit ti kértek és kívántok. Az Apostoli Szentszék azonban még senkinek választ még nem adott. Amit megtudhattunk, csak úgy kéz alatt tudtuk meg. Bevárja, míg az idő alkalmas lesz egy végleges, valóban végleges rendezésre. Nekünk nem lehet más feladatunk, mint érzéseinket megőrizve, alázatosan s a Szentatyát megillető hódolattal türelmesen várni. Ezt ajánlom tinektek is. Rossz lelkiatyátok lettem volna, ha mást ajánlanék. Kérelmezni, szorgalmazni lehet ugyan az ügyet, de sokat el nem lehet érni vele. Mikor a dolog a döntésre érik, eldől a ti javatokra.

Az atyaiak és daróciak, ha papjukat a falujokból kitiltották, nem jártak el helyesen. Ha már terhükre esett, hogy közöttük román szertartással végezze a temetéseket, és azt, ami előadódik, akkor lett volna a helyes: kérjék meg, hogy végezze magyarul, vagy ha ezt nem merné megtenni, engedje meg, hogy ameddig a dolog dűlőre jut, a németi, illetve a peleskei pap szolgálatait vegyék igénybe. Nem tudom föltételezni, hogy a petei főtisztelendő úr – bár személyesen nem ismetem, sőt a nevét sem tudom – ennek ellene mondana, hiszen Krisztus Szíve szerint való papi lelkével ő is megérzi azt, hogy mit jelent a felzaklatott lelkek nyugalmának helyreállítása.

Pete pedig nem tartja idegennek és szokatlannak a román szertartást sem. Legfeljebb, ha valaki egyáltalán nem érti, vesz Szatmáron a Katolikus Karitászboltjában (Horthy Miklós tér 30.) egy jó magyar gör. katolikus imakönyvet, és csendesen elolvassa magának magyarul, amit a pap és kántor románul mond. Hiszen úgyszólván el lesz röviden intézve a dolog, de Rómát siettetni nem tudjuk. A szertartás nyelve nem bélyegez senkit románná vagy mássá. Szatmár vidékén (most jártam arra novemberben, tehát tudom) nem azért bélyegzik románnak a görögkatholikusokat, mert a templomban románul énekelnek, hanem azért, mert román politikai ágenseknek bedőltek, és 1918. őszén (sokan azt sem tudták, miről van szó!) aláírtak egy nyilatkozatot, hogy Magyarországtól el akarnak szakadni és Romániához csatlakozni. Ezt bizony nehéz elfelejteni, bár sok aláíró egészen ártatlan volt benne. Petén Erdei György tanító gyűjtötte az aláírásokat, s magam is láttam, mint vitette egyik-másik gazdát nemzetőrökkel és kényszerítette rá, hogy aláírjon. A románság bélyege innen ered. És ezt nem lehet jóvátenni más vallásra való áttéréssel. A református vallásra tért görögkatholikusokról – ezt is tudom – azt mondják Szatmár vidékén: Kuttyából nem lesz szalonna. Hogy a reformátusok mégis hajszolják a dolgot, azért van, mert majd a fiak által remélik saját egyházukat megerősíteni.

A hitehagyásra még gondolni is véték. Még ha igaz volna is, hogy a templomi nyelv miatt bélyegeznek románnak, inkább viselném el a románság, a hazafiatlanság vádját, vagy akár ennél súlyosabbat is, habár igazságtalanul, minthogy Krisztust és az Ő Anyaszentegyházát tagadjam meg miatta. Mondjanak tehát hazafiatlannak, románnak vagy akár minnek, csak ne legyen igaz, amivel rágalmaznak benneteket! Krisztus Urunkat népámítónak bélyegezték, elmondták róla, hogy az ördöggel cimborál, falánkknak és borisszának, a vámosok és bűnösök barátjának bélyegezték, keresztre feszítették mint a törvények felbontóját. Ő érettünk szenvedte. Nem volt igaz belőle egy szó sem. Mi is elszenvetünk minden bélyeget az ő kedvéért. Mert sokkal többet ér, ha majd az egyházmegyei átredezés után önként beviszitek a magyar éneket a templomba, mintha most átmennétek idegen vallásra, mely tagadja a szentségeket, melyekkel lelketeket román szertartás mellett éppúgy tápláljátok, mint a magyar szertartás mellett; megtagadja a Boldogságos Szűz

Máriát, kihez Máriapócsra a rabság ideje alatt is el-ellátogattatok, megtagadja a gyónást, mely lelki könnyedséget és bűnbocsánatot szerez az embernek, megtagad mindent, amit őseink annyi évszázadon át szent és istenes dolognak tartottak.

Kedves egykori híveim! A mi egyházunk nem román egyház és nem magyar egyház, hanem Krisztus igaz, és csakis egyedül igaz egyháza, melyben minden nemzetnek meg kell férnie egymás mellett békességben. Ettől eltántorodni annyi, ezt elhagyni annyi, mint a pokol útjára tért anélkül, hogy onnan visszatérni lehetne, s odavinni gyermekeiteket s késő unokáitokat is. Nem szabad megtenni!

Leveletem két héttel ezelőtt kezdtem írni, de sok dolgom miatt nem volt időm bevégezni. Közben megtudtam, hogy illetékes helyen már minden elő van készítve, és mihelyt az alkalmas perc elérkezik, megtörténik az az intézkedés, mely javatokra szolgálva, minden jó és helyes kérelmeiteket is betölti. Türelem és türelem! Nem tart már sokáig a várakozás!

Bátorítsátok a kislelkűeket is! Ne induljatok el könnyelműen veszedelmesen úton. És ne engedjéteket elcsábítani atyai és daróci testvéreinket sem. Isten megjutalmazza kitűnő hithűségteket s azért a kis megpróbáltatásért, melyet 1918. őszén elkövetett öntudatlan hűtlenségtekért rátok mért az Isten, ugyanő fog jutalmazni áldással családokban, vagyonotokban, nemzeti érzétekben.

Haza és nemzetiség fogalma az egyház fogalmával nem lehet ellentétben. Maradjatok jó magyarok, a haza hű fiai, és maradjatok tántoríthatatlanul hithű görögkatolikusok, Isten úgy áld meg benneteket!

...

Kozma János püspöki tanácsos, miskolci hittanár
Miskolc, 1941. május 15.

Jegyzőkönyv

Mely felvétellett a csékei gör. katolikus Egyházközség 1942. március 8-án a lelkészi hivatalban megtartott rendkívüli nagygyűlésén.

Jelen voltak: Görögh Péter lelkész, Fincicki Ferenc egyh. pénztárnok, Ragára János egyh. gondnok, Hallók F. István egyh. jegyző, Rinkó Bertalan közs. bíró, Hallók Lajos, Lengyel István, Rinkó Sándor, Fincicki József, Leskó János, Szitás János, Dercó N. István, Hallók László, valamint a község minden számottevő tagja.

Görögh Péter elnök meleg szavakkal köszönti a megjelenteket és a jegyzőkönyv hitelesítésére Lengyel István és Rinkó Sándor egyh. képviselőtestületi tagokat kéri fel.

Ezt követőleg ismerteti a Hajdúdorogi Egyházmegyében most általánossá lett s a trianoni béke által elszakított erdélyi magyarajkú gör. katolikus hitestvéreinknek a hajdúdorogi egyházmegyéhez leendő visszacsatolása iránt megindított mozgalmat.

Elmondja, hogy Erdélyben és a keleti országrészekeken lakó magyar anyanyelvű gör. katolikus hívek az 1914-18-as világháború reánk nézve annyira szerencsétlen befejezéséig egyházmegyénk hívei voltak. Leszögezi, hogy Észak-Erdély és a keleti országrészek visszacsatolása után minden hitfelekezet híveinek hovatartozása azonnal rendezést nyert, illetve régi megyéspüspökük joghatósága alá visszahelyeztettek. Csupán a Hajdúdorogi Egyházmegye erdélyi híveink visszacsatolása várat még magára. Le sem lehet írni azt a sok méltatlan mellőztetést és bántalmazást, amit magyar gör. katolikus mi voltuk miatt kell napról-napra elszenvedniök. Egyik részről magyarságuk miatt, másik részről gör. szertartásuk miatt éri őket sérelem. Az onnan érkező hírek szerint igen sokan: egész egyházközségek hívei rendültek meg már hitükben és lettek hitehagyottá. Egy egészen kézenfekvő példával illusztr-

rálja az erdélyi hívek között uralkodó állapotokat. Fájdalomtól elcsukló hangon modnja el a jelenlevőknek az egyik csékei gör. kat. hívő panaszát, kinek leánya az elmúlt őszy folyamán egy református vallású jegyzőhöz ment feleségül, aki a katolikus fél részére adott reverzálíst. Míg itthon voltak a községben, még a református vallású férfi is a mi templomunkba halgatta a szentmisét. A Szilágyságba való áthelyezésük után azonban többé hallani sem akartak a gör. szertartású kat. Egyházzól, annyira nem, hogy mintegy öthónapos gyermeküket mindeztidáig meg sem kereszteltették, nehogy emiatt lakhelyükön őket »románoknak« nézzék: az lévén az általános vélemény, hogy aki »gör. kat.«, az eo ipse nem is magyar.

A fiatal házaspár kérésére a szülők már érdeklődtek is a lelkészi hivatalban: miként lehetne az egész családnak szertartást változtatni, hogy a gör. szertartás semmiféle vonatkozásban se legyen számukra akadály a társadalmi elhelyezkedésnél és az előrehaladásnál.

A példa hatása alatt a jelenlevőköl elemi erővel tör ki a felháborodás és megbotránkozás s mélyen megsértődve hangoztatták: »Mi nem vagyunk sem másodrendű katolikusok, sem másodrendű magyarok!« Mi magyar gör. katolikusok vagyunk, még életünk árán is annak valljuk magunkat, mert tudjuk, hogy a történelmi idők folyamán mi is éppoly önfeláldozással ontottuk a vérünket és hoztuk meg áldozatunkat a Hazáért, mint Annak bármely más felekezetű, vagy nemzetiségű polgára! Tűrhetetlen, hogy velünk: magyar gör. katolikusokkal ily mostohán és szeretetlenül bánjanak ebben a teljes feltámadásért és boldogabb jövőért küzdő országban! Magyar lelkünk teljes öntudatával, magyar szívünk minden dobbanásával tiltakozunk az ellen, hogy bennünket még a vértanúságra is kész magyarságunk mellett »ruszinnak«, »orosznak«, avagy »eománoknak« nevezzenek és hogy bennünket vallásunk miatt sérelmek érzjenek.

Kérjük a Tisztelendő Lelkész Urat, hogy eme tiltakozásunkat jegyzőkönybe foglalva minél előbb juttassa el az Erdélyi Bizottsághoz, hogy a mi tiltakozó állásfoglalásunk is segítse közelebb céljához az erdélyi hittestvérek magyar görögkatolikus mivoltának elismeréséért és a Hajdúdorogi Püspökséghez leendő visszacsatolása érdekében megindított mozgalmat.

Jegyzőkönyv a jelenlevők előtt felolvastatott és az abban foglaltakról jóváhagyólag vettek tudomást.

Több tárgy nem lévén, lelkész-elnök az ülésen résztvevőket az ősi gör. szertartáshoz való ragaszkodásra és tevékeny katolikus életre buzdította, az ünnepi gyűlést berekesztette, mely a »Valóban méltó« eléneklésével rendben szétoszlott.

Kmf.

Aláírások

Nagyméltóságú Püspök Úr, Kegyelmes Atyám!

Mint a nagylétai egyházkerület esperese kötelességszerűen mély tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, hogy a mai napon már harmadízben jelent meg nálam Érselénd, Csokaly, Érmihályfalva és más érmelléki magyar községek gör. kat. Egyházainak népes küldöttsége, és mint a hozzájuk legközelebb eső hajdúdorogi egyházmegyei esperes előtt, bejelentették nálam, hogy egyházközségeik, melyeket 1920-ban a nép megkérdezése nélkül csatoltak a román püspökséghez, most a hajdúdorogi magyar püspökséghez akarnak sürgősen visszatérni. Arra kértek tehát, hogy ezen elhatározásukat jutassam a főtiszteleendő e. m. Főhatóságom magas tudomására, azon alázatos kérésük kíséretében, hogy a hajdúdorogi püspök úr Ónagyméltósága a visszacsatolást a római Szentszéknél mielőbb kieszközölje, és nekik magyar görög katolikus papokat adjon.

Ezzel kapcsolatban még bejelentették azt is, hogy amíg a visszacsatolás nem történik meg, ők nem fogadják el a nagyváradai román püspökség által részükre küldött román papokat, bezárják előlük a templomokat, és inkább ők maguk sem járnak addig az istentiszteletekre. Azt szeretnék tehát, ha addig is, míg a kérdés Rómában elintézését nyer, időnkint én küldjek ki a kerületemből egy-egy magyar papot hozzájuk szt. misét végezni. Ha pedig kérelmük nem teljesülhet, inkább valamennyien görög keletiek lesznek, de a nagyváradai román püspök hívei többi nem akarnak maradni.

A küldöttséget határozott szavakkal megnyugtattam, hogy a visszacsatolás ügye törvényesen és igazságosan rendezve lesz, várják be tehát a felsőbb egyházi hatóság rendelkezését, s míg ez meg nem történik, semmiféle törvényellenes dologra ne ragadtassák magukat. Megmondtam azt is, hogy míg erre joghatóságot nem nyerünk, semmi estre sem mehetünk át a jelzett parochiákra misézni. De legyenek türelemmel, addig se hanyagolják el a templombajarást és bízzanak ügyük igazságos ügyük feltétlen győzelmében.

Nagyméltóságú Püspök Úr! Az érmelléki parochiák híveinek egyre fokozódó nyugtalanságát és türelmetlenségét – úgy látszik – sikerült ugyan ideig-óráig lecsillapítanom, de olyan súlyosnak látom az ottani helyzetet, hogy a legsürgősebb intézkedésekre van szükség, ha ezeket a híveket megtartani és a skizmtól megoltalmazni óhajtjuk.

Szentelő jobbjának csókolása mellet mély hódolattal vagyok
Nagyléta, 1942. március 17.

Turányi Miklós
esperes

Nagyméltóságú Püspök Úr, Kegyelmes Atyám!

Mély tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, hogy folyó hó 29-én tartotta a nagylétai esperesi kerület papsága rendes tavaszi papigyűlését a hosszúpályi parochián. Az ott tárgyalt ügyek hivatalos jegyzőkönyvét később bátorkodom majd benyújtani, azonban a gyűlés folyamán egy olyan megdöbbentő momentumról szereztem tudomást, melyről kötelességemnek tartom Nagyméltóságodat azonnal informálni.

A papigyűlésen jelen lévő lelkész testvérek ugyanis a leghatározottabban állították, hogy az erdélyi ügyek rendezetlensége miatt felizgatott híveink újabban Nagyméltóságod fennkölt személyét sem kímélik, és fenntartás nélkül hangoztatják, hogy a »püspök urunk erélytelensége és gyengesége is oka annak, hogy a románok erőszakos fellépésével szemben nem tud hasonló hatásos fegyvereket állítani, stb.«

Kegyelmes Uram! Mi papok tudjuk a legjobban, hogy ez a sajnálatos beállítás mennyire igazságtalan, és hogy Nagyméltóságod milyen emberfeletti erőfeszítéseket tesz az erdélyi kérdés eredményes megoldása érdekében. De a felizgatott tömeghangulat hajlamos rá, hogy a sikertelenség okát közvetlen feljebbvalóira hárítsa át. Köztudomású, hogy annak idején az egész egyházmegye a legszebb reményeket fűzte Nagyméltóságod főpásztori működéséhez. A hívek tízezrei szinte gondviselésszerű intézkedést láttak abban, hogy a legnehezebb időben, midőn az erdélyi kérdés megoldására is sor kerülhetett, egy ilyen kiváló és apostoli lelkű, s amellet mozgékony, fiatal főpásztor került az egyházmegye élére. Most tehát csalódva a reményeikben, könnyen kimondják az ítéletet, hogy csalódtak Nagyméltóságodban is.

Nagyméltóságú Püspök Úr! Mi az egyházkerület lelkészei a legőszintebben fájjaljuk felizgatott népünk hűtlenségét, és eskünkhöz híven mindent megteszünk, hogy híveink fenti sajnálatos álláspontját megváltoztassuk. Azonban kötelességemnek tartom, hogy a

történeteket leplezetlen őszinteséggel Nagyméltóságod magas tudomására hoztam annak bizonyítására, hogy népünk hangulatának lecsendetítésére a magunk erejéből nagyon kevés reményünk van már.

Szentelő jobbjának csókolása mellet mély hódolattal vagyok
Nagyléta, 1942. június hó 30.-án

Turányi Miklós
esperes

Kegyelmes Uram!

Egy nemzeti és vallási szempontból rendkívül fontos dologban bátorkodom Nagyméltóságodhoz fordulni kérve, hogy az alább előadottakat meghallgatni és a szükséges intézkedéseket mielőbb megtételni szíveskedjék.

Szilágypér nagyközség a trianoni békeparancs előtt Nagyméltóságod püspökségéhez tartozott. A községet a bukaresti kormány valamelyik román szertartású görögkatolikus püspökséghez csatolta, s a község, bár 1940. szeptember 5-e óta ismét visszakerült a Magyar Szent Koronához, még ma is a román szertartású püspökség alá tartozik, és ennek folytán a község görögkatolikus templomában ma is román nyelven mondják a Szentmisét. Ha a község román anyanyelvű és nemzetiségű volna, talán érthető volna ez a dolog, azonban figyelembe véve azt, hogy a görögkatolikus lakosság túlnyomó részben magyar, akiket szándékosan románosítottak el, elsődrendű nemzeti érdek volna ezen az állapoton mielőbb változtatni. A jelenlegi plébános, ha jól tudom Serban Flavius, a hívei pedig Csutorás, Kozma, Juhász, Gál nevű magyar családokból adódnak. Ezek az emberek vagy megtagadják a magyarságukat és romának vallják magukat, vagy pedig egy olyan lelki meghasonlás állapotába jutnak, amely sem egyházi, sem pedig nemzeti szempontból kívánatosnak nem mondható. Ezt a helyzetet aknázza ki a falu református többsége, sűrűn hangoztatva, hogy a görögkatolikusok nem magyarok, hanem oláhok. ... Hogy a községben milyenek az állapotok, csupán arra kívánok még rámutatni, hogy az elmúlt évben levante zászló szentelés volt, s a zászlót a görögkatolikus plébános is megáldotta. Ezzel kapcsolatban a faluban úgy nyilatkoztak, hogy az oláh pap megbecstelénítette a zászlónkat. ... A községnek országzászlót adományoztam, ünnepélyes felavatásán a jelenlegi görögkatolikus plébános megjelenése nem kívánatos. Ha azonban a zászlónkat egy magyar görögkatolikus pap szentelné meg, nagy megnyugvással szolgálna az egész községnek. ...

1942. július 20.

Péchy [?] Loránd

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr! Kegyelmes Uram és Atyám!

Mély alázattal jelentem Nagyméltóságodnak, hogy az a hatalmas mozgalom, mely az erdélyrészi paróchiáink visszacsatolása érdekében esperesi kerületemben olyan elementáris erővel fellángolt, úgy látszik, hogy már áttérjedt a távolabb fekvő délvidéki paróchiáinkra: Makóra és Szegedre is. Eppen ma kaptam mindkét helyről sürgős jelentést, hogy melyben az illetékes paróchusok aggódó hangon közlik velem, hogy az ottani hívek, különösen az intelligensebb világi elemek nyíltan is kifejezést adnak elégedetlenségüknek

a római Szentszék halogató taktikája miatt, mellyel ezt a ránk nézve oly fájdalmas erdélyi kérdést még most sem tudja vagy akarja megnyugtatóan rendezni.

Mindkét városi paróchián számtalan olyan intelligens hívünk él, akiket a románok annak idején Nagyváradról, Kolozsvárról, Aradról vagy Temesvárról magyarságuk miatt kiüldöztek, s ezek a hívek most szívvel-lélekkel magukévá teszik szülőföldjük panaszait, és éles hangon bírálják, hogy a Szentszék, nem tudni mi okból, de a románok igazságtalan álláspontjának kedvez, és az ottani görög katolikus magyarságot engedí a schizma veszélyébe rohanni, vagy teljesen elrománosítani. Főleg azzal érvelnek, hogy a Szentszék nem alkalmazza velünk szemben az egyenlő elbánás elvét, mert pl. a Délvidék felszabadítása után a pécsi és csanádi latin szertartású egyházmegyék elszakított részeit 3 hét alatt visszacsatolták az anya-egyházmegyéjükhöz – a mi esetünkben pedig még 15 hónap sem volt elegendő arra, hogy a római Szentszék meglássa az igazságot és végre jótégye a több, mint 20 éves sérelmeket!

A jelentések szerint a fentiek következtében mindkét egyházközségben annyira izzó és túlfeszített a hangulat, hogy a lelkészek nem is mernek nyilvános gyűléseket összehívni, mert minden ilyen alkalommal félni lehet egy sajnálatos elszakadási tömegmozgalom hirtelen kirobbanásától. A hívek ugyanis nyíltan hangoztatják, hogy ha a katolikus Egyház nem tudja megvédeni az erdélyi görög katolikusokat, akkor inkább ők is kilépnek az Egyházból és görög keletieké lesznek valamennyien, mert a schizma keretében szabadban és nagyobb erővel tudnak majd az erdélyi testvérekért küzdeni.

...
Nagylétán, 1942. február 5-én.

Turányi Miklós
kerületi esperes

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr! Kegyelmes Uram és Atyám!

Mély tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, hogy az elmúlt napokban több ismeretlen egyén érkezett községünkbe, akik erdélyrészi görög katolikusoknak mondják magukat, és házról-házra járva az itteni gör. kat. hívek között, azzal agítálnak, hogy az egész nép lépjen át a magyar görög keletiekhez, mert csak ily módon megerősödő magyar görög keleti egyház tudja erdélyi testvéreinket kiszabadítani a román nemzetiségi egyház karjaiból. Az idegeneket illetőleg érdeklődtem a helyi közigazgatási hatóságnál, de azt a választ kaptam, hogy mivel ezek az emberek semmi nemzet- vagy társadalomellenes dolgot nem művelnek, sőt fáradozásuk egyenesen a magyarság megerősödését célozza, így tehát semmi ok sincs a közbelépésre.

Értesültem továbbá arról is, hogy a kerület valamennyi községében előfordultak már ezek az agitátorok, és valamint Nagylétán, úgy a többi egyházaknál is egyre nagyobb erővel lobbant fel újra ez a nemzeti színekbe burkolt schizmatikus mozgalom. Hiábavaló a papok minden ébersége, felvilágosítása és apostoli buzgalma – a hívek csökönyösen csak azt hangoztatják, hogy: »ha nem voltunk jók Rómának, mint magyar görög katolikusok, majd jók leszünk a magyar görög keletieknek. Róma pedig csak hadd pártfogolja továbbra is az oláhokat!«

Kétségbeesett segélykiáltással fordulunk tehát ismételen Nagyméltóságodhoz, kegyeskedjék még egy utolsó kísérletet tenni az erdélyi parochiák visszacsatolása érdekében a római Szentszéknél és a magyar kormánynál, meggyőzve az illetékeseket annak a moz-

galomnak kiszámíthatatlanul káros következményeiről, mely híveink tízezreit hatalmába kerítette és most már a hitehagyás veszélye felé sodorja.

Szentelő Jobbjának csokolása mellett mély hódolattal vagyok Nagyméltóságodnak Nagylétán, 1942. július 10-én.

engedelmes fia
Turányi Miklós
kerületi esperes

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!
Kegyelmes Uram és Atyám!

...

A kerület lelkészei részint írásban, részint telefon útján újabban arról értesítettek, hogy a legtöbb helyen a hívek már megtagadták az egyházi adó és a stóla megfizetését. Több helyen, mint pl. Álmodosdon vagy Bagamérban a templomot is be akarják zárni és az ottani lelkészek csak nagy nehezen tudták rávenni az elégedetlenkedőket arra, hogy tervüktől elálljanak. A templomaink lassan-lassan üresek lesznek, a hívek nem járulnak szentségekhez, és a jelentések szerint a hívek minden helyen nyíltan is felvették már a kapcsolatot a görög keleti egyházzal.

Minden jel arra vall, hogy most már egy jól megszervezett tömegmozgalommal állunk szemben, és a nép csak az alkalmas pillanatot várja, mikor ez a mozgalom teljesen megéri és a katolikus Egyháztól való elszakadást nyíltan is kimondják.

Nagyméltóságú Püspök Úr! Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy kerületem papjait az események ilyen sajnálatos alakulásáért semmi mulasztás vagy felelősség nem terhelheti! Mindig a népünk javáért dolgoztunk, kötelességünket hűségesen teljesítettük és ezután is ki fogunk tartani az utolsó percig.

...

Szentelő Jobbjának csokolása mellett mély hódolattal vagyok Nagyméltóságodnak Nagylétán, 1942. augusztus 3-án.

engedelmes fia
Turányi Miklós
kerületi esperes

JEGYZETEK

- 1 Megjegyzendő, hogy több történeti irányzat, így a marxizmus egyes árnyalatai is az elitesoportok esetén szintén a közösségiséget hangsúlyozzák.
- 2 Religious Organizations and Communication. In: John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982. 201–240. Ugyanerről: Ferenc Gereben: Religion und nationale Identität. In: Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel) Europa – eine qualitative Studie. Hrg: András Máté-Tóth, Pavel Mikulasčák. Schwabenverlag, Ostfeldern, 2001. 307–317.
- 3 Erős kritikai érvelésről: Religion, Kirche und Schule. In: J. Straubinger: Die Schwaben in Sathmar. Kepplerhaus, Stuttgart, 1927. 55–63.; Die schwabische Bewegung und die Deutschschwabische Volksgemeinschaft. Uo., 63–70. Távolságtartó elemzését adja: Tempfli Imre:

- Kaplony. Adalékok egy honfoglaláskori település történetéhez. Otthonom Szatmár Megye, 5. Szatmárnémeti, 1996. 245–251.
- 4 Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München, 1974. 149., 219–220. Pirigyi István: *A görög katolikus magyarság története*. (Nyíregyháza, 1982) című munkája szerint a magyar görög katolikusok a magyar ortodox és katolikus vallásúakból, valamint az elmagyarosodott ortodox vallású nemzetiségekből származnak. Sajnos Prigyi adatokkal csak hiányosan támasztja alá nézeteit.
- 5 A Cserbak András rövidebb összefoglalójában azt állítja, hogy a jelenlegi magyar görög katolikusok a szerbek, ruszinok és románok leszármazottai. *A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti hátterére (Mert ezt Isten hagyta*. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1986. 277–284.) Karácsony Jenő és Szabó Jenő ugyanakkor az autoctonok, kontinuus görög liturgia mellett érvel. (*A görögkatolikus magyarok eredete*. Katolikus Szemle XXXVIII. (1924) 389–396., 440–460.; Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896–1912*. Budapest, 1913. 47–53.) Aradi Viktor: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből*. Huszadik Század 1913, 378–379.
- 6 Legjobb adalék ehhez: Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1914–1850) In: A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. [Sorozatszerkesztő: Bárdi Nándor.] Pro-Print, Csíkszereda, 1999. 25–97.
- 7 Ștefan Pascu: *Făurirea statului național unitar român*. București, 1983. I. 323.; Keith Hitchins: *The Rumanian National Movement in Transylvania 1780–1849*. Cambridge, 1969. És különösen: *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania. 1846–1873*. Cambridge, 1977.; Ștefan Pascu: *Făurirea statului național unitar român*. București, 1983. I. 323.
- 8 Kiváló példa erre: Vályi András: Magyar országnak leírása : mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek,tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a betüknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Buda, 1796-1799. 1–3. köt. és Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülmenyesen leiratik*. Hn. [Pest], 1851. I–IV. köt.
- 9 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Chatto and Windus, London, 1976.
- 10 Egyes adatok szerint 1880–90 között a magyar görög katolikusok száma 43 595-tel csökkent. (Demkó Kálmán: *Asszimiláció, reasszimiláció*. Budapest, 1897. 25–26.) Ennél valószínűleg hitelesebb statisztikai adat az, mely szerint 82 (elsősorban rutén, kisebbrészt román) község magyarosodott el, 309 magyar pedig disszimilált, elsősorban a románsághoz. (Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 949.)
- 11 Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1900*. Budapest, 1977. 145.
- 12 A liturgikus nyelvek körüli vita nem csak a román katolikuságban jelentkezett: a fehér orosz görög katolikusok pl. nagyon sokáig ragaszkodtak a lengyel templomi nyelvhez. (Nasze kościołowy. Opis iustrowanych wszystkich kościołowy i parafji znajdujących sie na obszarach dawnej Polski i ziemach przyległych. In: *Archidiejezja Mohylewska. Warszawa, 1913. 32.*) Óromániában is csak Cuza fejedelem 1863-as rendelete tette kötelezővé a román nyelvet a szertartásokban, de kizárólagossá még ekkor sem vált: néhány templomban megőrizték a görög liturgiát.
- 13 Gábor Barna: *Wallfahrtsregionen und interethnische Beziehung-een in Ungarn*. In: *Műveltség és hagyomány*. Ethnographica fokloristica carpathica 4. (Debrecen, 1985) 177–183.
- 14 Szövegét ld.: *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912–1987*, Nyíregyháza, 1987.
- 15 Az eperjesi püspökségtől 8, a munkácsiból 70, Szamosújvártól 4, Fogarastól 35, a „nagyváradi román [sic!] püspökségtől” („dioecesi Magnovaradinensi Rumenuorum”) 44 parókiát csatoltak el.
- 16 *Unirea Transilvaniei cu România*. Bucuresti, 1978. 326–328.; *Biserica româna unită. Doua suta cincii zeci de ani de istorie*. Madrid, 1952. 151.; Ștefan Pascu: *Făurirea statului național unitar român*. Bucuresti, 1983. I. 323.
- 17 Magyar álláspont szerint a Hajdúdoroghoz csatolt 183 575 hívő 85%-a magyar ajkú volt; ugyanakkor a románok szerint az új egyházmegyéhez román püspökségektől átkerült 73 225 fő gyakorlatilag mind román anyanyelvet beszélt (Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. június 14-én a Parlamenten elhangzott beszéde. Az Országgyűlés Felsőházának XLV. ülése, 1913. június 20. Az 1906. évi május hó 19-ére hirdett Országgyűlés Felsőházának Naplója, III. köt. Atheneum, Budapest, 1914. 34–46.; Moritz Csáky: *Die römisch-katolische Kirche in Ungarn. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IV. Die Konfessionen*. Wien, 1985. 288–289.; Pascu: *i. m.* 323.; Liviu Maior:

- Miscarea națională românească din Transilvania 1900–1914. Cluj-Napoca, 1986. 94.) Pirigyí az alábbi adatokat hozza: „A hívek közül 183 757 magyar, 26 823 román, 1 623 szlovák, 968 rutén és 2 509 egyéb anyanyelvű volt. A nem magyar ajkúak közül 24 094 beszélt magyarul és csak 7829 volt járatlan nyelvünkben. 21 paróchián a hívek túlnyomó része román anyanyelvű volt. A görög katolikus magyarok 40%-a, vagyis 120 747 lélek, nem került a Hajdúdorogi Egyházmegyébe; közülük 80 747 szláv, 40 000 pedig román püspökségek joghatósága alatt maradt.” Jankovich miniszter szerint a hajdúdorogi egyházmegyén kívül maradt görög katolikus magyarok száma 81 896 volt, ezen túl megemlítette, hogy 124 088 olyan hívő tartozott más egyházmegyékhöz, aki nem volt ugyan magyar anyanyelvű, de beszélt magyarul.
- 18 A püspök nevét a jegyzőkönyv rögzítette ebben a magyar formában. Az Országgyűlés Felsőházának XLV. ülése, 1913. június 20. Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója, III. köt. Atheneum, Budapest, 1914. 34–46. Erdemes néhány szót idézni Hosszu püspök beszédéből: „Az elmúlt esztendő egyházunk történetében és a mi saját magánéletünkben is mint püspökök életében is a legmélyebb, a legszomorúbb nyomokat hagyta hátra, mert annyi küzdelmes, annyi gyötrelmes pillanatot kellett átélnünk a félelemben, hogy egyházunk, amely kétszáz és több évvel ezelőtt a magyarországi katholicizmus erősítésére jött alapított, tönkre fog menni az izgatások és izgalmak következtében, amelyek a püspökség felállításának módozatai következtében előállottak.” A tiltakozásokra Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter és Tisza István miniszterelnök mellett Csernoch János hercegprímás is válaszolt, ekképpen: „Különben azt hiszem, kár most sokat beszélni az ügyről. Roma locuta, causa finita est.” (Uo.)
- 19 Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspöki Levéltár (továbbiakban HGKEML), Nyíregyháza, 2171/1913.
- 20 Scapinelli bécsi nuncius 1912. november 17-én kiadott és a Christifideles bullát értelmező leirátában külön kihangsúlyozta, hogy „a liturgikus cselekményekben sohasem lesz szabad használni” (Pirigyí: i. m.)
- 21 HGKEML 322/1920.
- 22 Különösen a Vicariatul Național Român Greco Catholic – din Carei – formă de manifestare a dreptului de autodeterminare din punct de vedere religios a populației românești című fejezet In: Ciuobota, Viorel: Lupta românilor Sătmăreni pentru Unire. Ed. Muzeului Sătmărean, 2004. 150–196. Dr. Papp György: A magyar és román görögkatolikus egyház között fennálló vitás kérdések megoldására irányuló s az Apostoli Szentszék és a M. Kir. Kormány között megkötendő egyezmény tervezete. HGKEML 443/1942.
- 23 Ciuobota, Viorel, im. 408. skk. és Román egyházközsegek átcsatolása. HGKEML 188/1919. Kimutatás azon hajdúdorogi, volt nagyváradi és szamosújvári paróchiákról, melyek a 16.475/1918. számú nunciusi szám alatt közölt pápai döntéssel a nagyváradi püspök (Radu Demeter) delegátusi joghatósága alá helyezett. MOL K-150.
- 24 Kimutatás azon hajdúdorogi, volt nagyváradi és szamosújvári paróchiákról, melyek a 16.475/1918. nunciusi szám alatt közölt pápai döntéssel a nagyváradi püspök (Radu Demeter) delegátusi joghatósága alá helyezett. Országos Magyar Levéltár Miniszterelnökség Nemzetiségi Ügyosztály Iratai (továbbiakban MOL K-28) 84. cs. 139. tét. 1980/1940. Az eredeti rendelkezés 45 egyházközsege jelöl meg, amiből viszont a jelentés szerint 14 visszakerült Magyarországhoz és a hajdúdorogi püspökséghez. Ugyanakkor – ugyanennek az iratnak a tanúsága szerint – hat paróchia továbbra is püspöki felsőbbség nélkül maradt; érdekes módon ebből öt egyházközség az 1910-es népszámlálás szerint olyan faluban volt, ahol a román lakosok száma lényegesen elmaradt a görög katolikusokétól (tehát jelentős számú magyar ajkú görög katolikus hívővel bírtak), Szatmárnémetiben pedig csak a román paróchiának volt püspöki felügyelete, a magyaroknak nem.
- 25 1895:XLIII. törvény a vallás szabad gyakorlásáról. Magyar Törvénytár, 1894–95. évi törvénygyűjtemek. Franklin Társaság, Budapest, 1897. 306–309.
- 26 A Helytartótanács 1814-ben ezt határozottan ki is nyilvánította, amit sem az 1895-ös törvény, sem más jogforrás nem cáfol, tehát érvényben lévőnek lehetett tekinteni.
- 27 Can. 98. p. 2. „Clerici nullo modo inducere praesant sive latinos ad orientalem, sive orientales ad latinum ritum assumendum”; p. 3. „Nemini licet sine venia Apostolicae Sedis ad allium ritum transire, aut, post legitimum transitum, ad pristinum reverti”.
- 28 MOL K-28) 84. cs. 139. tét. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy hogy úgy a korabeli magyarországi sajtó, mint a magyarországi revíziós irodalom, vagy pedig az 1940 után Erdélyben kiadott művek csak római katolikus papok, szerzetesek és protestáns lelkészek kálvária-történeteit tartalmazták.
- 29 Aradi Közlöny, 1922. február 10.
- 30 Keleti Újság, 1922. szeptember 16.
- 31 SzPL szám nélküli iratköteg az 1941. évnél. Az áttértekből 211-en lettek ortodoxok, jellemzően csaknem mind a harmincas évek második felében.

- 32 Pirigyí idéz ezzel ellentétes esetet is, az azonban inkább kivételnek tűnik („Iskolalátogatásaim és egyéb hivatali érintkezéseim során megütközéssel tapasztaltam, hogy az elsőrangú, magyar, hazafias szempontokat betöltő, ízig-vérig magyar görög katolikus egyházat, annak szerveit, iskoláit, lelkészeit és tanítóit hihetetlenül téves felfogásból, illetve már megrögzött, belenevelődött rossz szokásból a köznép állandóan »orosz« és »oláh« néven jelöli meg.”)
- 33 Hadtörténeti Múzeum Levéltára, a Német-Olasz Tiszti Bizottság mellé kirendelt kolozsvári összekötőtiszt jelentései I. kötet. 4.404/1941. Jellemző eset volt az is, amikor detektívek jelentették: a román [sic!] templomban Dobosi János görög katolikus lelkész a nemzeti eszméért imádkozott, és a detektívnek ki is fejtette, hogy a példaképei azok az 1940 előtti magyar katolikus papok, akik megtartották 22 évig a magyarságot; cáfolta viszont a feljelentésnek azt a részét, hogy a román haza megnagyobbodásáért is imádkozott volna; kihangsúlyozta, hogy imádkozott Horthyért. Erre panasz: „a kormányzónkért, Miklósért” végzett ima közben a románok Mihály királyra gondolnak... (Szatmárnémeti papok magatartása tb. MOL K-28. 86. cs. 144. tét. 1942-O-15.304.)
- 34 Nyisztor Zoltán: Szemtől-szembe az erdélyi románság vezetőivel. Magyar Lapok, 1940. szeptember 22. 11.
- 35 „Legelőször a gyöngék, a sokszor ok nélkül rettegők és remegők félelmét kell említenem. Sokan megelőzték a román hatóságok kényszerítését azzal, hogy nagy előzékenységgel áttértek görög keletinek vagy görög katolikusnak. Illetékes helyeken azután bemutatták jó román hazafiságuk kétségbevonhatatlan bizonyítékát, az áttérési iratot. Igaz, annyi szegény általában legtöbbször még megmaradt, hogy az ilyen sietve áttérő igyekezett tettét titokban tartani, de sokan már ezt sem tartották szükségesnek. A kenyér, a család, a megélhetés: ez volt mindig a mentség, ha az »áttérés« szóba került. ... Talán ebbe a kategóriába lehet sorolni azokat a magyar lányokat, akik szintén »áttértek« román férfiakal kötött házasságuk következtében.” De sok asszony még tanító, hivatalnok férje mellett is ellenállt – ilyenkor a gyerekeket is sikerült megtartani magyarnak... „Legtöbb esetben azonban – és ezt mindenkinek el kell ismernie – durva kényszerítéssel törték a románosítás bajnokai azokra, akiket a hivatal, később már majdnem minden szabadfoglalkozás is kiszolgáltattott önkényüknek. A közhivatal valóban olyan kiszolgáltatottságot jelentett a még megmaradt kevés számú magyar számára, amely ellen nem tudott védekezni, de a magyar közösség részéről sem remélhetett védelmet, mert ennek hiányoztak a megfelelő eszközei, hiányzott főképpen a gazdasági ereje. Ha valamelyik közhivatalban válaszüöt elé állították a magyar kisembert: áttérni vagy elmenni, akkor rendszerint nem csak saját magáról volt szó, hanem a családról, a gyermekekről is. Ilyen esetben pedig senkitől sem várhatunk hősiességet. Nem hősök és vértanúk korszakát éljük. ... Ami ellenállás, hősiesség megnyilatkozás történt, az is inkább a nemzeti gondolat megnyilvánulása volt. Lehetett tehát szó áttérésről olyan értelemben, hogy valaki vallási meggyőződésének alakulását követte? Nem. Az »áttérések« pusztá formaságok voltak és csupán a román statisztikusoknak szolgáltak nyereséggel.” Polyák István: Áttérések – vizsztatérések – megtérések. Magyar Lapok, 1941. január 24, 5; január 25, 5.
- 36 Pirigyí István: A magyar görögkatolikusok története. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1990. 132.
- 37 Hámori Péter: Székely-oláh görög katolikus sorstörténet. Regio, 2007. 2. 198–222.
- 38 Berki Feriz: Lapok a magyar orthodoxia történetéből. Egyházi Krónika, szeptember-október, 4–5.; 1965. november-december, 3–4.; 1966. január-február, 4–5.; március-április, 5.; május-június, 8.; július-augusztus, 4–5.; szeptember-október, 3–5.; november-december, 4–5.; 1967. január-február, 4–5.; 2, 7–8.; május-június, 4–5. Trianontól napjainkig. In: Berki Feriz: A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése. A Budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskola kiadványai I. Budapest, 1942. 133–138. (Berki Feriz néhány évvel ezelőttig, haláláig a budapesti Nagyboldogasszony Magyar Ortodox Egyházközség protoiereje volt.)
- 39 Viszonylag ritka volt – legalábbis 1940–41-ben – az a kismajtényi eset, ahol a szülők inkább nem engedték el az iskolai hitoktatásra a gyermeküket, mert ott román szó járt. (A Nyírcsaholyi Görög Katolikus Egyház lelkészének levele. HGKEML 189/1942. 1941. november 22.)
- 40 Marozsán János és társai (Szárzaberek) kérelme. 443/1941.
- 41 Medvigy Ferenc hozzászólása az 1944. év állami költségvetéséről szóló törvény vitájához. Az Országgyűlés Felsőházának 91. ülése, 1943. december 16. Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója, IV. köt. Atheneum, Budapest, 1944. 141–144. Medvigy beszédében azzal is érvelt, hogy az elégedetlenség miatt nem lehet csodálni, hogy még intelligens emberek is azzal érvelnek: Balázsfalvának nagyobb a befolyása, mint Esztergomnak...
- 42 A visszacsatolt keletmagyarországi és erdélyi részek vallási statisztikája. Keleti Egyház, 1941. 187–189.
- 43 Ezen nem változtatott az sem, hogy Apor követ ismételt kérésére Severio Ritter érsek, volt

prágai nuncius személyében 1942-ben apostoli vizitátort küldött a Szentszék Magyarországra. Ritter tevékenységéről keveset tudni: járt Marosvásárhelyen és Kolozsváron is; a magyar hatóságok és az egyházmegyék román vezetői mindenütt kitüntető figyelemmel fogadták, azonban csak annyi tanáccsal szolgált a perlekedő feleknek, hogy próbáljanak meg meg egyezni a vitás kérdésekben... (Farkas Gyula görög katolikus lelkes jelentése szerint Ritter érsek kedvéért Hossu püspök kispapjaival egész Kolozsvárt összejáratja valódi szemeskáváért. HPL Szn/1942.; Apostoli vizitátor kiküldése az észak-erdélyi görögkatolikusok helyzetének a

megvizsgálására. MOL K-28. 86. cs. 144. tét. 1942-D-21.699.; A Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége Erdélyi Bizottságának összegyűjtött bizonyítékai. MOL K-28. 86. cs. 144. tét. 1943-D-24.794.; Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. *Dissertatione Hungaricae ex historia Ecclesiae*, III. Aurora Könyvek, München, 1975. 98.)

44 Bihar vármegyei panaszok. MOL K-28. 86. cs. 144. tét. 1942-O-17.254.

45 A Nagylétai Görögkatolikus Egyházkerület Esperesi Hivatalának (Turányi Miklós kerületi esperes) levele. HPL 36/1942.

Hiánypótló munka Sárospatakról

A közelmúltban hiánypótló munka látott napvilágot Dienes Dénes és Ugrai János tollából. *A Sárospataki Református Kollégium története* című munkájuk a Hernád Kiadónál jelent meg.

A hagyomány a Sárospataki Református Kollégium alapítását 1531-re teszi. Az intézmény hosszú fennállása idején többször történt próbálkozás történetének megírására, de egyik előző kiadvány sem olyan részletes, alapos, mint a Debreceni Református Kollégium történetéről készült alkotás.

Másrészt pedig az utóbbi évtizedben számos munka feldolgozta elsősorban az iskola két világháború közötti történetének néhány részletét, de nem törekedett egyik mű sem a kor teljességének bemutatására. A fent említett munka legfontosabb előnye a teljességre való törekvés.

Dienes Dénes és Ugrai János vállalkozása sem éri el a debreceni munka alaposágát, de a 21. század első ilyen jellegű próbálkozása. Mint ahogyan már jeleztük, fontos, hogy a Kollégium történetének egészét taglalja, egészen 1945-ig.

A könyv inkább népszerűsítő jellegű, mint tudományos. Értékét az is növeli, hogy minden fejezet után megtalálható a korszakra vonatkozó gazdag irodalom is. Így aki a téma iránt mélyebben szeretne érdeklődni, már eleve kap egy jól használható irodalomjegyzéket.

A középkor történetének felvázolásakor a szerző elsősorban a tényanyag összegyűjtésére törekedett, de hiányzik a folyamatok alapos értékelése, logikai összefüggések keresése.

Az újkor történetével foglalkozó Ugrai János néha **szembemegy a modern szakirodalommal**. Gondolunk itt pl. az Entwurf megítélésére, ami ugyan tartalmazott németesítési tendenciákat, de modernizáló jellege sem elhanyagolandó.

Minden hiányossága ellenére a mű rendkívül fontos, mivel egyetlen kötetben vehetjük kézbe Sárospatak református iskoláztatásának történetét. A munka nyelvi megformálása világos, az általános műveltséggel rendelkezők számára érthető.

Szép a kötet technikai megoldása, a képek elhelyezése. Logikus, áttekinthető a szerkesztés, tagolás.

Ajánlom mindazoknak, akik érdeklődnek a sárospataki iskoláztatás története, a protestáns oktatásügy története iránt! Nem fognak csalódni! A mű angol nyelven is megvásárolható.

(Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013, Hernád Kiadó, 204 p.)

(Dénes Dienes – János Ugrai: History of the Reformed Church College in Sárospatak. [transl. by Réka Goodson, Petra Dienes] Sárospatak, 2013, Hernád Kiadó, 228 p.)

A bori munkatábor története

A második világháború és a holokauszt történeti feldolgoásaiban aránylag kevés szó esik a kelet-szerbiai Bor nemesfém bányáiban (arany, ezüst, nikkell, ólom és ón) 1943–1944-ben szervezett munkatáborról. Ebben az időben mintegy háromezer magyar munkaszolgálatos – zsidók, baloldali szociáldemokraták, katonai szolgálatot megtagadók (nazarénusok, baptisták stb.) – került ide. Az előbb felsorolt fémekre a német fegyvergyártásnak volt nagy szüksége, az innen kibányászott mennyiség a német hadigazdálkodás összes ércszükségletének ötven százalékát adta. Az 1904-ben létesített és francia tulajdonban levő bori bányákat Jugoszlávia 1941-es lerohanása idején a szerbek felrobbantották, ezzel jelentős veszteségeket okoztak a németeknek. A franciák által kiépített infrastruktúrára és a modern kitermelési módokra a németeknek nagy szükségük volt. A robbantás kárait aránylag gyorsan helyre lehetett hozni, viszont ellenőrzött munkaerőt kellett szervezni. Előbb önkéntes munkaerő-toborzással próbálkoztak, de alig jelentkeztek, illetve gyorsan megszöktek. A megszálló német hadsereg 1941 végétől Borban és környékén lágereket épített, a munkatáborokba általában német és osztrák börtönök fogvatartottjait vezényelték, majd fokozatosan kényszerszolgálatot vettek igénybe. A kitermelt érceket kiépített vasútvonalon szállították a szerbiai Duna-kikötőkbe. A bányamunkák és a vasútépítés miatt 1942 és 1944 között 30-80 ezer kényszerszolgálatos foglalkoztató lágerkomplexum jött létre. A jugoszláv foglyok (bosnyákok, horvátok, szerbek, szlovének, zsidók), elfogott partizánok mellett cseh, francia, görög, lengyel munkaszolgálatosok, 1943 májusától olasz katonai foglyok dolgoztak itt. A magyar kényszerszolgálatosok Bor központjától mintegy két kilométerre kaptak elhelyezést. A magyar munkaszolgálatosok 1943 júliusában érkeztek Borba, 93 százalékuk zsidó volt, többségük már korábban különböző munkaszolgálatos századokban szolgáltak. Zömük az 1901–1924 között született korosztályokból kerültek ki, társadalmi és vagyoni helyzet, kulturális beállítottság viszonylatában és egészségi állapot szempontjából nagyon heterogén csoportot alkottak. Jelentős különbség volt a Kárpátaljáról származó, magyarul alig beszélő, csak jiddis nyelven kommunikáló, általában fizikai munkát végzők és a városi középosztályhoz tartozó zsidó értelmiség között, amit még bonyolított az ortodox és neológ zsidók mellett a kikeresztelkedett, magukat kereszténynek vallók ellentéte is. Mellettük vagy két századot tettek ki a katonai szolgálatot elutasító, antimilitarista kisegyházak tagjai. Ide tartoztak a jehovisták (160-180 fő), a szombatisták (18 fő), nazarénusok (9 fő). A magyar munkaerőért a németek nyersanyag-kompenzációt ígértek, aminek teljesítéséről nincs adat. A magyar „kontingens” őrzéséről magyar katonai felügyelet gondoskodott, ami egyben a magyar katonai törvények érvényesítését jelentette a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban. Katonaként kezelték, dolgoztatták és büntették őket, német katonai fejadagot kaptak, részben katonai egyenruha viselésére kötelezték őket, miközben nem voltak katonák, hivatalosan fegyvertelen katonai munkaszolgálatot teljesítettek, fogolyként őrizték őket.

A munka részben felszíni bányaművelést és vasútépítést jelentett, amit a német katonai munkaszervezet irányított és a teljesítményeket is ők határozták meg. Ezek a területeken a munkát német katonai egységek felügyelték, a magyar keret a tábori őrzést irányította. A magyar munkaszolgálatosok első háromezres csoportját 1943 nyarán – egy időben – Ercsiből, Szegesről és Apatitból vízi úton indították Prahovóig, majd innen vasúton szállították Zajcárra, majd onnan Borba. Az eredeti tervek szerint féléves szolgálat után

leváltották volna őket, ami soha nem történt meg, ugyanis az 1944 elején indított újabb csoport nem a felváltásra, hanem vasútépítési munkára került ki. A németek ekkor újabb háromezer fő kivезényléséről állapodtak meg a magyar kormánnyal. Ebben a csoportban volt Radnóti Miklós költő és Justus Pál szociáldemokrata politikus, aki minden bizonnyal politikai tevékenysége miatt került Borba. A bori munkaszolgálatosok története egyben az egyik altábor, a Bergenz-tábor története is. (A vasúton érkezett munkaszolgálatosok a németek által kiépített, különböző német városokról elnevezett altáborokba kerültek.) A táborokban rossz higiénia viszonyok uralkodtak, a munkahelyeken a legalapvetőbb munkavédelmi körülmények hiánya mellett dolgoztak, így magas volt a balesetek száma, aránylag nagy lett a halálozási arány. A bori temetőben mintegy ötven magyar munkaszolgálatost temettek el. Ez a halálozási arány rosszabb lenne, ha a munkaszolgálatosok között nem lett volna számos kitűnő zsidó orvos, akik rossz felszereléssel, gyenge gyógyszerzettséggel gyógyítottak, sőt életmentő műtéteket is végeztek. Több fejezet éppen ezzel a gyógyító munkával és az itt szolgált kitűnő orvosokkal foglalkozik.

A néhány éve nyomdai napvilágot látott, Csapody Tamás tollából született *Bori munkaszolgálatosok* című kötet kitűnő, oknyomozó feldolgozása történelmünk e szomorú fejezetének. A szerző jogász, szinte a „vérében van” a tények alapos vizsgálata, értelmezése, illetve a források elemzése. Ez elsősorban a kötet második felében érvényesül, amikor 1944 augusztusában – a román kiugrás után a szovjet csapatok gyorsan nyomultak előre Kelet-Szerbia irányába – a németek szervezeten vonultak ki a Balkánról. A bori bányákban és a vasútépítésnél megszűnt a munka, a magyar kormány a munkaszolgálatosok hazavevényléséről döntött. A hatezer munkaszolgálatost két lépcsőben vonták ki, előbb Borban gyűjtötték össze, majd két különböző időpontban gyalogmenetben indították őket Magyarországra. Az első lépcsőbe 3600 ember tartozott, és szeptember 17-én indultak. Ide sorolták be Radnóti Miklóst is. Az út alatt sokan megszöktek, míg több alkalommal – megtorlásként – a németek „módszeresen” pusztították a munkaszolgálatosokat. Ez és a később indult nagyobb egység az út alatt több kisebb csapatra oszlott, így vergődtek magyar földre. Viszont a nyilas kormány olyan megállapodást kötött a német kormánnyal, hogy legalább 15-17 ezer munkaszolgálatost ad át németországi kényszermunkára. A bori munkaszolgálatosok zöme ezért sodródott a Nyugat-Dunántúlra, végül is 670 munkaszolgálatost adtak át a németeknek. Viszont a szétszakadt csapatok egy részét a németek koncentrációs táborokba hajtották. Szomorú a végső „elszámolás” is: a Bor térségét elsőként elhagyó 3600 magyar munkaszolgálatosból mintegy 100 főnek sikerült megszökni, 1500 főt útközben kivégeztek, 1500-an kerültek koncentrációs táborba, ahonnan kb. 500 fő szabadult élve.

Borból a második nagyobb egység – mintegy kétezer fő – 1944. szeptember 29-én indult útnak, akiknek többségét a Tito-partizánok kiszabadították. Ezek többsége szintén haza akart menni, többségük szerencsésen túlélte a háborút.

A fent elmondottak Csapody Tamás vaskos könyvének főbb történeti vonulatai, amelyet alapos elemzések, oknyomozó vizsgálódások követnek. Forrásanyaga – a túlélők elbeszélései és a különböző visszaemlékezések mellett – levéltári források, valamint népbírószági peres anyagok és kihallgatási jegyzőkönyvek egészítik ki. A munkaszolgálatosok felügyeletét ellátó honvédségi keret tagjainak többségét – népellenes és háborús vádak alapján – népbírószági eljárásba vonták. Ezek a jegyzőkönyvek, tanúkihallgatások nemcsak értékes adatsorokat és tényeket tartalmaznak, az ezekben felvázolt események nemcsak új megközelítést adnak az ismert tényeknek, hanem újabb összefüggéseket teremtenek. Ez az alapja az internált magyar zsidó orvosokról szóló terjedelmes fejezetnek, amely talán Csapody Tamás könyvének egyik legizgalmasabb fejezete. Ehhez hasonló

a Justus Pál szociáldemokrata politikus sorsával és tevékenységével foglalkozó fejezet, vagy Radnóti Miklós történetének szinte naplószerű feldolgozása is. Ennek nem közömbös része Radnóti Miklós kivégzésének tisztázása, tetemének felkutatása és az irodalomtörténetben gyakran emlegetett naplójának megtalálása. Radnóti Miklós és társainak kivégzésével, exhumálásával és nyughelyeivel kapcsolatban a kötet számos, irodalomtörténetileg is jelentős új megállapítást tesz.

A szerző alapos kutatómunkát végzett az ún. keretlegények és parancsnokok tevékenységével és népbíróági pereik vonatkozásában. Természetesen nem mindegyik volt kegyetlen vagy elnéző a rájuk bízott foglyokkal kapcsolatban, ebben az esetben a szerző a tanúk és a bírósági kihallgatási jegyzőkönyveit tette mérlegre. Ettől függetlenül volt olyan parancsnok, aki „megúsza” a jogos büntetést, végül életét – nyugodt körülmények között – álnéven fejezte be. Ez annál lényegesebb, hiszen a bori munkaszolgálatosok élete alapvetően megváltozott Marányi Ede alezredes táborparancsnoksága idején. Az alezredes parancsára számos munkaszolgálatost kivégeztek. Ő az a táborparancsnok, akit sohasem sikerült felelősségre vonni, míg katonai alárendeltjei közül többeket a népbíróság halálra ítélte.

A kötetet az egykori munkaszolgálatosok szinte teljes névjegyzéke követi, amely fontos életrajzi adatok mellett utal későbbi sorsukra is. Ugyancsak nagyban megkönnyíti a könyv használatát a pontos név- és helységmutató is.

Csapody Tamás kiváló könyve – a szakemberek és csupán a téma iránt érdeklődők vonatkozásában – több követelménynek tesz eleget: alapos és oknyomozó feltárása a bori munkaszolgálatosok történetének, másrészt mintaszerű módszertanával minden felvetett kérdésre választ ad.

(Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből. Budapest, 2011, Vince Kiadó, 648 p.)

Diane Ravitch

Kínai szuperiskolák: legenda és valóság

Yong Zhao: Who's Afraid of the Big Bad Dragon? Why China Has the Best (and Worst) Education System in the World (Jossey-Bass, 2014, 272 oldal) című könyvének bemutatása

2013. december 3-án Arne Duncan, az Egyesült Államok oktatási minisztere bejelentette, hogy hatvanegy másik ország és néhány nagyváros (köztük Sanghaj és Hongkong) diákjaival összehasonlítva az amerikai tanulók (ismét) alaposan alulmaradtak. Duncan ezt azután mondta, hogy nyilvánosságra hozták a legutóbbi PISA-felmérés¹ eredményeit. A rangsort mindhárom kategóriában Sanghaj vezette.

Duncan és más döntéshozók is hangot adtak a megdöbbenésüknek, amit az váltott ki, hogy az amerikai diákok teljesítményét a legnagyobb jóindulattal is csak átlagosnak lehetett volna nevezni, és egyik kategóriában sem értek el a lista elejét megközelítő helyezéseket. Duncan azt mondta, hogy az amerikaiaknak szembe kell nézniük azzal a kegyetlen ténnyel, hogy diákjaink teljesítménye középszerű, iskoláink pedig az „oktatás stagnálásának” csapdájába estek.

Arne Duncan gyakorlatilag ugyanezt a retorikát használta 2010-ben is, amikor az előző PISA-felmérés eredményei megjelentek. A Bush-

kormányzat *No Child Left Behind*² (*Egyetlen gyermeket sem hagyunk hátra*, NCLB) törvénye előírta, hogy 2014-re minden 3–8. évfolyamos gyermeknek minden iskolában legyenek meg a megfelelő matematikai és olvasási/szövegértési képességei, az Obama-adminisztráció pedig elindította a 4,35 milliárd dollár összköltségvetésű *Race to the Top* programot, ennek ellenére 2000 óta jóformán változatlanok a tizenöt éves amerikai diákok által a nemzetközi felméréseken elért pontszámok. Mind az NCLB, mind a *Race to the Top* abból a feltételezésből indult ki, hogy a folyamatos vizsgáztatás és elszámoltatás – a magas pontszámokért adott jutalmak és az alacsony pontszámokért járó büntetések – ösztönözni fogja a diákokat és a tanárokat, hogy keményebben próbálkozzanak és magasabb teszteredményeket érjenek el. Ma már világos, hogy ez a stratégia nem vált be. Ám ahelyett, hogy elismerte volna, hogy a „kockacukor és nádpálca” stratégiája nem eredményez színvonalasabb oktatást vagy még magasabb teszteredményeket, Duncan inkább a tanárokat és a szülőket hibáztatta, mert továbbra sem elég magasak az elvárásai.

Duncan, Obama elnök és a jogalkotók vágyakozva nézték Sanghaj ragyogó eredményeit, és azon tűnődtek, hogy vajon miért nem tudják az amerikai diákok túlszárnyalni azokat. Miért nem tudunk olyanok lenni – töprengtek –, mint a kínaiak? Miért vagyunk a 29. helyen a világon a matematikában, és miért Sanghaj vezeti a listát? Miért alacsonyabbak a mi pontszámaink Észtország, Lengyelország, Írország és oly sok más nemzet eredményeinél? Duncan biztos volt benne, hogy a nemzetközi tesztek pontszámai

1 A PISA (Program for International Student Assessment, azaz Nemzetközi Tanulói Teljesítménymérési Program) monitorozó jellegű felmérésorozat, melynek célja annak felmérése, hogy a közoktatás kereteit hamarosan elhagyó 15 éves tanulók milyen mértékben rendelkeznek azokkal az alapvető ismeretekkel (alkalmazott matematikai műveltség, alkalmazott természettudományi műveltség, illetve szövegértés), amelyek a mindennapi életben való boldoguláshoz, a továbbtanuláshoz vagy a munkába álláshoz szükségesek.

2 A program neve hasonlít az amerikai fegyveres erők egyik híres alapelveéhez: a *No soldier left behind* (*Egyetlen katonát sem hagyunk hátra*) elv értelmében a katonák mindent megtesznek azért, hogy bajba került bajtársaikat (pl. az ellenséges vonalak mögött katapultált pilótákat stb.) kimentsék.

bizonyítékul szolgálnak arra, hogy lemaradunk a világ többi nemzete mögött, és gazdasági katasztrófát jósolnak az Egyesült Államok jövőjére nézve. Amit Duncan nem tudott beismerni, az az volt, hogy hiába tesztelik és büntetik immáron több mint egy évtizede a tanárokat és az iskolákat, a Bush–Obama stratégia gyakorlatilag kudarcot vallott...

Az Obama-adminisztráció egyik reakciója az volt, hogy támogatta az úgynevezett Common Core Standards kezdeményezést, azaz az alap-tantárgyakra vonatkozó közös szabványok bevezetését. Csakhogy a Common Core olyan magas követelményeket határoz meg minden diák számára minden évfolyamon (az óvodásoktól kezdve az érettségizőkig), hogy azok többsége, akik nekivágtak az erre épülő vizsgáknak, kudarcot vallott. New York államban például a diákok közel 70%-a – ezen belül a fogyatékkal élő diákok 95%-a, az angolt idegen nyelvként beszélő tanulók 97%-a, illetve az afro- és hiszán-amerikai vizsgázók több mint 80%-a – nem érte el a kívánatosnak tartott szintet az olvasásban.

Az Egyesült Államokban törvény tiltja, hogy a szövetségi kormány előírja vagy befolyásolja a tantervet, illetve az oktatást. A szövetségi forrásokból finanszírozott Common Core teszteknek viszont kétségkívül ez a hatása. Ugyanakkor a Common Core szabványok bevezetése gyakorlatilag házárjáték, ugyanis senki sem tudja biztosan, hogy valóban javítani fogják-e a teszteredményeket vagy emelni fogják-e az oktatás színvonalát. Az viszont biztos, hogy a bevezetésük miatt több tízmilliárd dollárt kell majd új technológiákra költeni. Az új szövetségi tesztek online formában (az interneten keresztül) bonyolítják majd le, ez pedig azt jelenti, hogy minden tankerületnek új számítógépekre és nagyobb sávszélességre lesz szüksége, no és persze a tanári kart is ki kell képezni az új technológia használatára. Nem meglepő, hogy a vizsgaipar (amelyet jelenleg a brit Pearson cég ural) és a számítástechnikai ipar is szereti az új előírásokat... A legújabb közvélemény-kutatások azonban azt mutatják, hogy a szülők és tanárok egyre növekvő többsége ellenzi a Common Core szabványokat. Ezek a szabványok időközben ráadásul egyfajta poli-

tikai villámhárítóvá is váltak, amelyek ugyanúgy levezetik a feszültséget a jobboldaliaktól (akik szerint ezek a szabványok ellehetetlenítik a helyi szabályozást), mint a baloldaliaktól (akik nem igazán értenek egyet a szabványosítással és a szakmai autonómia csökkenésével).

A politikai döntéshozók és a törvényhozók meg vannak győződve arról, hogy a teszteredmények javításának az a legjobb módja, ha még több és még nehezebb egységes tesztet írnak elő. A vizsgákhoz való efféle ragaszkodás eredete 1983-ra nyúlik vissza, amikor az országos oktatási bizottság kiadta az *A Nation at Risk (Egy nemzet veszélyben)* című jelentést.

Ronald Reagan, az Egyesült Államok akkori elnöke valószínűleg arra számított, hogy a bizottsága megelégszik majd az oktatási költségek fedezésére felhasználható utalványok kibocsátásának szorgalmazásával, illetve esetleg még javasolja az óra előtti imádkozás bevezetését is. De nem így történt. A bizottság jelentése szorgalmazta a tanterv megerősítését, szigorúbb érettségi követelmények bevezetését, a tanárok fizetésének megemelését, hosszabb tanórákat, valamint szabványokat és tesztelést olyan fontos átmeneti pontokra vonatkozóan, mint például a középiskolai érettségi. Ezzel a jelentéssel vette kezdetét az immár több mint három évtizede tartó megszállott ragaszkodás ahhoz az elképzeléshez, miszerint az amerikai állami iskolák kudarcot vallanak, és a probléma megoldásának módja a vizsgaeredmények javítása.

A jelentés arra figyelmeztetett, hogy „társadalmunk oktatási alapjait a középszerűség áradata mossa alá, ami veszélyezteti Amerika jövőjét nemzetként és népként egyaránt.” „Ha egy ellenséges idegen hatalom próbálná rákényszeríteni Amerikára azt a középszerű oktatási teljesítményt, amit ma tapasztalunk – foglalmaztak a jelentés szerzői –, akkor azt minden bizonyítással háborús cselekménynek tekintenénk.” De nem így történt; nem más kényszerítette ránk, hanem a magunk hibájából alakult így. Nem voltunk elég körültekintőek: „Gyakorlatilag egy meggondolatlan, egyoldalú oktatásügyi leszereplést hajtottunk végre.” A bizottság kifogásolta, hogy a jelentés kiadását megelőző egy évti-

zed folyamán készített tizenkilenc nemzetközi tudományos felmérésen az amerikai diákok egyetlen esetben nem végeztek első vagy második helyen, sőt hét alkalommal utolsó helyezést értek el. A bizottság úgy vélte, hogy ez a „tudományos leszerelés” veszélyezteti az ipari potenciálunkat, és le fogunk maradni más országok mögött. A japánok például sokkal hatékonyabban gyártanak autókat, a kormányuk pedig támogatja a termékek fejlesztését és exportját. A dél-koreaiak megépítették a világ leghatékonyabb acélgyárát, az amerikai szerszámgépeket pedig német termékek váltják fel a gyárakban.

Az *A Nation at Risk* megjelenése óta eltelt harminc évben azonban az amerikai diákok általában nem teljesítenek az átlagosnál jobban (sőt, néha még úgy se) a nemzetközi teszteken. Érdeemes megjegyezni, hogy diákjaink sosem értek el különösebben magas pontszámokat ezeken a vizsgálatokon. Az első ilyen felmérésre 1964-ben került sor, és a matematikai képességet vizsgálta tizenkét nemzet végzős (nyolcadikos és érettségi előtt álló) diákjai körében. Az Egyesült Államok összesítésben az utolsó helyen végzett (a nyolcadikos diákok az utolsó előtti helyet szerezték meg). Ennek ellenére a következő ötven évben az Egyesült Államok minden tekintetben túltett a másik tizenegy nemzetten, legyen szó akár a gazdaság termelékenységéről, a katonai erőről, a technológiai innovációról vagy a demokratikus intézményekről. Ez felveti azt a kérdést, hogy a tizenöt éves diákok által a nemzetközi vizsgálatokon elért pontszámok megjósolnak-e bármi fontosat a jövőre nézve, vagy pusztán azt tükrözik, hogy az amerikai diákok nem érznek különösebb készletet arra, hogy a legjobb tudásuk szerint teljesítsenek egy olyan felmérésen, amelynek eredménye a legcsekélyebb mértékben sem számít bele a jegyeikbe vagy az érettségijükbe.

Az *A Nation at Risk* militarista retorikája azonban egyfajta válságérzetet keltett. Az amerikai államok kormányai szakértői munkacsoportokat és bizottságokat hívtak össze, hogy terveket dolgozzanak ki arra, hogy a nemzet szembenézzen ezzel a fenyegetéssel. Valamennyien egyetértettek abban, hogy a diákok fokozottabb vizsgáztatására, tesztelésére

van szükség, és új szabályokat kell bevezetni annak érdekében, hogy az állami iskolák bizonyíthatassák a rátermettségüket. Új, a diploma megszerzéséhez szükséges vizsgákat fogadtak el, és szigorúbb érettségi követelményeket határoztak meg. 1989-ben George H. W. Bush elnök összehívott egy csúcstalálkozót a virginiai Charlottesville-be, amelyen az amerikai államok kormányzói vettek részt, hogy meghatározzák a 2000. évre vonatkozó nemzeti oktatási célokat. A kormányzók és a Bush-adminisztráció végül hat célt tűzött ki. Ilyen volt például, hogy 2000-re az amerikai diákok legyenek elsők a világon a matematika és a természettudományok terén, illetve hogy 2000-re minden gyermek úgy kezdje az iskolát, hogy valóban készen áll a tanulásra.

A valóságban azonban az történt, hogy a szövetségi kormány korlátozta azokat az eszközöket, amelyekkel a meghatározott célok bármelyikét is valóra lehetett volna váltani. Az oktatás az Egyesült Államokban hagyományosan állami és helyi funkció, a szövetségi források mértéke az oktatási intézmények költségvetésében mindössze 10% körül mozog. A szövetségi kormány létrehozott egy National Assessment of Educational Progress (Oktatási Előrehaladás Országos Felmérése, NAEP) nevezetű rendszert, amely regionális szinten felügyelte a tanulók által elért eredményeket. 1992-től a kormányzók (elsősorban a déli államok kormányzói) kérésére a NAEP már nem csupán regionális, hanem állami szinten is jelentést tett a vizsgaeredmények alakulásáról. Ha valaki például arra volt kíváncsi, hogy hogyan teljesítenek a diákok Mississippi államban a Maine vagy az Oregon állambeli diákokhoz képest, akkor megnézhetta a NAEP-pontszámokat és megtudhatta. Úgy tűnt, hogy nincs olyan oktatási probléma, amit ne lehetne megoldani még több vizsgával...

Néhány kritikus azonban megkérdőjelezte a vizsgaörület létjogosultságát, és azon tündöttek, hogy volt-e, van-e egyáltalán [oktatásügyi] válság? David Berliner és Bruce Biddle a *The Manufactured Crisis (Az előre gyártott válság, 1995)* című könyvükben kérdőjelezték meg politikusok és a tudósok állításait. Gerald Bracey számos újságcikkében és több könyvében is

rámutatott arra, hogy nincs összefüggés a nemzetközi oktatási felmérések eredményei és az amerikai gazdaság teljesítménye között. Például mi köze van a középiskolás diákok teszteredményeinek a japán autógyártás növekedéséhez? Miért a középiskolás diákokat hibáztassuk az amerikai autógyártók helyett, akik még azután is folytatták a benzinfaló autók gyártását, hogy az olajtermelő országok az 1970-es években összehangoltan felemelték az üzemanyagárakat? Hogyan lehetne felróható bármelyik ipari változás azok közül, amelyekre a bizottság utalt az általános és középiskolai tanároknak és diákoknak? Miért őket tartjuk felelősnek azért, hogy a gyártókapacitást olyan latin-amerikai és ázsiai országokba szerzik ki, ahol alacsonyabb a munkabér (és ahol egyébként mindenütt alacsonyabbak a teszteredmények, mint nálunk, az Egyesült Államokban)? És fordítva: amikor javult az amerikai gazdaság teljesítménye, mondott-e köszönetet bármelyik politikus is az iskoláknak? Nos, természetesen nem...

A teszteredmények iránti igény ennek ellenére szinte kielégíthetetlené vált. Az 1988-ban hivatalba lépett George H. W. Bushtól kezdve minden amerikai elnök azt akarta, hogy az utókor majd úgy emlékezzen rá, mint „az oktatás elnökére”. Bush *America 2000* nevű tervének az volt a célja, hogy ösztönözze az amerikai népet a kormányzók által Charlottesvillében meghatározott célok elérésére. A demokrata többségű Kongresszus ellenállása miatt azonban nem tudta elfogadtatni a tervet a törvényhozással, és az *America 2000* hamarosan feledésbe merült.

Aztán jött Bill Clinton, aki szintén szeretne volna, ha úgy emlékeznek rá, mint „az oktatás elnökére”. Clinton hitt a charlottesville-i célokban, és két továbbit adott hozzá az eredeti hat ponthoz (az egyik a tanárképzésről, a másik a szülők bevonásáról szólt). A Kongresszus 1994-ben elfogadta Clinton *Goals 2000* nevű programját, amely szövetségi forrásokat biztosított az államoknak ahhoz, hogy kidolgozzák a saját mércéiket és vizsgálataikat.

A sorban George W. Bush következett a maga oktatási programjával, a *No Child Left Behind*-dal. A 2002 elején törvényerőre emelkedett program merész beavatkozás volt az ok-

tatáspolitikába a szövetségi kormány részéről, ugyanis minden amerikai államot kötelezett arra, hogy minden tanévben vizsgáztassák le az össze 3-8. osztályos gyermeket az olvasási és matematikai készség terén, emellett pedig elvárta, hogy a tanulók 2014-re elérjék a szükségesnek tartott szintet e két alapvető tantárgyban. Ez egy eleve megvalósíthatatlan célkitűzés volt, olyan ábránd, amit eddig még a világ egyetlen nemzete sem tudott valóra váltani... Az az iskola, amelyik nem tudott állandó fejlődésről tanúbizonyságot tenni a kitűzött cél irányába, azt kockáztatta, hogy bezárják, jobb esetben átveszi az állam, vagy magánkézbe kerül. Az NCLB törvényerőre emelkedése után az ország állami iskolái a teszteredmények megszálloittáivá váltak. Ha nem sikerült minden évben javítani az eredményeken, az veszélybe sodorta az iskola túlélését és a tanári kar tagjainak munkahelyét. Sok száz, sőt talán több ezer állami iskolát zártak be az NCLB elfogadása óta az alacsony teszteredmények miatt.

Amikor 2008-ban Barack Obamát választották elnökké, a pedagógusok arra számítottak, hogy az új elnök majd visszavonja az NCLB-programot, és segít nekik megbirkózni az emelkedő költségekkel, a költségvetési megszorításokkal, a növekvő szegénységgel és a nem angol anyanyelvű diákok számának növekedésével. De az Obama-adminisztráció éppúgy ragaszkodott a tesztpontszámokhoz, mint a korábbiak. 2009-ben Obama és oktatási minisztere, Arne Duncan bemutatta az új kormány tervét, a *Race to the Top (Versenyfutás a csúcsra, R2T³)* nevű programot. Már maga a névválasztás és az alkalmazott terminológia is jelezte, hogy az új kormányzat olyan teszteredményeket akar, amelyek a legjobbak a világon.

A *Race to the Top* esélyt kínált az államoknak arra, hogy kapjanak egy szeletet egy 4,35 milliárd dolláros szövetségi alapból, amennyiben beleegyeznek abba, hogy több charter-iskolát⁴ nyitnak, agresszíven beavatkoznak azért, hogy „gatyába rázzák” a legrosszabbul teljesítő isko-

3 *A Race to the Top* rövidítésére az R2T mellett gyakran alkalmazzák az RTT, illetve RTTT betűszavakat is.

4 Charter-iskola, charter school: közpénzből finanszírozott magániskola.

lákat (például tanárok elbocsátása vagy cseréje révén), szigorú normákat (azaz közös, egységes törzsanyagot) fogadnak el annak biztosítására, hogy a tanulók a „főiskolai tanulmányok, illetve a szakmai pályafutás megkezdésére készen” hagyják el az iskolát, és a diákok vizsgaeredményei alapján értékelik az iskolában tanító tanárokat. Az Obama-adminisztráció támogatta az „érdem szerinti fizetés” elvét, azaz magasabb fizetést biztosított azoknak a tanároknak, akiknek a diákjai jobb teszteredményeket értek el. A *Race to the Top* – egy önmagában véve korántsem új keletű kezdeményezés – megerősítette azt a kétpárti konszenzust, hogy a standardizált teszteken elért pontszámok mondják ki a végső szót az iskolák és a tanárok sorsát illetően.

Obama és Duncan a legújabb nemzetközi felmérések eredményeit használták fel annak igazolására, hogy több vizsgára és nagyobb szigorra van szükség. Az Obama-adminisztráció az *A Nation at Risk* forgatókönyvét követve rendre úgy tekint ezekre a pontszámokra, mint a gazdasági végítélet előfutárára, nem pedig úgy, mint annak bizonyítékára, hogy több teszt megírása nem eredményez magasabb teszteredményeket. Ma, tizenkét évvel George W. Bush NCLB-programjának elfogadása után már világos, hogy hiába vizsgáztatnak le minden gyermeket minden tanévben, az még nem emeli az oktatás színvonalát, és nem fog javítani a helyezéseinken sem az egyébként megehetösen túlértékelt jelentőségű nemzetközi felméréseken.

És ekkor kerül a könyvesboltok polcaira Jung Csao (Yong Zhao) *Who's Afraid of the Big Bad Dragon? Why China Has the Best (and Worst) Education System in the World (Ki fél a csúnya, gonosz sárkánytól? Miért Kínáé a legjobb (és legrosszabb) oktatási rendszer a világon?)* című munkája; az a könyv, amit Barack Obamának, Arne Duncannek, a kongresszus képviselőinek, a kormányzóknak és a jogalkotóknak is el kell olvasniuk.

Csao Kínában született és tanult, jelenleg pedig az Oregoni Egyetem professzora. Véleménye szerint Kína rendelkezik a legjobb oktatási rendszerrel, mivel ez a rendszer eredményezi a legmagasabb teszteredményeket. Ugyanakkor, írja Csao, ez egyben a legrosszabb

oktatási rendszer is a világon, hiszen ezekért az eredményekért feláldozzák a kreativitást, az eredetiséget és az individualizmust. Könyve jó időben jött figyelmeztetés, amely arra int bennünket, hogy nem szabad másolnunk azt a Sanghajt, amelynek olyannyira irigyelt pontszámai a gépies tanulás két évezredes konfuciusi hagyományát tükrözik.

Csao rámutat, hogy Kínában közel kétezer éven át rendkívül fontos szerepet töltött be a központilag irányított vizsgarendszer, amelynek segítségével a legrátermettebb jelölteket választották ki az államigazgatáson belüli hivatalnoki pozíciók betöltésére. A *kocsü (keju)*, azaz a birodalmi vizsgarendszer egészen 1905-ig működött, amikor a Csing-dinasztiához tartozó Kuang Hszü (Caj Tien) császár eltörölte. Voltak helyi, tartományi és országos vizsgák, melyek teljesítése után kiváltságokat kaptak azok az éles elméjű (avagy szerencsés) kevesek, akiknek sikerült megfelelniük a vizsgakövetelményeknek. A vizsgán elért pontszámok határozták meg az egyén későbbi rangját a társadalomban.

A *kocsü* volt, írja Csao, Kína ötödik nagy találmánya „a puska, az iránytű, a papír és a könyvnyomtatás mellett”. A rendszert több kelet-ázsiai ország, például Japán, Korea és Vietnam is átvette, és ez a rendszer „formálta Kelet-Ázsiát legalapvetőbb, tartós oktatási értékei”. Csao a *kocsü* tartja felelősnek azért, hogy Kína képtelen volt modern értelemben vett tudományos-technológiai nemzetté válni:

„A kínaiak például elsősorban arra használták az iránytűt, hogy a segítségével megtalálják a kedvező *fengsujjal* rendelkező építési területeket és temetkezési helyeket, és nem arra – mint ahogy a Nyugat tette –, hogy a tengerészeik egyszerűbben navigálhassanak az óceánokon. A puska használata megrekedt egy olyan szinten, ami elegendő volt a tűzijátékokhoz, de nem elég a modern tűzfegyverekhez, amelyeknek a Nyugat katonai erejét köszönhetette.”

Kínában már legalább négyszáz évvel azelőtt megvolt az összes feltétel ahhoz, hogy végbemenjen az ipari forradalom, hogy Nagy-Britanniában megtörtént volna az átalakulás, de

a *kocsü* visszatartotta a kínai tudósokat, zseniket és gondolkodókat a modern tudomány tanulmányozásától. Császárok jöttek és mentek, de Kínában „nem volt sem reneszánsz, sem felvilágosodás, sem ipari forradalom”. Csao véleménye szerint a vizsgarendszer célja az volt, hogy jutalmazza az engedelmességet, a fennálló rend tiszteletben tartását és a homogén gondolkodást. Céltudatosan támogatta a konfucianus ortodoxiát és a birodalmi rendet, és a tekintélyelvű társadalmi kontroll hatékony eszközének bizonyult.

Csao szerint az elmúlt három évtizedben végbement jelentős gazdasági növekedés nem a kínai oktatási rendszerének köszönhető (ami még mindig nagymértékben támaszkodik a vizsgáztatásra és a gépies memorizálásra), hanem annak, hogy Kína kész volt megnyitni piacát a külföldi tőke előtt, tárt karokkal fogadta a nyugati technológiát, illetve diákokat küldött külföldre, hogy nyugati felsőoktatási intézményekben tanuljanak. Minél inkább eltávolodik Kína a központi tervezéstől, annál inkább virágzik a gazdasága. A gazdasági növekedés fenntartásához, írja Csao, Kínának szüksége van a technológiai innovációra, amit a maga erejéből sosem fog tudni biztosítani, hacsak nem szakít a vizsgaalapú oktatási rendszerével, amit most a *kaokao*, azaz a mindennél fontosabb felsőoktatási felvételi vizsgák határoznak meg. Ugyanakkor ennek a vizsgaalapú oktatási rendszernek köszönhető a Sanghaj, Hongkong, illetve a kelet-ázsiai országok által a nemzetközi felméréseken elért kiemelkedő teljesítmény. (A PISA-felméréseken legmagasabb pontszámot elért nemzetek a tizenöt évesek kategóriájában mind ázsiai országok vagy városok: Sanghaj, Hongkong, Tajvan, Szingapúr, Korea, Makaó (Kína) és Japán.)

Kínának azonban van egy problémája, amiről ritkán beszélnek. A kormány jutalmazza az új termékekre vonatkozó szabadalmak „termelését”, így a bejelentett szabadalmak száma az egekbe emelkedik, de a legtöbbjük nem ér semmit. A középiskolás diákok pluszpontokat kapnak a főiskolai felvételin, ha szabadalmat kapnak az ötleteikre. Csao megemlíti egy iskolát, ahol egy kilencedik évfolyamos osztály

diákjai összesen több mint húsz szabadalmat kaptak, az iskola pedig összességében több mint ötszáz szabadalmat jegyzett be három év alatt. Még középiskolásoknak is vannak országos szabadalmak, de – írja Csao – ezeknek a szabadalmaknak a nagy része „bővli szabadalom”. A kormány megköveteli, hogy szakmai előmenetelük érdekében a kutatók publikációkat adjanak közre, így a tudományos közlemények száma drámaian növekszik, de magas azoknak az aránya, amelyek plagizálással készülnek. Csao szerint Kínában milliárddolláros iparág a „tudományos” cikkek írása eladásra olyan diákok és szakemberek számára, akik nem rendelkeznek a megfelelő készségekkel ahhoz, hogy saját maguk írják meg őket. Ugyanakkor a plagizáláshoz és puskázáshoz vezető autoriter kultúra bármiféle kritikáját „kínaiatlannak és Kína-ellenesnek” tekintik, és az ilyesféle kritika „politikai és jogi problémákhoz” vezethet.

Csao idézi Cseng Je-fut (Zheng Yefu), a Pekingi Egyetem professzorát, aki 2013-ban megjelent nagy sikerű *The Pathology of Chinese Education (A kínai oktatás patológiája)* című könyvében a következőket írta:

„Ha valaki eltölt 12 évet a kínai oktatási rendszerben, akkor már semmi esélye sem marad arra, hogy elnyerje a Nobel-díjat; még akkor sem, ha utána a Harvardon, a Yale-en, Oxfordban vagy Cambridge-ben folytatta egyetemi tanulmányait [...]. Egyetlen Nobel-díjas sincs az egymilliárd ember között, aki 1949 óta a szárazföldi Kína közoktatási rendszerébe bekerült [...]. Ez a tény mindennél jobban tanúskodik arról, hogy az oktatás hatalma a [kínai] társadalom nevében megsemmisíti a kreativitást.”

Ezek a sorok azután íródtak, hogy a PISA-felméréseket végző tisztviselők az egekig magasztalták Sanghajt a feltűnően magas teszt-eredményekért. Csao szerint ez az, amiben a kínai tanulók – még a vidéki területeken élők is – a legjobbak: a magas teszt-eredmények. A kínai diákok rendre megnyerik azokat a nemzetközi felméréseket, amelyek végeredménye a teszt- és vizsgapontszámoktól függ. Amiben viszont hiányt szenvednek, az a kreativitás, az

eredetiség, a tekintélytől való eltérés. A kínai gyerekek által elért teszteredmények csodálói soha nem mutatnak rá arra, hogy ami a „legjobb” teszi, az egyben a legrosszabbá is teszi a kínai oktatási rendszert, ami nagyon hatásos „az egyéni különbségek megszüntetése, a belső motiváció elnyomása és a megfelelés kényeszerítése” terén.

„[A kínai oktatási rendszer] egy jól megtervezett és folyamatosan tökéletesített gépezet, ami eredményesen és hatékonyan közvetíti az előre meghatározott tananyag keskeny sávját és fejleszti az előírt készségeket [...]. És mivel ez az egyetlen út a társadalmi mobilitáshoz, az emberek készségesen követik.”

Az oktatási vezetők Csao szerint szeretnének szakítani a kreativitást korlátozó vizsgaalapú ortodoxiával, de nem merik elvetni azokat a módszereket, amelyeknek a nyugatiak által csodált teszteredmények köszönhetők. Kína hozzá van szokva a hierarchiához és a rangsorhoz, az oktatási rendszer pedig mindkettőt biztosítja. A legjobb iskolák és egyetemek legnépszerűbb helyeiért igen éles verseny folyik. Nem meglepő, hogy a gazdag szülők sokszor csaláshoz vagy vesztegetéshez folyamodnak, hogy gyermekeiknek olyan előnyöket biztosítsanak, mint például a tanórán kívüli foglalkozások, a legjobb tanárok és a legjobb iskolák. A kínai pedagógusok arról panaszkodnak, hogy a verseny hatására a gyermekek boldogtalanok, a verseny maga pedig igazságtalan és méltánytalan.

Csao ír arról is, hogy mi mindent meg nem tesznek a kínai diákok a magas pontszámokért. Sok általuk felvett kurzus nem is új ismeretek elsajátítására, hanem kifejezetten a vizsgára való felkészítése irányul. A középiskola utolsó tanévében sok iskolában nem történik más, csak a vizsgára való felkészítés, új tananyagot szinte egyáltalán nem tanítanak.

2013-ban Hubej tartományban lázadás tört ki, mert tanulók egy csoportját meggátolták abban, hogy használják azt a puska-programot, amit a szüleik szereztek be nekik annak érdekében, hogy megkönnyítsék a főiskolai felvételi vizs-

gát. A *The Daily Telegraph* című brit lap arról számolt be, hogy a mintegy kétezer emberből álló dühös csöcselék autókát tört össze, miközben azt kiabálták: „Méltányosságot akarunk! Nincs igazságosság, ha nem engednek bennünket puskázni!”

Csao könyvének egyik legmegdöbbentőbb része egy Anhuji tartományban található Maotancsang (Maotanchang) nevű településről szól, amit sokan Ázsia legnagyobb „vizsgafelkészítő-gépezetének” tartanak. Itt található az a bentlakásos középiskola, amelynek legfőbb feladata a felvételi vizsgákra való felkészítés. 2013-ban az iskola több mint 11 000 diákja tett felvételi vizsgát, és 82%-uk elég magas eredményt ért el ahhoz, hogy bekerüljön valamelyik főiskolára vagy egyetemre. Az iskolai tandíj körülbelül 6000 amerikai dollár, azaz nagyjából ugyanannyi, mint egy sanghaji lakos évi átlagjövedelme. A tandíj mellett a szülők fizetik a diákok megélhetési költségeit is. Az iskolába egész Kínából érkeznek diákok, hogy felkészüljenek a vizsgákra. A terhelés háromszorosa annak, ami egy szokványos kínai iskolában tapasztalható. A tanulók már reggel fél hétkor órák vannak, és este fél tizenegykor végeznek, de még ekkor is van elvégzendő házi feladatuk. Az iskola valóságos „legendává vált Kínában. Az országos tévéhálózat, a CCTV például egy drónt⁵ küldött ki, hogy 2013. június 5-én légi felvételeket készítsen az iskola több ezer diákjának búcsúztatásáról, akiket ezután hetven, rendőrautók által kísért autóbusszal szállított a felsőoktatási felvételi vizsgára.”

Vezető kínai pedagógusok már tettek kísérleteket arra, hogy csökkenték a vizsgák szerepét az oktatásban, de eddig nem jártak sikerrel. Csao szerint a vizsgáztatás „az a boszorkány, akit nem lehet megégetni.” Nem számít, hogy milyen gyakran bocsátanak ki irányelveket a házi feladatok és a tanulmányi nyomás csökkentése érdekében, a nyomás megmarad, mert kikényszerítik az iskolák és a szülők. Csao azért írta a könyvét, hogy figyelmeztesse az amerikaiakat arra, hogy ne mondjanak le a történelmi értékeikről, azaz a kreativitásról és az innovációról, ne hagyják, hogy elcsábítsák őket Kína magas teszteredményei, ne korrumpálják őket

5 Drón: pilóta nélküli repülőeszköz.

az autoriter normák és vizsgák. Az amerikaiak összetévesztik „Kína nyomorúságának okait a siker titkaival”. Kína, írja Csao, „a tekintélyelvű nevelés tökéletes megtestesülése”, és épp ezért nem lehet modell az Egyesült Államok számára:

„Mivel a hagyományos rutinfeladatokat kiszervezik és automatizálják, egyre több és több globálisan versenyképes, kreatív, innovatív és vállalkozó szellemű polgárra van szükségünk. Munkahelyteremtők kellene állást kereső alkalmazottak helyett. Az új tehetségek gondozásához olyan oktatásra van szükség, ami fokozza a gyermekek egyéni erősségeit, követi az érdeklődésüket és elősegíti a társadalmi-érzelmi fejlődésüket. Nekünk *nem* tekintélyelvű nevelésre van szükségünk [...]”

Ha a Nyugat attól tart, hogy Kína le fogja győzni, akkor a legjobb megoldás az, „hogy ne váljon Kínává”. Már az Egyesült Államok is belegabalyodott a vizsgáztatás Kínát csapdába ejtő rögeszméjébe. De még nincs késő, mi még kiszabadulhatunk ebből a csapdából. A szülők és a pedagógusok egyre aggasztóbbnak tartják, hogy a tanításra szánt időből milyen sok megy el a vizsgákra és a vizsgák előkészítésére. Jung Csao szerint még azelőtt szakítanunk kell a szabványosított tesztekől való függőségünkkel, hogy feláldoznánk azokat a kulturális értékeket, amelyek nemzetünket az innováció, a kreativitás, az eredetiség és a találmányok hazájává tették.

Csao úgy véli, hogy a globalizáció és a technológia az a két meghatározó tényező, amelynek az oktatáspolitikát alakítania kellene. A diákoknak meg kell érteniük a világot, amelyben élni fognak, és ismerniük kell a technológiát. Csao, akit taszít a tesztalapú elszámoltathatóság, a szabványosítás és a tekintélyelvűség, támogatja a jól felkészült tanárok autonómiáját és a diákok egyéni fejlesztését. Határozottan sürgeti, hogy Amerika fordítson több figyelmet az iskolák kiegyenlített finanszírozására, a vizsgaeredményeken túlmenően is határozza meg az iskoláztatás kívánt eredményeit, és törekedjen a különböző faji csoportokból származó diákok között a lehetőségek terén tátongó szakadékok megszüntetésére, illetve áthidalására.

Csao elutasítja a jelenlegi „reformokat”, amelyek egységességet és központilag meghatározott tantervet szorgalmaznak. Olyan iskolákról álmodik, ahol a diákok könyveket írnak, filmeket készítenek és művészeti alkotásokat hoznak létre; ahol arra ösztönzik őket, hogy vizsgálódjanak és kísérletezzenek. Olyan tanítási módszereket képzel el, amelyekkel a diákok egyéni erősségeit fejlesztik, méghozzá nem külső nyomás hatására, hanem a belső motiváció felhasználásával. Olyan iskolákat szeretne látni, ahol a legfőbb érték a kreativitás, ahol – ahogyan azt legutóbbi könyvében, a *World Class Learners*-ben (*Világklasszis tanulók*. Corvin Press, 2012) is írta – a diákokat arra biztatják, hogy legyenek „magabiztosak, kíváncsiak és kreatívak”.

Amíg meg nem szabadulunk a szabványosított vizsgáktól és tesztekől, ez az ideál elérhetetlen lesz a számunkra...

(The New York Review of Books)

Nicolas Pelham

Az önmaga ellen fordult Líbia

Peter Cole – Brian McQuinn (szerk.): The Libyan Revolution and Its Aftermath (Oxford University Press, 2015, 320 oldal) című könyvének bemutatása

Emberarcú iszlamizmus?

Mahdi al-Herati citromos teáját kortyolgatja Tripoliban, egy kávéház teraszán az Algír tér olasz stílusú tornácai alatt. Egy kicsit talán túlságosan is fesztelennek tűnik ahhoz, hogy az ember akár nemzetközi dzsihadistának, akár egy olyan ország fővárosa megválasztott polgármesterének vélje, amit (állítólag) megmentettek Muammar Kadhafi ezredes uralmától, illetve attól, hogy polgárháborúba sodródjon. Pedig Heratira mindkét állítás igaz, bár ő jobban szereti líbiai forradalmárnak nevezni magát. Miután tavaly polgármesterré választották, me-

séli teázás közben, felkérte dublini és római kollégáját, hogy városaik kössenek testvérvárosi kapcsolatot a líbiai főváros új urai, a Líbiai Hajnal (Fadzsr Líbia) nevű csoport által vezetett Tripolival. Más lépéseket is tett annak érdekében, hogy ellensúlyozza a Líbiai Hajnal csoport iszlamista mivoltából eredő negatív hatásokat. Beszél azokról az erőfeszítéseiről, amelyeknek az volt a célja, hogy támogatást szerezzen a helyi írók és színészek számára egy művészeti fesztivál megrendezéséhez, amellyel kozmopolita, mediterrán kulturális fővárosként szeretné népszerűsíteni Tripolit. Herati azt tervezi, hogy ismét megnyitja azokat a filmszínházakat, amiket még Kadhafi zárt be egy másik, korábbi forradalom idején. Az ő emberei őrzik a Nemzeti Múzeumot, ami – ahogy Herati mondja – tömve van pogány szobrokkal. Mostanában nyílik egy új fürdő nők számára. És igen, teszi még hozzá, az ő fesztiválján éppúgy lesznek női, mint férfi előadók, és éppúgy nyitva áll majd a női, mint a férfi nézők előtt. A főváros – mondja, miközben futó pillantást vet a válla fölött a kíséretében levő két biztonsági őrre – biztonságos.

A Líbiai Hajnal nevű koalíció, amelynek Herati is tagja, 2014 nyarán, hathetes ostromot követően rohanta le a fővárost. A koalíció számos vezetője egykori milicista, annak a Líbiai Iszlám Harci Csoport nevű dzsihadista mozgalomnak a korábbi tagjai, amely – miután Oszama bin Ládennel szövetségben harcolt a hitetlenek ellen Afganisztánban – Kadhafi és serege ellen fordította a fegyvereit. De olyan meglepő partnerek is szövetkeztek velük, mint a miszrátai kereskedők vagy az imazighen⁶ (berber) revivalisták. Miszráta egy földközi-tengeri kikötőváros, amelynek léte az Európával folytatott kereskedelemtől függ. A berberek vezetői között világiak éppúgy akadnak, mint egy kisebb reformista szekta, az ibadijja hívei, melynek gyökerei az iszlám történetének első évtizedeire nyúlnak vissza. Az ibadik elleneztek Mohamed próféta arab törzsének fennhatóságát, és megválasztották a saját vezetőiket.

Ahogy Kadhafi idejében, úgy a forradalom utáni Líbiában is gyakran tűnik úgy, mintha a

szavak és a valóság más-más világban léteznének. Húsz perccel azelőtt, hogy a gépünk leszállna Tripoliban, az Egyiptomból visszatérő nők fekete ruhát öltve takarják el festett hajukat és divatos farmernadrágjaikat. Az útlevel-ellenőrzésnél már nyoma sincs az egykor itt dolgozó női tisztviselőknél. A most itt szolgálatot teljesítő férfiak közül történetesen épp az felelős a bevándorlásért, amelyiknek a legbozontosabb szakállja van. Bent Tripoliban muszlim képrombolók tisztítják meg a fővárost a gyarmati korszakból megmaradt képektől. Nem sokkal azután, hogy 2014 augusztusában elfoglalták Tripolit, lyukat löttek a Tenger Menyasszonyának hasába. A szobor, amely egy meztelen sellőt ábrázol egy törekeny gazella társaságában, az olasz idők óta szolgált kedvelt háttérül az esküvői fotókhoz. A múlt hónapban aztán magát a szobrot is ellopták, és Herati csak annak köszönhetően tudta visszaszerezni, hogy a tolvajokat nyomom követték azok a térfelügyelő kamerák, amiket még Kadhafi idején rejtettek el a főváros útszéli fáinak koronájában. Most azonban, mondja, biztonságosabb, ha a szobor egy ideig még átláthatatlan leplek alatt marad.

Tripoli más műemlékei is elpusztultak vagy épp most vannak eltűnőben. Összetörték az oszmán misztikusok sírboltjait, amelyek egykor a bazár bejáratánál található 18. századi Karamanli Ahmed pana mecset kapuit díszítették. A helyükön maradt üres területet azóta már benőtte a fű... Iszlamisták tördelték le az antik Korán-feliratokat a bazár más régi mecseteiben, nehogy a hívő muzulmánok a díszeket tiszteljék az egyedüli Isten helyett.

A Líbiai Hajnal tisztviselői egy szaúdi tudós, Rabi' al-Mudkhali helyi követőit okolják mindezért. Egyikük elmondása szerint al-Mudkhali a szaúdi hírszerzésnek dolgozik, és arra törekszik, hogy befekettítse azokat az iszlamista csoportokat, amelyek nem követik a szaúdi puritán tanokat, vagy – ami talán ennél is fontosabb – a szaúdi politikát. Mások szerint a Líbiai Hajnalnak az iszlám szélsőségesekhez való engedékenyebb hozzáállása miatt Abu Bakr al-Bagdadi kalifa Iszlám Államának⁷ követői megvetik a lábukat az ország-

6 Imazighen: az amazigh (a berberek önelnevezése) szó többes száma. (Ford.)

7 A terrorszervezet teljes neve: Iraki és Szíriai Iszlám Állam (angol rövidítéssel ISIS). (Ford.)

ban. Nem sikerült bizonyítékot találnom arra, hogy az Iszlám Állam káderei a jelentéseknek megfelelően valóban felbukkantak volna Tripoliban, de az igaz, hogy több, a fiatal párok által kedvelt kávézót is felgyújtottak, és nagykövetségek ellen követtek el merényleteket autóba rejtett pokolgépekkel. Néhány nappal azután, hogy elhagytam Tripolit, egy fegyveres a városközpont közelében agyonlőtt egy lefátyolozatlan nőt, aki épp hazafelé vezetett. Hogy a nem kívánatos vizsgálódásoknak elejét vegyék, 2014. november közepén a Líbiai Hajnal házkutatást tartott a Nemzeti Emberi Jogi Bizottságnál, lefoglalták az adatbázisukat és zár alá vették az iroda bejáratát.

Tripoli zaklatott lakossága valószínűleg bárkit szívesen fogadott volna (beleértve talán még a sírjából kikelő Kadhafit is), aki képes egy, a rendez akár csak hasonló állapotot biztosítani. Nem meglepő hát, hogy a Líbiai Hajnal is örömmel fogadták. De ma, hatalmának harmadik hónapjában a Líbiai Hajnal varázsa már múltféltben van. A fővárosban töltött első éjszakámat szerencsére egyetlen robbantás döreje sem zavarta meg. A Líbiai Hajnal szöveges üzeneteket küldött a tripoli lakosok mobiltelefonjaira, amelyben betiltották nemcsak a lövöldözést, hanem még a tűzijátékot is. De másnap este Tripoli puskapor-zenekara már ismét az ismerős crescendót játszotta. Úgy tűnik, hogy a bűnözői csoportok, amelyek többsége egy időre eltűnt a színről azt követően, hogy a Líbiai Hajnal átvette a hatalmat, elérkezettnek látják az időt arra, hogy ismét szerencsét próbáljanak.

Miközben visszafelé hajtottam a belvárosba egy találkozó után, amit a Café di Rom ba, az egyik felkapottabb külvárosi kerületben található népszerű kávézóba beszéltem meg, kis híján belekeveredtem egy helyi – a Líbiai Hajnalhoz köthető – iszlamista milícia és a helybéli kábítószer-b r k között vívott tűzharcba. A l v ld z s közben egy közeli szabad-t ri kávézóban  ldg l  fiatal férfi olyan zavartalanul nézte tovább a t v ben sugárzott focimeccset, mintha az ilyen atrocitások mindennaposak lennének. A f rjek folytatták a bevásárlást, a sofőrök pedig szinte t ntet  k nyelmess ggel várakoztak tovább a közlekedési lámpáknál.

A libiaiak m g annál is elszigeteltebbnek  rzik magukat, mint amilyenek akkor voltak, amikor az

ENSZ szankciókat léptetett életbe Kadhafit ellen. A civil társadalom, ami az ezredes bukása után rövid időre megjelent, m ra gyakorlatilag eltűnt. Szinte minden aktivistának vannak olyan kollégái, akiket (gyakran iszlamisták) agyonlőttek vagy elraboltak. „A férjem gyűlöli a fegyvereket – mondja a Café di Romában megismert k zg zdsz barátom. – Megfogadta, hogy soha nem fog fegyvert, a múlt héten viszont, életében először, mégis hazahozott egyet.” Az egykori sz m z ttek, akik lelkesen ( m naivan) visszatértek Libi ba, hogy fel p tsenek egy  j, Kadhafit utáni rendet, szinte mind újra elhagyták már az országot. Sokkal többen tartottak volna velük, ha nem zárják be kapuikat az európai országok konzul tusai, és velük együtt nem tűnik el minden remény arra, hogy a távozni vágyók v zomot szerezzenek. A Libi val szomszedsos országok rendszeresen lezárják a határokat, és m g a repülőgéppel utazók is veszelyben vannak; a rivális fegyveres csoportok ugyanis már az ország repülőtereit is célba vették. Libia a világ jobb módú országai közé tartozhatna, de a közüzemi szolgáltatók és az erőművek közül sok lángba borult, miközben a Libia i Hajnal a Szirte- b l partja mentén található olajkik t k fölötti ellenőrzésért harcolt.

„A forradalom vezetői azt  g rt k, hogy olyanok leszünk, mint Dubai – mondja egy köztisztviselő, aki másodállásban taxiként dolgozik, hogy meg tudjon  lni. – De a mag nsz llod kat, amelyek Kadhafit hatalmának utolsó  veitben nyitották meg kapuikat, bezárták. Az  zleti élet leállt. M g azelőtt csak egy olyan család volt, amelynek tagjai loptak [az állam vagyont b l], most már több száz ilyen van.” Kadhafit hoz hasonlóan Libia  j urai is  gy jutnak hatalomra, hogy magukhoz ragadják a hatalmat. B r Heratit magát törvényesen választották meg az önkormányzati választásokon, a Libia i Hajnal (az a mozgalom, amelynek a színeiben indult) azokból a frakciókból áll, amelyek a 2014. j nusi választásokon keves szavazatot kaptak, és utána erőszakkal foglalták el Tripolit.

A Libia i Hajnal a Méltóság ellen

Miután eltávolították őket a hatalomból, a választások győztese i Libia keleti csücskébe menekültek, és az egyiptomi határtól nem messze

készültek a végső csatára. A Beidában, egy dombtetőn épült városban berendezett kormányzati központjukban a miniszterek üres íróasztalok mögött ülnek, miközben a központi banknak a kormányzója (amelynek egyébként egy fillér sincs a páncélszekrényeiben) díszes nyilatkozatokat ír alá. Még az is előfordult, hogy a parlamenti képviselőknek egy Tobruknál, az egyiptomi határhoz legközelebbi tengerparti városnál horgonyozó kompon kellett menedéket keresniük.

Am azáltal, hogy ügyüket a dzsihádisták ellen a túlélésért folytatott harcra mutatták be, odahaza és külföldön is támogatókra találtak. Szövetséget kötöttek a Kadhafi alatt a keleti iszlamisták ellen harcoló fegyveres erők maradványával, és elindították a Karama (Méltóság) Hadműveletnek elnevezett ellentámadást. „Két rivális program küzd a hatalomért Líbiában – mondja Mohamed Bazaza, a Méltóság beidai biztonsági erőinek fiatal szóvivője. – Az iszlám állam és a polgári állam. Ha nem reagálunk most, akkor a [líbiai] terroristák átkelnek a Földközi-tengeren, és egy olyan ország területére lépnek, amelyik nincs is olyan messze attól, ahol ön lakik.” Bazaza elmeséli, hogy tavaly az Anszar as-Saría – az a terrorcsoport, amelynek tagjai az al-Kaida Amerika elleni támadásának tizenegyedik évfordulóján megölték Christopher Stevens amerikai nagykövetet – meggyilkolta az apját, aki biztonsági főnök volt Bengáziban (a keleti tartományi fővárosban, amely a 2011-es forradalom szülővárosa volt). A terroristák bombát raktak az apja kocsjába, aztán – biztos, ami biztos alapon – a temetésén is felrobbantottak egy pokolgépet.

Az iszlamisták, mondja Bazaza iszlamisták alatt értve minden csoportot a Muzulmán Testvériségtől az al-Kaidáig, hasonló támadásokat hajtanak végre végig Líbia földközi-tengeri partvidéke mentén. A Beida közelében található Dernában, egy régi török helyőrségi városban néhány milicista hűségét esküdött al-Bagdadi Iszlám Államának, és a terrorszervezetre jellemző lefejezéses kivégzéseket hajtottak végre. (Az áldozatok száma csak töredéke a Nyugat rendíthetetlen szövetségese, Szaúd-Arábia által lefejezéssel kivégzett emberek számának. Szaúd-Arábiában a

jelentések szerint csak ebben az évben nagyjából hatvan embert öltek meg ilyen módon.)

A Méltóság ellentámadását Halifa Haftar vezeti, aki fiatal katonatisztként segített Kadhafinak végrehajtani az 1969-es puccsot, majd – miután a líbiai erők parancsnoka volt a Csád elleni katasztrófális háborúban – az Egyesült Államokba menekült. Negyedszázaddal később megragadta a 2011-es forradalom által kínált alkalmat, hogy visszatérjen a politika színpadára. Bár Haftar egy viszonylag kis beduin arab törzsből származik, nagyobb törzseket is sikerült a maga oldalára állítania. 2014-ben ő lett Kadhafi maradék hadseregének parancsnoka, és a régió anti-iszlamista hatalmához fordult támogatásért.

Abdel Fattah el-Szizsi tábornok, aki megdöntötte Egyiptom megválasztott iszlamistáinak hatalmát, és később az ország elnöke lett, felajánlotta, hogy fegyverekkel és kiképzéssel támogatja Haftar erőit. Az Egyesült Arab Emírségek anyagi támogatást nyújtott, és mindkét ország igyekezett nemzetközi támogatást verbuválni a Méltóság számára. Első elnökként Európába tett látogatása során el-Szizsi figyelmeztetett a Líbiában található „rendkívül veszélyes dzsihádisták bázisokra”, és felszólította a nyugati hatalmakat, hogy – az ENSZ-fegyverembargó ellenére – a terrorizmus elleni háború keretében támogassák Haftar tábornokot. „Segély, felszerelés, kiképzés – mondta. – Erre van szükség [a Hajnal-ellenes Méltóság hadseregnek].”

Haftar 2014 májusában, Bengáziban indította el a Méltóság első hadműveletét. Líbia második legnagyobb városában addig iszlamista dzsihádisták, törzsi harcosok és diákkorradalmárok küzdöttek a város fölötti ellenőrzésért. Az eredmények kezdetben csekélyek voltak. Haftar úgy számolt le az orvlövészekkel, hogy tüzéséggel lötte azokat a bérházakat, ahol vélhetőleg elrejtőztek. A taktika azonban balul sült el, és több ellenséget szerzett Haftarnak, mint amennyivel csapatai végeztek. De miután sikerült alkatrészeket szereznie és bevethetővé tette a líbiai légiereőregerő harci repülőgépeit, a frontvonalak kezdtek a Méltóság javára eltolódni. Légi csapások segítségével elfoglalta Bengázi nagy részét, és most már mélyen a nyugati országrészre is ki tudja vetíteni az erejét. Hosszabb-rövidebb időre

sikerült elvágnia a Líbiai Hajnal és a szomszédos Tunézia közötti összeköttetést azzal, hogy bombázta a Tunisz felé vezető határátkelőt és Tripoli repülőterét (miközben az utasok beszálltak volna a repülőgépekbe).

Válaszul a Tripoliban működő Líbiai Hajnal kormány feje, Omár el-Hászi miniszterelnök (aki a háború előtt egyébként földrajzprofesszor volt) Haftar keleti ellenségeinek, a Christopher Stevens-t kivégző Anszar as-Sariának az oldalára állt, akiket „kedves forradalmároknak” nevezett. A miniszterek és a katonai parancsnokok időről időre találkoznak annak a tripoli szállodának a halljában, ahol el-Hászi megalakította a Hajnal-kormányt, és arra ösztönzik a milicistákat, hogy készítsenek még több autóbá rejtett bombát. Közben Beidában, innen több száz mérfölddel keletre üvegszilánkok borítják a jelenleg az alkotmányozó gyűlés székhelyéül szolgáló egykori királyi palota parkolóját. A Méltóság által összehívott gyűlés elnöke, Ali Tarhuni azt mondja, hogy eddig tizennégy merényletkísérletet élt túl. Egy rövid autóútra a palotától a Méltóság miniszterelnök-helyettese irodájának ablakán kitekintve mutat azokra a jókora betontömbökre, amelyeket egymástól nagyjából tíz méteres távolságra helyeztek el a hivatala előtt. Ez is egy biztonsági intézkedés, amit azután hoztak, hogy egy héttel a találkozásunk előtt autóbá rejtett bomba robbant az épületnél. „A terroristák mindig találnak egy rést”, mondja a miniszterelnök-helyettes komoran.

Eközben a Líbiai Hajnal erői keleti irányban törnek előre, hogy felmentsék szorongatott szövetségeseiket, akiket Haftar erői Bengáziban ostromolnak. Előrenyomulás közben felgyújtották a Földközi-tengeri Szirte-öböl partján található kőolajterminálokat. A Szidrában, az ország legnagyobb termináljában égő olajból felszálló koromfekete füstfelhők több mint hetven mérföldön át kigyóznak Európa irányába...

Miközben a téték nőnek, akadoznak a líbiai ENSZ-megbízott, Bernardino León erőfeszítései, aki egy megállapodás megkötése érdekében közvetíteni igyekszik a szembenálló felek között. A Lybia Body Count nevű szervezet szerint, amely sajtójelentések felhasználásával igyekszik követni az áldozatok számának alakulását 2014 januárja óta,

csak az elmúlt hat hónapban 2500 embert öltek meg a harcok során. A terror és pusztítás skálája mindkét oldalon messze felülmúlja a Kadhafi utolsó éveiben tapasztaltakat. Az ember azon tűnődik, hogy vajon hányan tudják ezt azok közül a nyugatiak közül, akik támogatták a Kadhafi elleni háborút?

Etnikai megosztottság?

Soha nem volt reális alapja annak az elképzelésnek, hogy négy évtizedes diktatúra után a líbiaiak majd egyik napról a másikra létrehozhatnak egy demokratikus intézmények által jellemzett államot. A nyugati hatalmak katonai támogatást nyújtottak ahhoz, hogy kiszorítsák a hatalomból az ezredest, de rövidlátó módon nem biztosítottak polgári támogatást ahhoz, hogy működőképes közigazgatás álljon a diktatúra helyére. Amikor a civilek maguk próbálták létrehozni egy modern államot, a hadurak Líbia különböző részein egyszerűen megkerülték a megtartott választásokat, és magukhoz ragadták a hatalmat bármi nevében, amiről bármilyen okból úgy remélték, hogy támogatásra találhat a választók körében. Néhány milíciavezető azzal indokolja, hogy fegyverekhez folyamodott, hogy ez egy csata a dzsihádisták vagy a Kadhafi-rezim maradványai ellen. Mások azt állítják, hogy megvédenek bármilyen törzsi, vallási vagy etnikai csoportot, amelynek segítségével megnyerhetik a helyi választókat. Az egykor viszonylag homogén líbiai társadalom mindeközben egymással civakodó fegyveres csoportok darabjaira esett szét.

Líbia számos, egymással versengő csoportjának hirtelen felemelkedése a 2011-es forradalom egyik rejtélye. Amikor a líbiaiak először fellázadtak, az előnyeik közé számították, hogy kevés olyan vallási vagy etnikai törésvonallal rendelkeznek, amelyek más arab országokat megosztanak. A vegyes házasságok és a munkavállalással járó költözés miatt, illetve annak következtében, hogy Kadhafi szándékosan összekeverte a különböző etnikai csoportokat, sok líbiai rendelkezett szerteágazó, az egész országon átívelő rokoni kapcsolatokkal. A *The Libyan Revolution and Its Aftermath (A líbiai forradalom és utóhatása)* című, Peter Cole és Brian McQuinn brit Líbia-elemzők által szerkesztett összeállítás azonban rámutat arra, hogy Líbia

vegykonyhája régebbi, mint a Kadhafi által berendezett laboratórium. A könyv nemcsak az ezredes bukásának történetét kíséri végig, mint sok más munka tette, hanem az alig ismert új politikai szereposztás kialakulásának folyamatát is bemutatja. Szerzői szinte kivétel nélkül külföldi szakemberek, akik közül néhányan igen közelről ismerik a különböző líbiai frakciókat. Ez a legrészletesebb beszámoló, amit az új Líbiát alakító régi erőkről olvastam. Fejezetről fejezetre mutatja be és elemzi a befolyásért küzdő különböző identitásokat, illetve azokat a narratívákat, amelyeket a képviselőik követeléseik igazolására használnak. Ezek közé a csoportok közé tartoznak a líbiai iszlamisták, a miszrátai kalmárok, az ország keleti részén található Zöld-hegység környékén koncentrálló arab beduin törzsek, az őshonos imazighen (berberek) Líbia nyugati részén, és végül a Szahara líbiai részében élő két etnikum: a tuaregek és a tubuk.

Líbia jelenlegi formájában egy viszonylag új, törekeny konstrukció, amelynek eredete Olaszország 1911-es, pontosan egy évszázaddal az arab tavasz előtti inváziójára nyúlik vissza. Mivel képtelenek voltak legyőzni az arab beduin törzseket az ország keleti részén, az olasz gyarmatosítók első hulláma jóváhagyta a független Cyrenaicai Emírség létrehozását. 1929-ben Benito Mussolini újra próbálkozott, és ezúttal az olaszok sikerrel jártak, mégpedig annak köszönhetően, hogy több tízezer beduint zártak koncentrációs táborokba, ahol a foglyok fele meghalt. A II. világháború után a britek támogatták a Cyrenaicai Emírség „újjáélesztését”, amelynek élére I. Idrisz király került. De az olaj felfedezése, amelynek lelőhelyei és csővezetékei átnyúltak a határokon, egyre szorosabb egységbe tömörítette Líbia különböző tartományait. 1951-ben Cyrenaica szövetségre lépett a déli Fezzan-régióval, ami addig francia fennhatóság alatt állt, illetve az északnyugati Tripolitániával, amelyet szintén a britek ellenőriztek. Idrisz király egy zöld és egy piros sávval egészítette ki a saját, fehér félhorddal díszített fekete zászlaját. 1963-ban aztán Líbia megszüntette a szövetségi jelleget, és egységes állammá nyilvánította magát.

Kadhafi, aki Mussolinira emlékeztető módon Il Ducénak nevezte magát, negyvenkét éven át elnyomta a helyi csoportokat. De amint eltávolították

a hatalomból, a kiszolgáltatott líbiaiak, akik valamiféle védelmet kerestek, a legközelebbi rokonaikhoz fordultak. Tripoliban minden városrész összeállította a maga fegyveres csapatát. Iszlamisták szerveztek milíciákat, míg a berberek „gyorsan bevethető erőket” hoztak létre. Líbia új urai ősi sérelmeket támasztottak fel és lobbantottak lángra, hogy konszolidálják a fogásukat a hatalmon.

Bengázitól mintegy 130 mérfölddel keletre, a Zöld-hegyek mellett található a hellenisztikus Küréné romjai. A 7. század óta romokban heverő várost egykor Afrika Athénjának nevezték az itt élő számos ókori filozófus miatt. Kürénében az otthonaik elhagyására kényszerült családok egy rövid időre feledni tudják az őket szinte minden oldalról körülvevő háborút. Fiúk vetik bele magukat Apolló medencéibe, ahol egykor Caesar vallott szerelmet Kleopátrának. Szerelmes párok húzódnak a Mithrász-templom oszlopainak árnyékába, hogy megfoghassák egymás kezét. A közeli hegyvidéki városból, Beidából érkezett professzorok pedig beduin versekkel köszöntik egymást (egy pre-izlám hagyomány, amit az iszlamisták elesztettek újjá), miközben a házilag főzött grappát, az olasz gyarmati múlt egyik legmaradandóbb örökségét kortyolgatják.

„Megpróbáltam bekötözni a szerelmem sebéjét, de az csak még mélyebbé válik”, szavalja Száláh, aki egykor várostervezést oktatott, mostanában pedig Haftar tábornokainak segít megrajzolni a katonai térképeket. Miközben visszafelé autózunk Beidába, Száláh megkérdőjelezi azt a nézetet, miszerint a líbiai konfliktus gyakorlatilag a Líbiai Hajnal iszlamistái és a Méltóság régi biztonsági apparatsikjai közötti összecsapás. „Itt senki nem gondolja így. Megvannak a magunk iszlamistái, és nekik is megvannak a magukéi. A mieink voltak az elsők, akik hivatalosan is kinyilvánították a saría törvényeket, miután Kadhafi megölték.” A beidai török étteremben bemutat néhány barátjának – bankigazgatók, a Méltóság alkotmányozó gyűlésének küldöttei és egyetemi tanárok –, akik eltérő szakmai hátterük ellenére mind büszkén szavalnak verseket a beduin múltjukról. A jelenlegi konfliktus, ragaszkodik hozzá Száláh, egy epikus küzdelem, ami olyan

régi, mint maga az iszlám. Az egyik oldalon a hátsószág beduin arab nomád törzsei állnak, a másikon pedig a tengerparton élő líbiaiak. Miközben beduin elődjük trubadúrijait és harcosait magasztalják, a társaság tagjai becsmérik a Líbiai Hajnal oldalán gyülekező tengerparti riválisaikat. Egy jogász, aki maga is fegyvert fogott, azért átkozza őket, mert keveredtek a nyugati területeket lakó őshonos berberekkel és a gyarmatosítók hullámaival, s ezzel elpuhult, urbanizált adófizetőkké váltak. Az *al-Sírah al-Hilalijjából*, a *Roland-ének* arab megfelelőjéből idézve mesélnek a Banu Hilál és a Banu Szulajm törzsről, amelyek a 11. században özönlöttek ki Arábiából, és félresöpörték a burzsoáziát Cyrenaicában és azon túl is. A Banu Hilál arabok később keleten, a Banu Szulajm arabok pedig nyugaton telepedtek le.

Amikor 2011-ben kitört a líbiai forradalom, a beduin arabok fellelkesültek. A bankigazgató csatlakozott törzsi rokonaihoz a Zöld-hegységéből, és fegyverekkel a kocsija csomagtartójában száguldott Bengázi felé. De a beduin arabok mellett mások is meg akarták szerezni a maguk részét a hatalomból. 2014 júliusában egyesítették erőiket a különböző milíciák a tengerparti városokból, a berber városokból és a nyugaton koncentrálódó iszlamista mozgalmakból. Létrehozták a Líbiai Hajnal néven ismertté vált koalíciót, és visszavonulásra kényszerítették a beduin törzseket.

Beidában Száláh, a várostervezési szakértő és arab rokonai arról álmodnak, hogy visszaszerzik azt a dominanciát, amit akkor élveztek, amikor Cyrenaica még emirátus volt a király uralma alatt, és az arab törzsek fiai alkották a hadseregét. Azt remélik, hogy Haftar alatt ismét létrehozhatnak egy ilyen haderőt, és azt várják a tábornoktól, hogy leveri a tengerparti, nem arab telepések felkelését.

Természetesen túlzott leegyszerűsítés lenne azt mondani, hogy a líbiai konfliktus pusztán a beduin arab törzsek, illetve a más etnikai csoportokból származó, az évszázadok során elarabosodott líbiaiak közötti csata. Néhány beduin vezető pozíciót tölt be a Líbiai Hajnalban, és a Méltóság oldalán is harcolnak berbereket. De a többség mindkét oldalon egyre inkább éles etnikai színekben festi le a konfliktust. Száláh,

a beduin professzor és sok hozzá hasonló ember becsmérli úgy keleti ellenfeleiket, mint nyugatról érkezett telepeseket, akiket a gyarmatosítók hoztak magukkal az évszázadok során, hogy gyengítsék az arab törzseket.

A nyugati Nafusza-hegységben található, berber városokkal körülvett Zintan 40 000 arab lakosa gyorsan felbontotta azt a szövetséget, amit 2011 mámorító hónapjaiban kötöttek berber szomszédjaikkal, hogy eltávolítsák Kadhafit a hatalomból, és szövetségre léptek a beduinokkal és azok keleti fegyveres erőivel. Az Egyesült Arab Emírségek segítségével a zintani arabok visszaverték a Líbiai Hajnal nyugatról idevezényelt, tízszeres túlerőben levő milíciáinak két-hónapos offenzíváját. „Úgy érezzük, hogy a létünkért küzdünk”, mondja egy fiatal zintani férfi. A berbereket, mondja, sose fogják megbocsátani az araboknak, amiért megölték Kahinát, a berber-zsidó királynőt, amikor a muzulmánok első generációja a 7. században kiözönlött Arábiából.

A berber revivalisták is úgy festik le a küzdelmet, mint hasonlóan régi harcot az 1400 éve tartó arabizáció ellen. Ők a szomszédos Algériában élő berberekhöz, illetve a nagy európai diaszpóra-közösségekhez fordultak segítségért, hogy felvegyék a küzdelmet a pán-arabizmus ellen. „Miközben mi a Maghrebre [Északnyugat-Afrika] tekintünk, az arabok a Masreket [a Közel-Keletet] látják”, mondja Vael, egy berber aktivista Tripoliből, aki megró, amikor az arab tavasz kifejezést használom. „Észak-afrikai tavasz”, javít ki.

A különböző etnikai és vallási csoportokat egymással szembeállító politikához való visszatérés egész Líbiában szakadásokhoz vezet. Az Amazigh (Berber) Világkongresszus kisebbségi jogokat és autonómiát követel a berbereknél Nyugat-Líbiában. Közben a beidai tisztviselők, akik egy évvel ezelőtt még csöndben támogatásukról biztosították az ország föderalista átszervezését, most már nyíltan szóba hozzák Líbia kettéosztásának lehetőségét. Az esetleges partíció után az ő országrészük Líbia lakosságának csupán egyharmadával rendelkezne, de itt maradna az olajmezőinek kétharmada, és a vízbázisok legnagyobb része, továbbá az egyiptomi határ közelében található aranybányák is.

Nem csoda, ha a cyrenaicai szeparatisták már most arról a mérhetetlen gazdagságról álmodoznak, ami akkor várna rájuk, ha elszakadnának a nyugati országrésztől. Egy, a dzsibarnákkal (egy másik arab törzsi szövetséggel, amelynek területe átföleli a Szidra-öblöt) kötött szövetség biztosítaná számukra az ország fő olajtermináljai feletti ellenőrzést is. Cyrenaica „a Közel-Kelet része, Tripoli a Maghreb [azaz Észak-Afrika] része – mondja a Méltóság egyik beidai képviselője, aki most fogalmazza az új alkotmányt. – Líbia történelmi szempontból nem létezik.”

A megbékélés lehetőségei

Kétségtelen, hogy mire lesz alkalmas újra ellátogatni Líbiába, az ország szövetségeinek együttállása már más képet fog mutatni. A beduin törzsek, amelyek keleten lázadtak fel Kadhafí ellen, talán belefáradnak abba, hogy ezredesek egy újabb csoportját termeljék ki magukból, akik aztán majd uralkodnak rajtuk. Az ENSZ azon döntése, melynek értelmében feketelistára kerültek Líbia radikálisabb iszlamista mozgalmait, arra ösztönözheti a berbereket és a miszrátaikat, hogy felmondják a Líbiai Hajnallal kötött szövetséget. A közösségek közötti konfliktusok, amelyek oly megoldhatatlan-

nak tűnnek, amikor az ember a szembenálló felek kirohanásait hallgatja a riválisok műholdas csatornáin, különös módon szinte egy csapásra ellillannak, amint a párbeszéd elkezdődik.

Bernardino León, az ENSZ líbiai különmegbízottja felidézi, hogy milyen gondosan igyekezett elkülöníteni a tárgyaló feleket az algériai határon 2014 szeptemberében tartott tárgyalások kezdete előtt. Legnagyobb meglepetésére azonban a két delegáció tagjai egymás nyakába borultak, és barátként üdvözölték egymást, amikor a szálloda halljában összetalalkoztak. Emlékeztet a kötelezettségvállalásra, amit különböző líbiai szövívők tettek, hogy akár hatezer ENSZ-békefenntartó Líbiába küldésének költségeit is fedezni fogják, amint sikerül megegyezni a helyi tűzszünetekről és az új Líbia számára kidolgozandó alkotmányos kormányzati rendszerről. Mindazonáltal sajnos valószínűnek tűnik, hogy a Líbia infrastruktúráján és az emberéletekben eső károk száma tovább fog emelkedni, mielőtt a riválisok belefáradnak egymás etnikai és vallási identitásának demonizálásába, és abba, hogy külső támogatást vegyenek igénybe a harcos iszlámmal való küzdelemhez, ami csak felbőszíti a szembenállókat és mélyíti a líbiai polgárháborút...

(The New York Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bezsenyi Tamás PhD-hallgató, ELTE, intézetigazgató, ME Szociológiai Intézet, Atelier Európai Historiográfia és Miskolc
Társadalomtörténet Doktori Program, *Hámori Péter* társadalomtörténész, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet, Budapest
Botos Katalin közgazdász, professor Budapest
emerita, Szegedi Tudományegyetem és *Kapronczay Károly* történész, Budapest
PPKE *Kézi Erzsébet* főiskolai tanár, Sárospatak
Botos Máté történész, vallásszociológus, a *Kis Domokos Dániel* PhD, tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár
PPKE BTK dékánja, Piliscsaba *Kupán Árpád* történész, érdemes tanár, Budapest
Eperjesi Zoltán doktorandusz, Károli *Dr. Tóth János* habilitált docens, Szeged
Gáspár Református Egyetem, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Eperjesi Zoltán: A gazdaság és a társadalom válsága német szemmel 1

MŰHELY

Tóth I. János: Demográfiai válság és a fenntarthatósági etika 26

Farkas Zoltán: A társadalmi magatartás társadalmi meghatározottsága 34

SZÁZADOK

Kupán Árpád: Nagy István 1848–49-es szabadságharcos mártír lelkész
emlékének idézése 49

Botos Katalin – Botos Máté: Az olasz politikai katolicizmus és XXIII. János pápa ... 53

Berzsenyi Tamás: Pipás Pista –
Egy gyilkosságsorozat az első világháborút követően 64

Kis Domokos Dániel: Az Országos Református Presbiteri Szövetség
1926–1950 77

Hámori Péter: Görög katolikus magyarok kálváriajárása Szatmárban
1940–1944 89

NAPLÓ

Kézi Erzsébet: Hiánypótló munka Sárospatakról 110

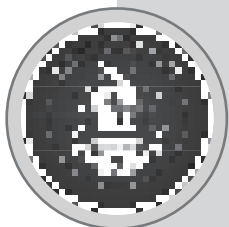
Kapronczay Károly: A bori munkatábor története 111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Diane Ravitch: Kínai szuperiskolák: legenda és valóság (114) *Nicolas Pelham*:
Az önmaga ellen fordult Líbia (121)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 408 448 Ft felajánlást kapott a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2015. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2015. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
 - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

